

ВІКТОР ДАВІДЮК

УКРАЇНСЬКА
КАЗКА

В КУЛЬТУРНО-
ІСТОРИЧНОМУ
ОСВІТЛЕННІ

Віктор Давидюк

У К Р А Ї Н С Ь К А К А З К А
в культурно-історичному освітленні
(міфоритуальний аспект)

Навчальний посібник

Луцьк
Вежа-Друк
2024

УДК 398.21(075.8)

Д 13

*Рекомендовано до друку
вченою радою Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 13 від 30 листопада 2023 р.)*

Рецензенти:

Олеся Наумовська – докторка філологічних наук, доцентка, завідувачка кафедри фольклористики Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Костянтин Рахно – доктор історичних наук, провідний науковий працівник Інституту керамології (Полтава).

Давидюк Віктор

Д 13 Українська казка в культурно-історичному освітленні (міфоритуальний аспект) : навч. посіб. / Віктор Давдюк. – Луцьк : Вежа-Друк, 2024. – 296 с.

У навчальному посібнику, скерованому на опанування вибіркового курсу «Українська казка в культурно-історичному освітленні» для студентів гуманітарно-педагогічних спеціальностей бакалаврського та магістерського рівнів, розглядаються питання відображення в українських казках цивілізаційних та етноісторичних процесів а також давніх ритуалів соціальної адаптації молоді до нових вікових вимог традиційного суспільства.

Для зручності пошуку в умовах застосування різних форм навчання у воєнний час додаються тексти казок, які згадані в науковому викладі.

УДК 398.21(075.8)

© Давидюк В. Ф., 2024

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ КАЗКИ (методологічні підходи)

Жоден із видів фольклору не викликав до себе такого інтересу з боку вчених, як казка. Завдяки цьому інтересу без перебільшень можна констатувати виникнення фольклористики як науки. Причини домінування інтересу до казки серед інших фольклорних жанрів лежать у двох площинах. По-перше, в ній проглядаються риси архаїчного мислення. По-друге, вона одне з небагатьох явищ фольклору, в якому проявляються сліди дуже давнього мислення людини. Тим-то стрижневим питанням казкознавства стало походження казки. Зацікавлення казкою з боку вчених сягає першої половини XIX ст. Ідеєю першопрохідця у її осмисленні Я. Грімма було знайти в казці сліди давньої історії, аналогічні тим, які існують у грецьких чи римських міфах. Звідти adeptів пошуків Я. Грімма було визнано як міфологічною школою. Представники цього напрямку вбачали в казках давні погляди людей на оточуючий світ як джерело давніх міфів. Такої концепції дотримувалися Я. Грімм, А. Кун, В. Шварц, В. Мангардт, Ф. Крейцер, Х. Любек, Ф. Лібрехт, М. Мюллер, Е. Тайлор, О. Афанасьєв, О. Потебня, О. Котляревський. Більшість згаданих вчених намагалася досягнути міфологічні джерела сюжетів, образів і жанрів, пропонуючи кожен свої методи дослідження їх через космогонію, теократію, етнічні релігії та первісні форми релігійного світогляду, що знайшли своє остаточне утвердження на рівні символів.

Великому інтересу до казки слід завдячувати напряму, який задав при її вивченні німецький вчений Я. Грімм. Він розглядав її як частину архаїчного світогляду, який завдяки втіленню в художніх образах і символах дійшов у незмінному вигляді до нашого часу. Завдяки збереженню цієї форми він не завжди зрозумілий нащадкам творців цих символів, на розкодування яких і звернув головну увагу цей вчений.

До цього починання Я. Грім дійшов цілком випадково. Будучи одержимим романтичною ідеєю показати й довести світові давність, багатство й красу німецької національної культури, він збирав пам'ятки живої розмовної мови для німецького словника, пам'ятки старовинного письма для "Німецької граматики" й "Історії німецької мови", видав пам'ятки середньовічної німецької літератури. А ще разом із молодшим братом В. Гріммом (1787–1859) систематизував та літературно опрацьовував німецькі народні казки. Захопившись ідеєю відтворення давньої релігійної свідомості, її відображення у фольклорі, він не міг оминати як одного з джерел цієї свідомості й народних казок. Ці його

погляди знайшли відображення в праці “Німецька міфологія”. У ній на матеріалі прислів’їв, приказок, загадок пісень, легенд, Я. Грімм розкриває загальну картину найдавніших вірувань прагерманців. Серед цього матеріалу хоч і не найповажніше, але доволі помітне місце займають казки. Не дуже помітне тому, що в давніх пам’ятках фольклору вчений прагнув віднайти відображення природних явищ, серед яких найпомітніше виділявся культ бога грози.

У 50–60 рр. ХІХ ст. вона була і найавторитетнішою і дуже популярною. Не оминули її представники й казки. Незалежно від специфіки казкового сюжету, будь то звіриного чи фантастичного, вони шукали в казці первісних міфологічних поглядів індоєвропейських народів і розглядали їх як останню хвилю відгомону колишніх міфів про богів, спільних для всіх індоєвропейських народів настільки ж, як і їх словниковий запас.

Послідовниками Я. Грімма були А. Кун, В. Шварц, В. Мангардт, М. Мюллер, Ф. Буслаєв, О. Афанасьєв, О. Міллер, О. Потебня.

А. Кун (1812–1881) у праці “Ступені розвитку міфів” задав тон вбачати в багатьох фольклорних текстах, в т.ч. й казках відображення міфологічного обоження стихійних сил природи – грози, блискавки, грому, бурі і т.п. Цим було покладено початок т. зв. “метеорологічній теорії”. А найбільша заслуга в її продовженні належить В. Шварцу. У своїй праці “Походження міфології” автор доводить, що змістом усякого міфу є гроза. Через це пропагована ним метеорологічна теорія дістала ще другу назву – “грозової”. Велику увагу приділяв учений відображенню в стародавніх міфах теми боротьби пільми і світла. Та, незважаючи на зовнішню вузькість в потрактуванні міфів, в загальнотеоретичних розмірковуваннях В. Шварц зробив значний поступ навіть у порівнянні з Я. Гріммом. Він установив, що численні забобони, що побутують в народних масах в вигляді вірувань в домовиків, лісовиків, русалок, які він назвав “нижчою міфологією”, становлять суть давніх примітивних уявлень, а не відголоски утрачених міфів, як це вважав Я. Грімм. Цим В. Шварц підготував підґрунтя для більш реалістичних і чітких уявлень В. Мангардта.

М. Мюллер, як і його попередники А. Кун і В. Шварц, появу більшості міфів зводив до вузького кола явищ природи, але не метеорологічних, як вони, а пов’язаних з сонячною енергією. Тому за різновидом міфологічної теорії, який він сформулював, закріпилася назва “солярної” (від латинського *sol* – сонце).

Незважаючи на блискучу ерудицію М. Мюллера, його бездоганну кваліфікацію санскритолога, яка давала можливість проникати до пракоріння багатьох лінгвістичних явищ, кризу міфологічної теорії в фольклористиці без його вагомого внеску уявити також неможливо. Вона почала зазнавати дедалі більшої критики, а окремі її представники змінили наукову орієнтацію. Серед відступників виявився й харківський професор О. Потебня.

О. Афанасьєв був послідовником “метеорологічної теорії” А. Куна, а об’єктом її застосування обрав казку. Серед аналізованих текстів було чимало й українських казок. Цей учений міфологізував казкові тексти чи не найбільше. А загалом засвоїв усе, що було в міфологічній теорії від Грімма до Мантардта, і застосовував ці надбання в своїй фундаментальній праці “Поетичні погляди слов’ян на природу”. Що ж до основних теоретичних уподобань, то про них він висловився в першому розділі цього видання “Походження міфу, методи і засоби його вивчення”.

О. Афанасьєв був переконаний в непогрішності сповідуваного ним методу порівняльного вивчення міфології за зразком порівняльного методу в індо-європейському мовознавстві. Проте, не будучи переобтяженим лінгвістичною підготовкою, він іноді доходив дивовижних висновків. Чимало з них були просто підняті на глум і виставлялися на показ як зразок нестримної авторської фантазії. Для прикладу, однією з таких характеристик творчого методу Афанасьєва можна вважати його спробу підводити під будь-який зразок фольклору абстрактну філософську ідею, як, скажімо, боротьбу пільми зі світом. Такий зміст він вбачав навіть у казці про Івасика Телесика творчо перероблений ним же. Нова редакція відрізняється від оригіналу лише назвами персонажів: Баба Яга хоче знищити Ваню, але він хитро викручується. Змусивши її саму сісти на лопату, викидає в піч. За трактуванням Афанасьєва, Баба Яга – це хмара, а Ваня – промінчик Сонця. Хмара хоче закрити його, але він уникає цього й розтоплює саму хмару.

Маючи зовсім небагато власних записів, О. Афанасьєв видав п’ятитомник казок, збірку легенд, теоретично опрацював величезний матеріал. У своїй видавничій і фольклористичній діяльності він користувався записами Російського географічного товариства, зібранням Володимира Даля, а також матеріалами великої кількості записувачів на місцях, яких він прилучив до цієї роботи особисто.

В обробці та коментуванні казок фольклорист неухильно дотримувався принципів відомого зібрання “Німецьких казок” Я. Грімма.

Продовжуючи тезу свого попередника про арійське походження казкових сюжетів, О. Афанасьєв також вбачав у казках риси давнього сприйняття арійським народом природного середовища своєї батьківщини. Головні типи казкового епосу, на його думку, були відшліфовані ще в арійську епоху і через різні племена поширювалися в місця їх нових поселень. Ця думка набула своєї актуальності в останні роки внаслідок збагачення науки новими даними, які підтверджують цю гіпотезу, і підтримується багатьма вченими різних галузей культурної антропології. З погляду “курганної” теорії М. Гімбутас, згідно з якою прабатьківщиною аріїв визнається Приазов’я, звідки пролягав їхній шлях

у двох напрямках, один з яких Індія, інший – узбережжя Балтики, коріння казкових сюжетів безпосередньо стосується території сучасної України.

Плідно попрацювали в цьому напрямку сучасники О. Афанасьєва українські вчені О. Потебня та О. Котляревський. Один, слідуючи методології Я. Грімма, спробував, залучаючи й казковий матеріал, дослідити словянську міфологію в порівняльному аспекті на матеріалі зимової календарної обрядовості та деяких казкових образів (“Про міфічне значення деяких обрядів і повір’їв”). Інший вдався до рецензування праць О. Афанасьєва. Погоджуючись із тезою про міфологічну природу казки, він ввів щодо неї поняття “первісного”, “племінного”, “індоевропейського” міфу. До того ж вважав, що розвиток казки був тісно пов’язаний із розвитком історії, з реальними фактами побуту. Цим учений опустил сакральний міф, сліди якого Я. Грім вбачав у казці, з неба на землю у цілком природний історичний контекст, який визначався історією поглядів людини на оточуючий світ.

Більшість “міфологів” перебільшувала значення божественного начала казок, за влучним висловом М. Грушевського “зводячи трохи не кожного героя до образу сонця або громовика, кожного звіра – до хмари, зле сотворіння – до зими і т.д.”. Під таким кутом зору ретельно розглядали сюжети українських казок Ф. Буслаєв та О. Афанасьєв. В їхній інтерпретації всі вони зводились до боротьби світла з пільмою, літа з зимою, грому з хмарою. Дівчина, яка опинилася в полоні у змія чи хлопець, відданий на службу до морського чи лісового царя потрактувалися як символи світла, захоплені темними силами – зимовими чи грозовими хмарами, а їх герой-рятівник – громовиком, сином хмари-бика чи ведмедя.

Ці перегини міфологічних інтерпретацій стали спочатку об’єктом критики, а згодом і головною причиною занепаду популярності міфологічної теорії. З часом погляди дослідників були звернені на інший бік цих сюжетів – на літературний.

Перехід від романтизму до реалізму в суспільно-філософській галузі призвів у 60-х роках ХІХ ст. до аналогічних змін і у європейській фольклористиці. Розпливчати толкування “міфологів”, які все ще визначали головний напрямок цієї школи, досить відмінні від поміркованих версій О. Потебні та О. Котляревського, перестали задовольняти наукову думку. В економічній же сфері почалася експансія європейського капіталу на Схід. Це в свою чергу призвело й до зацікавлення тамтешньою культурою. Відкриті нові матеріали в галузі фольклору робили цілком неможливим пояснити їхню схожість лише спорідненням народів, які мали арійське походження, як це робила міфологічна школа, опираючись щонайперше на дані порівняльного мовознавства. Зрозуміло, що

назріла необхідність іншого пояснення причин схожості явищ матеріальної й духовної культур, а щонайперше – казкових сюжетів.

Першу таку спробу здійснив учений-орієнталіст Т. Бенфей. 1859 р. він переклав та видав “Панчатантру” (“П’ятикнижжя”), – збірник індуських казок, який був укладений ще в III ст. У розлогій передмові до нього йшлося про схожість санскритських сюжетів з сюжетами європейськими та деяких інших народів. Ця схожість, на думку Т. Бенфея, викликана не генетичною спорідненістю цих народів, а насамперед їхніми культурно-історичними зв’язками, що призвели до запозичення сюжетів.

До X ст. на думку Т. Бенфея казки передавалися в основному усно, тому не набули значного розповсюдження. Після того через літературні джерела їх поширення погавилося. Через мусульман вони потрапили до Візантії, Італії, Іспанії, а через монголів – до Східної Європи. Особливу роль у цьому процесі Бенфей відводив індійським буддистам, які збираючи казкові теми, пристосовували їх до свого віровчення, внаслідок чого ті швидко поширювалися на територію інших азійських країв, особливо серед монголів. Своє пояснення в теорії Т. Бенфея знайшли й національні особливості казкових сюжетів. Вони, на його думку виникли внаслідок того, що мандруючи світом, індійські казки вбирали в себе і приспособлювали до своїх потреб весь аналогічний матеріал у тих краях, де вони поширювались в такий спосіб мало що пропустивши не поміченим.

Найважливішими подіями, які сприяли перенесенню східних оповідань на європейські обшири учений вважав походи Олександра Македонського, що спричинили появу такого культурного явища, як епоха еллінізму (IV–II ст. до н. е.) та арабські хрестові походи X–XII ст.

Місцем зародження усіх казок визнавалася Індія, а далі вказувалися три можливі шляхи міграції. Один – зі східного побережжя Середземного моря на крайній Захід в Іспанію, де араби й юдеї утворили свою державу з новою компілятивною культурою; другий – зі сходу через Грецію в Сіцилію та Італію; і третій шлях – із Середньої та Малої Азії через Візантію і Ватиканський півострів. Особлива роль у поширенні цих сюжетів відводилась арабам і семітам, представники яких мали пріоритет у торгівлі а звідти і в переміщеннях у різні країни та поширенні у них відомих сюжетів. Їхнім ученим належала й прерогатива перекладу в Іспанії цих творів на латинську мову, звідки вони поширювалися на решту католицьких держав Європи.

Доля “Панчатантри” підтверджувала ці шляхи. У VI ст. вона була перекладена під назвою “Каліла й Ділена” на перську та сірійську мови, в VIII ст. з давньоперської на арабську, у XII ст. з арабської на хінді (ідши), у XIII ст. з

ідши на латину, а з неї на французьку, німецьку, італійську мови. У XII–XIII ст. збірник було перекладено з грецької на слов'янські й балканські мови.

Ця теорія була названа “східною”, “орієнталістською”, але найвідоміша вона за назвою “теорії запозичення”. Вона швидко знайшла своїх послідовників у багатьох країнах. З українських учених її найвиразнішими адептами були М. Драгоманов та М. Сумцов, а найкатегоричнішим противником М. Грушевський.

Свої праці згадані дослідники присвячували з'ясуванню можливих шляхів міграції окремих сюжетів, що було справою досить марудною, а водночас і непереконливою. Адже достеменно реконструювати увесь шлях, пройдений сюжетом, не міг ніхто, визначалася лише вірогідність такої міграції. Попри те теорія Т. Бенфея дістала ще назви “теорії бродячих сюжетів” або ж “міграційної”.

В порівнянні з міфологічною теорією міграційна була набагато предметнішою і конкретнішою, тому її переваги визнав навіть недавній міфолог М. Мюллер. Проте в одній зі своїх статей він вніс істотне доповнення до теорії запозичень. Воно полягало в тому, що можливість запозичення сюжету не позбавляє будь-якого твору вважатися національним, позаяк не буває запозичення без творчої обробки.

Коли переважна більшість фольклористів змирилася з “міграційною” теорією, подальші дискусії точилися в річищі національної специфіки “бродячих сюжетів”, тобто по суті їхнього шліфування в напрямку пристосування, адаптації до місцевих реалій.

Одним із тих, хто змінив уявлення про вектор поширення казок про тварин зі східного на західний був Л. Колмачевський. У своїй праці “Тваринний епос на Заході та у слов'ян”, проаналізувавши середньовічну західноєвропейську поему про лиса, категорично відмовив у будь-якій національній специфіці усім аналогічним слов'янським сюжетам. Всі вони, на думку дослідника, запозичені із західноєвропейських та східних літературних джерел.

Водночас в наявності подібних сюжетів в національних традиціях учений не відмовляв таким особливостям, як однорідність психічного розвитку різних народів та особливості усної форми передачі загальновідомих літературних (писемних) зразків. Першим своїм відступом він уже наблизився до теорії самозародження сюжетів.

До ортодоксальних міграціоністів у поглядах на казку можна віднести й І. Франка. Дослідник вважав, що казки “майже всі прийшли до нас із далекої чужини, з Азії та Єгипту”. Проте фольклорист не заперечував і національних особливостей казкових сюжетів, щоправда в дуже делікатній формі, про що свідчить сама назва статті “Національний колорит в казках О. Бодянського”. Отож, лише “колорит” і не більше.

У другій половині ХХ ст. питання цієї специфіки об'єктивно продемонстрував В. Анікін, довівши різницю в сюжетах московитської та української казки про вовка й лисицю.

На дещо інших позиціях стояв учень І. Франка В. Гнатюк. Піддаючи критиці роботу Л. Колмачевського, він відзначив, що міграційна теорія, якою захоплюється автор, заважає пізнати національну специфіку аналізованого ним тваринного епосу.

Не лучилося з визнанням книжного поширення казкових сюжетів і визнання вченого про присутність у них давніх форм народного світогляду: тотемізму, анімізму, фетишизму.

Не був прихильником цієї теорії й М. Грушевський. Хибність думок багатьох своїх співвітчизників, що сповідували її, він вбачав у тому, що всі вони головним чином вплив світових сюжетів на нашу культуру й літературу досліджують на основі книжних джерел, фольклорні ж відносини, які в цьому процесі не менш важливі, досліджуються рідко.

Найвідчутніші втрати міграційна теорія понесла через О. Веселовського. Пройшовши всі щаблі поступу світової фольклористики від міфологічної, згодом міграційної теорій і зупинившись на антропологічній, що передбачала самозародження сюжетів, він, не заперечуючи можливості переходу сюжетів від народу до народу, все ж головні їхні рушії вбачав у зв'язку з історичними умовами життя суспільства. Підставою для таких висновків стали його студії щодо походження сюжетів, їх типології та варіативності, поетичної структури, які склали основне коло проблем його праці про історичну поетику.

Послідовниками міграційної теорії були й представники фінської школи. Займаючись переважно каталогізацією казкових сюжетів вони все ж не оминули можливості висловити й думку про те, що казка належить до культурної спадщини високорозвинених народів, яка перейшла до "культурно відсталих".

Загалом же теорія Т. Бенфея в міру наповнення досліджень її adeptів матеріалом різного походження, виявилася теоретично неспроможною. Зорієнтована на писемні джерела, вона змушена була визнати, що казкові сюжети несподівано виявлялися в тих місцях, де не було ні проторених торгових шляхів, ні походів О. Македонського, ні середньовічних хрестових походів, ні розвиненої освітньої системи. Зрештою, в світлі сучасної науки вона була приречена від самого початку, оскільки хибно визначила першоджерело цих сюжетів, локалізуючи їх в Індії, яка насправді в світлі "курганної" теорії, підкріпленої археологічними артефактами, виявилась лише одним із перших їх осідків на шляху з Європи в Азію. Тим-то на Заході й на Сході вони опинилися одночасно.

Подібно до того, як східний вектор європейської політики й економіки призвів до появи теорії запозичень, так розвиток колоніальної політики Англії й США спричинився до появи англійської етнографічної школи в фольклористиці, яку ще називають “антропологічною”. Відкриття культур народів Африки, Австралії, Південної Америки переконувало в тому, що й на цих материках існує чимало культурних явищ дуже схожих із європейськими. З цього приводу виникає думка, що внаслідок однакової схеми розвитку людської цивілізації на однакових етапах цього поступу в різних частинах світу виникають аналогічні явища культури.

Основоположником цієї теорії став Е. Тайлор (1832–1917), Антропологічну теорію важко уявити без утвердження на той час у природничій сфері еволюціоністського вчення Дарвіна. Оскільки Е.Тайлор цікавився найранішими стадіями розвитку людської культури, він не міг обійти проблеми походження людства взагалі. Тож ця тема в кінці 60-х років знайшла своє висвітлення в його праці “Дослідження про давню історію людства”. 1871 р. автор видав свою знамениту працю “Первісна культура”. У ній він відстоює думку, що спільність багатьох основних елементів у побуті, звичаях, релігійних та поетичних уявленнях пояснюється однорідністю людської природи, а наявність примітивних реліктів архаїчного побуту й культури в одних і наявність вищих матеріальних досягнень і інших – неоднаковими темпами розвитку. Тож усі культурні явища – матеріальні об’єкти, звичаї, вірування і т. п. – становлять такі самі види, як види рослин чи тварин, і так само, як і вони, розвиваються одні з одних від простішого до більш складного.

У науковому світі ця теорія відома як *еволюціоністська*, хоч за життя автора її ще називали й “*теорією самозародження сюжетів*”. Вже сама назва цієї теорії наштовхує на думку про те, що казка як сюжетний твір мусила ю бути одним із основних об’єктів таких досліджень. Втім автора цікавив не порівняльний і не етіологічний аспект цього питання, адже виникнення сюжетів та їх поширення не мало жодного значення, воно вкладалося в загальну схему. Важливіше було виявити їхню світоглядну відправну позицію. Е.Тайлор доводив, що на примітивних стадіях розвитку людство виробило лише найелементарніші релігійні погляди, що ґрунтувались на анімізмі – уявленні про одухотворення усіх об’єктів довкілля. Багато проявів цих давніх поглядів людей на оточуючий світ виявив і описав у своїх книгах Е. Ленг.

Значне місце в теорії Е. Тайлора посідає вчення про пережитки в культурі. Скажімо, такий, як протягування ткацького човника вручну в час наявності механічного ткацького верстата чи побажання доброго здоров’я при чханні за відсутності уявлення про демонів хвороб, які входять в людину через ротову

порожнину. Будучи вірним еволюціоністському принципу, вчений порівнював пережиток з рудиментом у людському організмі.

Досліди в напрямку пояснення причин появи однотипних сюжетів породили нові відгалуження антропологічної теорії.

Після того, як Е. Тайлор і Е. Ленг наприкінці ХІХ ст пояснили схожість релігійних і поетичних поглядів різних народів схожістю їхньої психіки, психолог В. Вундт на початку ХХ ст. заглибився у саму суть психології образотворення. У своїй “Психології народів” він дійшов висновку, що багато з релігійних і поетичних уявлень були створені у стані сну чи хворобливих галюцинацій. Цей напрямок антропологічної теорії отримав назву “*психологічної школи*”. Значного поширення він не зазнав.

Одним із варіантів “психологічної школи” став *фрейдизм* – напрямок, який звів виникнення релігійної і поетичної фантастики до проявів сексуального потягу. Основоположник цього напрямку – З. Фройд (1856–1939) – вважав, що прагнення, пов’язані зі статевим потягом, які контролюються в активному житті, знаходять свій вихід під час сну чи галюцинацій, а також в процесі безконтрольного фантазування. Вони й об’єктивізуються в поетичних символах, сексуальна основа яких простежується дуже чітко.

Важко собі уявити дослідження казки без напрацювань ще одного представника антропологічної школи відомого фольклориста й етнографа Дж. Фрезера (1854–1941).

Як і основоположники антропологічної школи Е. Тайлор та Е. Ленг, в основу своєї концепції Дж. Фрезер ставив положення про спільність законів розвитку людської психіки, що викликає однакові реакції людського сприйняття оточуючого світу. Тому й людська культура проходила схожі етапи свого розвитку, зберігаючи на пізніших етапах рудименти примітивних світовідчужень. Відмінним у концепції Фрезера було абсолютизування значення магії у первісній культурі. Його положення про те, що магія за походженням давніша від анімізму дискутується й до сьогодні, оскільки значна частина вчених вважає, що без уявлення про одухотвореність об’єктів природи, що становить основу анімістичного світогляду, не може бути й мови про виникнення уявлень про можливість цілеспрямованого людського впливу на ці об’єкти.

Свій погляд на казки про тварин Дж. Фрезер висловив у своїй праці “Тотемізм і екзогамія” (1912). Звернувши увагу на переважаюче відображення у них мисливського та скотарського побуту, він дійшов висновку, що відображена у них життєва практика первісної людини свідчить, що вона ймовірніше була мисливцем, ніж спостережливим пастухом. Ця теза, як і дані антропологічної теорії в цілому згодом лягли в основу “*мисливської теорії*” походження мистецтва.

Започатковане 1890 р. а згодом доповнене у 12-томник капітальне видання Дж. Фрезера “Золота гілка” (1911–1915) й дотепер служить настільною книгою для фольклористів та етнографів.

Щодо казки, то в ньому нема безпосереднього потрактування її сюжетів, втім зібрані та описані звичаї та обряди дуже допомагають збагнути і по-новому прочитати сюжети казок.

Передишкою для антропологічної школи а водночас і підмогою для її подальших пошуків стала т.зв. фінська школа. Теоретичного значення для казкознавства вона не мала, а ось практичної її заслуги недооцінювати не можна. Систематизувавши та каталогізувавши за географічним принципом величезний обсяг сюжетів, вона створила широкі можливості для їх порівняльного вивчення. В кераїнському казкознавстві вона не здобула популярності. Типологічного напрямку досліджень в українській фольклористиці дотримуються О. Бріцина та принагідно Л. Мушкетик.

В 30–50 рр. ХХ ст. в українській фольклористиці в умовах тоталітарної системи етнографічний підхід до вивчення усного фольклору, який давав вихід на висновки про національні особливості, поступається наступу літературознавчих та філологічних методик. Не згадується в наукових розробках українських казкознавців того часу навіть методика В. Проппа, побудована на принципі співвіднесення казки з дійсністю. Єдиним, хто спробував вивести фольклористику за філологічними рамками був В. Петров. У його інтерпретації усний фольклор поставав як одна з форм давнього світогляду.

Решта фольклористів хоч і сповідувала порівняльно-історичний метод, та в основному поле їх діяльності обмежувалося студіюванням текстів за філологічними критеріями. В цьому напрямку працювали українські вчені І. Березовський, Г. Сухобрус, В. Юзвенко, І. Хланта, Л. Дунаєвська, М. Дмитренко. Літературоцентризм у вивченні фольклору в школах та багатьох університетах панує і дотепер. Інакше він би не потрапив до шкільної програми взагалі, адже вивчається в курсі літератури. виправити ситуацію і такий підхід може запровадження фольклору в школі як окремого предмету.

Філологічно-дидактичне прочитання казки, яке домінувало в українській фольклористиці, призвела до того, що цей вид фольклору навіть серед філологів почав сприйматися лише як засіб педагогічного впливу. Потужним стимулом для такого застосування був приклад І. Франка. Значна частина казок, адаптованих для дитячого читання, й сьогодні відома в його обробках до збірки “Коли ще звірі говорили”. Тут можна говорити навіть про цілу національну школу, яка вдавалася до подібного “удосконалення” фольклорних текстів. Адже ще до І. Франка до такої практики вдавалася, хіба не так плідно, ціла когорта

українських письменників. Проте на відміну від нього ніхто з них не був дослідником фольклору, хоч на формування національної традиції сприйняття казки як засобу дитячого виховання це теж мало вплив.

Тож унаслідок багаторічного домінування такого підходу поза увагою дослідників залишалися такі важливі аспекти як етіологія сюжетів, відображення в текстах казок давніх доісторичних звичаїв та умов життя і способів думання наших далеких пращурів. Сталося це внаслідок того, що такі науки як археологія, палеоетнологія, антропологія, етнолінгвістика, що на сьогодні визначають комплекс знань про давні стадії людського розвитку, перебували в зародковому стані. На сьогодні інтеграція даних, отриманих від кожної з цих галузей, дає можливість стереоскопічного бачення багатьох проблем, пов'язаних з казкою.

Такий різноплановий аналіз казкових сюжетів, інтегрований в загальний культурологічний контекст, дає можливість розглядати казку не як розважальний чи дидактичний текст, а як явище давньої культури.

Для розуміння казки в цьому аспекті важливе питання її співвідношення з міфом. Сучасник Я. Грімма В. Геренберг, критикуючи теорію свого колеги, вважав неможливим походження народної казки з міфу. Адже міф, вважав учений, – це сакральна інформація про вірування, походження та становлення етносу та окремих явищ, тоді як казка – звичайне джерело розваги.

За цим постулатом до категорії міфів належать лише оповідання з певною тематикою, звичною за іншими зразками, давно визнаними такими. В конкретному випадку його визначає етіологічний аспект, тобто зв'язок причини і наслідку.

Мотиваційна функція міфу, безумовно, одна з найважливіших, але вона притаманна лише розвиненим міфологічним системам. Проте й досі існують племена й народи, у яких поняття причини відсутнє. Міфологічне мислення побутує в них у формі уявлень про існування зв'язку між предметами. Тому болгарський учений М. Арнаудов схильний вбачати в міфології не лише давні вірування, не лише релігійно-моральні погляди народу, а щонайперше – розуміння світу.

Суть міфу визначають лише його функції. Вони ж ніколи не можуть бути однаковими для різних категорій. Невідповідність між способом розуміння людиною довкілля та деякими міфами, які вона підтримувала, існувала ще з часів примітивного мисливського суспільства. Маючи в основі свого світобачення хибне уявлення про розуміння тваринами мови людей, вона зумисне творила міфи, які, на її думку, мали стати засобом дезінформації останніх.

Дуже часто функції міфу залежать від його історичного контексту. Тому навіть казковий сюжет – це теж міф, але лише в своїх історичних та ситуативних рамках.

Для визначення часових рамок існування певних світоглядних тенденцій не можна обійтися без врахування даних суміжних наук: археології, палеографії, етноісторії. Дотичні до теми цього дослідження проблеми розглядалися в працях українських учених В. Барана, С. Березанської, М. Брайчевського, Я. Боровського, Л. Залізняка, Д. Козака, Л. Павленка, М. Пелешішина, М. Чмихова.

Однак питання взаємозв'язку фольклорних мотивів, які становили в різні часи основу первісної міфології, з даними матеріальної культури досі жодною із наук не ставились. Аналогічні інтердисциплінарні дослідження відомі в різних сферах української історичної науки. Прикладами втілення такого підходу можна вважати праці В. Петрова (фольклор, етнолінгвістика, археологія), Л. Залізняка (археологія, антропологія та етнографія), Ю. Павленка (історія, етнолінгвістика, археологія), М. Чмихова (археологія, геологія, культурологія).

Щодо питання хронологізації різних типів міфів, то його в Україні вперше торкнувся, щоправда лише тезуально, Ю. Павленко. В румунській науці спроба стратифікації міфів належить Р. Вулканеску. Однак в жодному з цих випадків не йдеться про хронологізацію первісного фольклорного міфу, одним із найдавніших видів якого можна вважати казку.

Для розуміння культурно-історичного значення української казки важливо встановити особливості її світоглядних уявлень.

Особливості давнього світогляду відрізняються від сучасного. Інше уявлення про час, про простір, про стан людини в моменти перебування її поза межами власного фізичного локусу і в різні моменти її вічного існування. А саме ці моменти й становили основний інтерес для реципієнтів таких оповідей. Умовно його прийнято називати міфологічним на противагу сучасному історичному. Проте й міфологія казкового тваринного епосу істотно відрізняється від міфології героїчної казки. Ще інші її парадигми закріпилися в етіологічних чи есхатологічних сюжетах, якими оперує легенда. Тому однозначного тлумачення поняття “міфологія” не існує не лише в українській, а й у багатьох інших наукових традиціях світу. Оскільки цим поняттям оперує не лише фольклористика, а й філософія, літературознавство та деякі інші наукові галузі, то його зміст цілком залежить від сфери застосування.

Літературознавці здебільшого розглядають міфологію як систему творів, що мають жанрові ознаки міфу, тому схильні за зразок брати античні сюжети, рідше окремі мотиви міфів Австралії й Океанії та аборегенів Америки. В традиції деяких країн – доповнювати це поняття біблійними міфами.

Деякий інший підхід має сучасна філософська наука, яка розглядає міфологію як традиційну систему поглядів на оточуючий світ, а міфічні сюжети як літературне відображення цього світогляду.

Різними концепціями міфології користується й фольклористика. Пряме відношення до казкових сюжетів має лише її евгемеристична парадигма, згідно з якою міфологічні персонажі – це реальні люди, переважно предки, а міфи – офантастичнені розповіді про їхні подвиги. Такого погляду дотримувалися переважно представники еволюціоністичної школи Г. Спенсер та ін.

Опосередковано стосується казкових сюжетів і соціологічна теорія, яка вбачає в міфі безпосереднє відображення зв'язків первісного суспільства з тогочасним довкіллям (Л. Леві-Брюль) або ж як “переживану реальність і обґрунтування соціальної практики” (Б. Малиновський).

Зрозуміло, що жодна із цих теорій не спроможна була дати стереоскопічне відображення міфу, бо акцентувала увагу лише на якійсь одній із його сторін.

Серед казкових сюжетів добре ідентифікуються героїчні міфи. Вони зазвичай будуються за біографічним принципом. Сюди входить фантастичне зачаття чи народження героя, його мандри в далекі світи, завоювання приязні чудодійних помічників і перемогу з їхньою допомогою злих ворогів та здобуття у винагороду чарівної дружини. Основна тема таких казок – подолання героєм випробувань ініціаційного змісту, що завершуються шлюбом.

Деякі казки містять елементи антропогонічного міфу. Це ті, в яких ідеться про створення людей першопредками з глини чи з дерева, як то шляхом виколисування обтесаної колодки у казці про Телесика.

Коли й де виникло кожне з міфологічних уявлень – найтяжче питання. Тому різні дослідники орієнтуються на різні критерії і кожен уявляє це по-своєму. І схоже, що остаточну відповідь, яка б задовольнила усіх, буде знайдено не скоро. В силу різних причин. Та головна – в зниженні інтересу до самого фольклору. Спочатку на побутовому рівні, а відтак і на науковому. Перші несміливі спроби синхронізації казкових мотивів датуються лише 70-ми роками ХХ ст. Уперше застосував принцип історично-культурної стратифікації до казки німецький учений А. Нічке¹.

А ось щодо походження загальних світоглядних уявлень на території України своє бачення в контексті передісторії запропонував український історик Ю. Павленко. Вчений зосередив свою увагу на формуванні міфологічних уявлень на теренах сучасної України з часів неоліту – з V до першої половини III тисячоліть до н. е., коли міфологічну систему наших предків відзначав спочатку саморозвиток, а згодом синтез міфологічних систем землеробів анатолійсько-балканської традиції (перш за все носіїв трипільської культури) та скотарів-індоєвропейців нео-енеолітичних культур степів та лісостепової смуги між Дніпром, Кавказом і Уралом².

¹ Nitschke A. *Soziale Ordnungen im Spiegel der Marchen*. Bd.1: Das fruhe Europa. Stuttgart, 1976.

² Павленко Ю. Еволюція давньослов'янських уявлень про світ богів. *Історія релігій в Україні*. Київ; Львів, 1995. Ч. 3. С. 311.

Цей період цікавий нам тим, що балканське населення культури лінійно-стрічкової кераміки, яке з'явилося тут у V–III тис. до н.е., на думку М. Пелешішина, перебувало на стадії матріархально-родових відносин³. Тому в казкових сюжетах з ознаками такого сімейного устрою слід вбачати відображення саме цього культурно-історичного періоду.

Що ж до патріархальних стосунків, то їх матеріальне підтвердження на теренах України з'являється на порубіжжі III–II тис. до н. е. (В Північному Причорномор'ї наприкінці III тис. до н.е., а в Західній Європі – у II тис. до н. е.) Символами такого порядку стають численні менгіри, розкидані на всій степовій території України, таке собі мегалітичне втілення фалічного культу з зовнішніми ознаками вождя чи царя з коротким мечем і нагайкою).

Втім в українських казках образ чоловіка-диктатора дуже рідкісний, як і ознаки патріархальної сім'ї в цілому. Про причини такої обмеженої кількості подібних сюжетів, які водночас добре відомі іншим народам, у національній казковій традиції українців можна лише здогадуватися, бо навіть основних версій тут може бути декілька. Одна з них – непохитна традиція матріархату не лише в казкових сюжетах, але й на побутовому рівні.

Український фольклор був свідком багатьох перемін, але упродовж тисячоліть він не знав повної зміни місця побутування. Як стверджує М. Чмихов, “Україна завжди входила до найрозвинутіших територій Європи, становлячи до того ж своєрідну другу половину близькосхідно-причорноморської області, об'єднаної спільним культурно-історичним процесом”⁴.

До розуміння цієї особливості українського культурогенезу українська наука дійшла не так давно, хоч дуже близько до нього стояла ще міфологічна школа майже два сторіччя тому. У своїх висновках, що стосувалися казок, її представники відстоювали думку про те, що спільність мотивів була викликана спільністю первісних міфологічних поглядів, у індоєвропейських народів. Низький загальний рівень народознавчої науки, щонайперше антропології та палеоетнології не дав тоді можливості для подальшого розвитку подібних думок, тому вони зредукували до міфологічної поетики, основну увагу котрої займала символіка міфу. Подальший розвиток цих думок в Україні упродовж усього цього часу гальмували чинники ідеологічного плану, які існували в московській імперії.

Не меншою загрозою для ідеологічної доктрини тоталітарної держави з де украденою, а де й вигаданою історією свого існування було уявлення представників міфологічної школи про те, що в казкових сюжетах збереглися останні

³ Пелешішин М. Племена культури лінійно-стрічкової кераміки. *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині*. Київ, 1974. С. 97–104.

⁴ Чмихов М. *Давня культура*. Київ, 1994. С. 11.

уламки колишніх міфів про богів, Тому міфологічна школа попри хибність цих уявлень на території України фактично завершила своє існування дослідженнями М. Котомарова, О. Потебні та О. Котляревського. Втім дороговказ шукати у фольклорі сліди давньої історії, як передбачав її засновник Я. Грімм, її українські представники заклали.

На сьогодні відомо, що перші ознаки культурного життя на території України існують із часів верхнього палеоліту. Чимало інформації про свій побут залишили на наших землях мисливці епохи мезоліту, основні напрямки міграції яких вчені визначають з північного заходу. З V тис. до н. е. збереглися тут сліди різних культурних пластів неолітичної епохи, які тісно пов'язують нашу батьківщину з цивілізаціями Балкан та Північного Причорномор'я. З енеолітичної епохи посилився зв'язок українських територій з Центральною Європою. З доби бронзи уможлиблюється дуже тісне контактування місцевих культур з культурами Близького Сходу, а з періоду раннього заліза – з племенами скіфів та сарматів.

Якщо в матеріальній сфері такі контакти визначалися запозиченням усього найпрогресивнішого (бо зрештою цим визначався подальший рівень життя) то, як відбувалися взаємовпливи в духовній ділянці, сказати важко. Археологія для з'ясування цієї проблеми дає зовсім небагато. Однак саме завдяки їй стало відомо, що з періоду становлення державності, тобто з епохи бронзи (В. Д.), на відміну від більш ранніх періодів завойовники не знищували і не витісняли аборигенів, а підкоряли їх, піддаючи поступовій асиміляції⁵. Духовна культура в даному випадку розвивається за принципом палімпсесту. Нові знання вона нашаровує на попередні.

Незнання цих особливостей цілком логічно штовхало І. Франка в річище компаративізму, а звідти до теорії запозичень. А це дозволяло йому вбачати моногенез казки і критикувати Бугеля за те, що він відстоював її полігенетичні початки. Основним аргументом І. Франка був факт спільності в усіх її національних варіантах вірування в метемпсихозу (перевтілення)⁶.

Нерівномірність і багатовекторність культурних взаємовпливів племен, що заселяли територію України з різними цивілізаційними хвилями призвели до нерівномірності культурного розвитку в різних регіонах. Відтак на її землях все населення стало неолітичним лише з третього періоду доби енеоліту, відколи зникла пережитково-мезолітична культура північно-східного регіону. Лише з третього періоду епохи бронзи прилучився цей регіон до культурних надбань

⁵ Козак Д. Особливості етнічних процесів у контактних зонах. *Матеріали до української етнології*. Київ, 1995. Вип. 1(4). С. 94–95.

⁶ Франко І. Національний колорит у казках Бодяньського. *Зібрання творів у 50-ти томах*. Київ: Наук. думка, 1985. Т. 34. С. 449–456.

епохи бронзи. Тому лише до епохи раннього заліза все населення цих територій вступило одночасно. Таким чином вважає М. Чмихов, епохальний розвиток давнього населення України відзначається монолітністю з третього періоду епохи бронзи аж до XVIII ст.⁷

Різні міграційні хвилі залишали свій відбиток і на духовній культурі контамінованої людності у т.ч. й на її світоглядній сфері, що визначалась міфологічним мисленням. Тож апіорно можна передбачати, що ці процеси не могли не відбитися на регіональних типах культурних явищ у період їх дописемного побутування. Тому в найархаїчніших виявах традиційної міфології українців можна допускати наявність не лише національної, а регіональної специфіки, детермінованої поширенням на різних територіях різних праісторичних субетносів.

Найбільше матеріалу для реконструкції первісної міфології можуть дати ті жанри фольклору, які вважаються найдавнішими: казки, загадки, замовляння, календарна та родина обрядовість, особливо весільна. Їх світоглядна основа може мати багато спільного з аналогічними зразками інших племен і народів. Однак ця спільність зумовлена не стільки культурними запозиченнями, скільки спільністю етнокультурного розвитку.

На сьогодні загальноприйнято вважати, що запозичення міфології світоглядного плану не відбувається механістично, а тільки у зв'язку з міграцією чи дифузиею її носіїв. Тому всі без винятку більші чи менші зміни ідеологічного плану, що простежуються в археологічних культурах, обов'язково збігаються в часі з більшими чи меншими змінами в етнічній ситуації, яка складається на цій території.

Дуже проблематичним у цьому плані є питання закорінення мандрівних етносів у місцеву традицію. Часом процес міграції племен на території України уявляється дещо спрощено: “прийшли – пішли”. З іншого боку в культурі осілого населення відчувається успадкування графем, спостерігаються зміни в поховальному обряді. А це – все ознаки асиміляції населення, що відбувалася внаслідок змішаних шлюбів. Зрозуміло, що згадані зміни не могли не відбитися й на фольклорі. Адже коли для формування й закріплення нової обрядової традиції достатньо трьох поколінь (а це лише 60 років), то засвоєння фольклорної відбувається, починаючи з першого змішаного шлюбу. Діти переймають культурну спадщину обох батьків, хоч вирішальну роль відіграє оточення. Тобто все залежить від того, на батьківській чи материнській території відбувається це засвоєння. Обов'язково слід враховувати й те, що більш-менш помітні зміни культурного плану немислимі без не менш помітних змін ідеологічних.

⁷ Чмихов М. *Давня культура*. Київ, 1994. С. 6–7.

Особливо це стосується первісного фольклору, який “завжди і стало ніс утилітарну функцію”⁸. І хоч на сьогодні існує чимало полярно протилежних думок про походження тих чи інших фольклорних жанрів, для нас головним мірилом її давності чи свіжості виступає зміст. Тільки в ньому відбито головні ідеологічні та фізичні цінності, тільки він відображає художні якості твору, притаманні для конкретної історичної епохи, тільки він віддзеркалює історичні особливості фольклорного образу. Бо як зауважив В. Петров, “образ у фольклорі ніколи не існує сам по собі, він не існує як довільний плід фантазії ні поетичної, ні мітологічної й ніякої іншої. Він є продуктом ідеології в першу чергу і тоді вже фантазії, поетичної або мітологічної”⁹. Повною мірою це стосується й казки.

Своїми дослідженнями В. Петров вивів українську фольклористику з лабіринту філологічних досліджень, які мало що давали для розуміння утилітарних функцій фольклору, оскільки не входили в його історичний контекст, В. Петров ставився до фольклору як до ідеології, тому вважав, що в первісному фольклорі усну словесну творчість аж ніяк не можна відокремлювати від світогляду первісного суспільства, мистецько-фольклорний матеріал од етнографічного¹⁰.

Щодо архаїчних фольклорних жанрів ця теза повинна бути визначальною. Повною мірою вона стосується й казки.

⁸Петров В. Український фольклор. *Берегиня*. 1996. № 1–2. С. 118.

⁹ Там само. С. 116.

¹⁰ Там само.

МІФОЛОГІЧНА ПОЕТИКА КУМУЛЯТИВНОГО СЮЖЕТУ

В сучасному українському казкознавстві визначилося два основних напрямки досліджень: порівняльно-історичний і типологічний. Послідовниками першого виступають І. Березовський, Г. Сухобрус, В. Юзвенко, Л. Дунаєвська, О. Наумовська. До другого тяжіє О. Бріцина,

С. Карпенко та Л. Мушкетик. Для розгляду казки з семантико-палеонтологічного погляду, прийнятні обидва підходи, але абсолютизувати не можна жодного, оскільки при цьому вирішальну роль може грати не тип сюжету, не відображення способу виробництва та господарських відносин, а навіть окрема деталь. Центр уваги ж припадає на мотив чи, за визначенням Б. Кербеліте, “елементарний сюжет“. Найчастіше саме на цьому рівні перебуває конкретна архаїчна інформація, яка робить доступною семантику казки. Тільки на основі такого підходу виявляє свою інформативність міфологія казки. Адже вона і постає тим конкретним історичним світоглядом, вираженим у властивій для свого часу образній формі, який слугує рушієм сюжетної динаміки. Не випадково головною жанровою рисою казки визнають її фантастичність, що була складовою частиною давнього думання. У такому разі фантастика казки – це історично вмотивований спосіб світобачення.

Чи могли наші предки вірити в те, чого не бачили в реальному житті? Схоже, що так, і навіть найфантастичніші образи мали свої прототипи. Тільки де могла первісна людина побачити хоч щось схоже на вогняну ріку? У звичайній річці при заході сонця, коли насуваються сутінки і світ стає таємничим і повним неочікуваних неприємних несподіванок. У залитому багрянцем небі могла побачити щось схоже жар-птицю, а власне дзеркальне відображення у воді могло спровокувати думку про підземний світ, який від цього світу відділяє ріка. І все в тому світі не так, як у цьому, все обернуто, як і власна тінь перевернута з ніг на голову.

Усі ці образи не видадуться настільки фантастичними, якщо простежити їхнє місце в сюжетах. Герой здобуває допоміжні атрибути перед відправленням в інший світ. Причому коли чарівний килим служить засобом перевезу у східних казках, то в європейських його еквівалентом постає летючий корабель. Функція чарівного атрибута спільна, але форма різна. Водночас виявляється повна відповідність між цими атрибутами й способами поховання. Починаючи з доби енеоліту на різних ділянках ойкумени їх існувало три різновиди: інундація звичайна чи у вигляді сплавляння на човнах (Північна й Центральна Європа), інгумація в саванах (Близький Схід) та кремація (Передня Азія). Якщо ж врахувати, що й казковий інший світ на той час ототожнювався з потойбіч-

ним, оскільки вже існувала віра про переродження, тоді стане цілком зрозуміло, що й ці образи мали свої конкретні прототипи. Причому на різних територіях різні.

У змісті казок багато сюжетно-композиційних елементів, які не знаходять застосування більше в жодному із фольклорних жанрів. Такими, наприклад, є кумулятивність, ретардація, семиперсонажність у багатьох казках про тварин. Більшість героїко-фантастичних казок не обходяться без традиційного зачину й кінцівки. Лише в окремих казках трапляється алегорія. Проте навіть у межах казкових сюжетів, що належать до різних груп, перехід будь-яких композиційних елементів із одного жанрового різновиду в інший виявляється немислимим. Важко, скажімо, уявити, щоб казка про Пана Коцького, яка, як і багато фантастичних, завершується мотивом бенкету, мала закінчення: “І я там був, мед-вино пив, по устах текло, а в рот не попало“. Неможливо це тому, що композиційні засоби теж виникали історично а відтак мали певний ритуальний, магічний чи будь-який інший зміст. Згодом, коли він утратив своє значення, вони залишились на попердньому місці традиційно.

У різних жанрових модифікаціях казки природа сюжетних колізій теж різна. Відрізняються й конфлікти, просторово-часові моделі, на які накладається основний сюжет, не кажучи вже про персонажів. На основі цих відмінностей можна вважати, що входження традиційних композиційних прийомів теж мало історичну детермінацію. А отже, ключ до розуміння казки знаходиться в розгадці історії її композитивів. Сама ж історія казки – це історія її композиційних засобів.

Спробуємо розібратися у природі хоч би окремих із них.

Кумулятивність. Переважна більшість казок і абсолютна частина їхніх образів, мотивів, сюжетів виникла в період ідеологічного синкретизму. Тому кожен із нині дискретних фольклорних жанрів, окрім моральних і естетичних функцій, які на ту пору тільки-тільки починали увиразнюватися, ніс на собі ще й чисто утилітарні. Їхній тягар був основним у змісті культурологічного явища (про явище художньо-естетичне в цьому зв'язку ще не йшлося). Тож і кожен з композиційно-виражальних засобів казки міг цілковито залежати від тих смислових функцій, які поклалися на нього тоді, коли казка не була ще просто казкою, тобто не зводилася винятково до тих художньо-естетичних функцій, які ми звикли в ній вбачати з погляду сьогодення.

Сказане повністю стосується кумулятивності – художнього засобу, який притаманний найпримітивнішим казкам і якого дарма шукати в авантюрних казкових сюжетах. У цьому теж можна вбачати певну закономірність.

Сучасна фольклористика схоже назавжди відкинула думку про те, що найпримітивніші сюжети є водночас і найдавнішими. Адже часто залежить ще

й від природи цього примітивізму. Він однаковою мірою може бути викликаний як особливостями світогляду творців казки, так і втратами в процесі її побутування. *Байка-притча*, завдання якої полягає лише у підтвердженні певної сентенції, найчастіше має найневигадливіший сюжет, проте до давніх казкових різновидів її віднести не можна. Безумовно, значна частина традиційних казок про тварин, які з великою вірогідністю можна віднести до мисливських, поряд із примітивністю сюжету поєднують ще й багато рис архаїчного думання, що є ще однією запорукою їхньої давності. Однією з таких рис можна вважати й кумулятивність.

Класичними взірцями таких казок в українському фольклорі можна вважати сюжети “Довгомудик”, “Колобок”, “Коза-дереза”, “Котик і півник”, “Солом’яний бичок”, “Ріпка”, “Рукавичка” та ін. Що ж у них спільного, що об’єднує? Перше, що впадає у вічі – це мисливський у своїй основі характер конфлікту (“Довгомудик”, “Звірі в ямі”) або ж цілковита його відсутність (“Рукавичка”, “Ріпка”).

Відсутність конфлікту може вважатися свідченням того, що казка могла виконувати інформативну роль. Що ж до природи “конфліктних” сюжетів, то вона полягає або у викраденні негативним персонажем жертви чи спробі такого викрадення (“Довгомудик”, “Котик і півник”, “Вовк і семеро козенят”), або ж у боротьбі зооморфних персонажів за простір (“Коза-дереза”). Кумулятивність найчастіше трапляється в мисливських та скотарських сюжетах. Для соціально-побутових і навіть чарівних казок вона взагалі не властива. Тож гносеологічні корені цього композиційного прийому, мабуть, слід вбачати у надрах мисливського побуту. Оскільки казка є ремінісценцією давніх уявлень, то вони мали всі умови для безперервного побутування з часів палеоліту аж до неолітичної епохи. Упродовж усього цього періоду мисливські міфи та уявлення мали загальне поширення.

Судячи з етнографічних даних, основу економіки первісних мисливців становило полювання на м’ясного звіра і, щонайперше, на великих копитних. Цікаво, що в українських казках про ці види тварин – ні найменшої згадки. З цього приводу можливі різні припущення. Або перше: кумулятивна казка виникла пізніше, ніж домінував цей мисливський промисел, тому й звернула увагу лише на свійських тварин та тих, які спорадично з’являються біля людських поселень, не дарма ж бо серед найпопулярніших персонажів її українських сюжетів коза, кіт, півень, ведмідь, вовк, лисиця – тварини, звичні для неолітичного побуту¹¹, або ж ця казка навмисно не вводить їх у свій контекст, наслідуючи норми мисливського табу, як це трапляється іноді в загадках.

¹¹ В археології ця думка не вважається загальноприйнятою. Зате однозначно визначається винайдення в добу мезоліту лука і стріл. У казках же ці засоби, як правило пов’язуються з полюванням на дрібних тварин.

Слідів подібних забобонів в історії світової культури збереглося немало. У культурно відсталих народів Сибіру, наприклад, готуючись до ловів на ведмедя, мисливці донедавна розігрували сцени і справляли ритуальні бенкети, що символізували вшанування цього звіра. Про майбутнє полювання завчасу не згадувалося, а йдучи на нього, могли, як в одній українській легенді, навмисно говорити, що зібрались по рибу. Відомо багато випадків вживання замість справжньої назви звіра евфемізму на його означення: *старий, хазяїн* – замість *вовк*, *довгомуд* – замість *лис*, *дик* – замість *кабан*, *вепр*. У пізніші часи існувала традиція називати майбутній об'єкт ловів хоча б іншомовним словом на його означення, але ні в якому разі не апелюючи, що має поширення в районі ловів.

Більше того, і самі назви *вовк* чи *ведмідь* не можуть сприйматися як первісні. Скоріше вони протягом тривалого часу виступали в ролі евфемізмів на означення небезпечних для мисливців тварин. *Вовк* – від *волок*, тобто той, що волоче свою здобич; *ведмідь* – той, що відає, де мед; справжня ж назва, ведмедя у слов'ян, як і в романо-германських племен, могла бути *ber* чи *bar*, адже лігво цього звіра має назву *барліг*, де слов'янське походження другої частини складного слова – *ліг* не викликає жодних сумнівів.

Отже, факт евфемізації об'єкта ловів у мисливському побуті – річ доказова. Питання полягає лише в тому, яке відношення він мав до генези найдавніших казкових сюжетів і, зокрема, до тої обставини, що об'єкти мисливських ловів не стали персонажами кумулятивних казок.

Ключовим у вирішенні цієї проблеми може бути питання про те, яке місце відводилося казці в умовах мисливського побуту взагалі? Відомий український археолог Л. Залізник, реконструюючи на основі знахідок матеріальної культури побут населення Полісся в мезолітичну епоху, змальовує її побутування в ті часи таким чином: «На початку грудня чоловіки у первісних мисливців поверталися з «малого полювання», що тривало два місяці. Колючі морози робили полювання малопродуктивним. Люди перебували холод у напівземлянках, харчуючись заготовленими з літа сухою рибою і м'ясом. У цей час розповідалися магичні казки, наспівувалися магичні пісні-молитви, які мали сприяти послабленню морозів і зробити майбутнє «велике полювання» «успішним»».

Виконання пісень-молитов з метою послаблення морозів – у світовій культурі факт загальновідомий. На Західному Поліссі донедавна першу веснянку заводили на Стрітення, тобто в зимову пору¹². Вважалося, що в такий спосіб можна вплинути на послаблення морозів і пришвидшення приходу весни. Що ж стосується впливу на атмосферні процеси казкою, то фольклористика не має фактів для підтвердження подібних припущень. Втім утилітарні функції казок,

¹² *Поліська дома*. Луцьк, 1991. С. 22.

у т. ч. й українських поза сумнівом. Їхні аналогії можна вбачати в побуті сучасних народів, що живуть із мисливства. У хакасів, наприклад, існував звичай розповідати казки на полюванні. Старі мисливці пригадують, що раніше вони обов'язково брали на промисел казкаря, якому належала рівна з усіма частка здобичі. Пояснити його необхідність більшість із них не може, але впевненість у тому, що без казки не буде промислової удачі, міцно тримається в комплексі мисливських вірувань.

Звичай розповідати казки на полюванні добре відомий і серед інших тюрко-монгольських народів Сибіру, близьких до хакасів етнічно та пов'язаних із ними спільністю форм господарської діяльності. Великою пошаною а заодно й привілеями серед мисливців користувалися казкарі у нанайців, де в цій ролі виступали шамани, а також у бурятів та мордві.

У сучасній інтерпретації казки адресуються духові-господареві мисливських угідь. У бурятів разом з піснями та грою на балалайці вони належали духові лісу Хангаєві, у мордві – богині лісу й заступниці звірів Віряві. Хакаси раніше теж перш ніж починати казку зверталися на полюванні до господаря лісу: “Ти послухай, та більше звіра нам давай”.

Оскільки духи-господарі в культурно відсталих народів Сибіру щонайперше уявлялися охоронцями лісових багатств, а отже й заступниками звірини, то магічна функція казки на полюванні, полягала в відволіканні уваги й присиплянні духа-господаря. Проте анімістичні уявлення – це вже фінальна стадія давніх мисливських вірувань. Тому не можна відкинути й загальнопоширеної в наукових колах версії про те, що на початках якісь словесні формули та прокльони могли призначатися не для опікунів, а для безпосередніх адресатів – тварин, яким давні мисливці приписували здатність до розуміння людської мови.

Давнішим прототипом цього міфу, адресованого звірам, вважається, могла бути хіба що пантоміма, яку замасковані у тварин мисливці розігрували перед стадом, щоб викликати його зацікавлення, наблизити до себе, відвернути увагу від небезпеки і в такий спосіб легко піймати чи вбити.

Спосіб зваблювання тварин з допомогою масок та імітації їхніх голосів загальновідомий в архаїчних мисливських культурах, але він не має нічого спільного з генезою казки, головна ідеологема якої реалізується лише на вербальному рівні. Тож коли прокльон міг ще мати хоч якісь ознаки міфу, аналогічного казковому, то пантоміма, якщо й виступала обманом, то міфом в усякому випадку не була.

Чи можемо ми вбачати відображення відповідних уявлень в українських казках, не маючи ні генетичної, ні культурної спорідненості зі згаданими традиційними мисливськими спільнотами? Можемо, адже українська культура

зростала в тому числі й на традиціях первісних мисливців, більша частина яких в фінальному палеоліті з настанням танення льодовика остаточно мігрувала на північ, інша – пристосувалась до потепління і нових умов господарювання, зберігши у своїй пам'яті старі мисливські казки як спадщину своїх предків. Внаслідок зміни господарсько-культурних запитів їхні сюжети на цих територіях утратили своє практичне значення, але збереглися як культурно-нарративний спадок. При цьому не втратили на вербальному рівні жодних характерних рис давніх традиційних текстів

Семиперсонажність і трикратність як засоби ретардації. До характерних прикмет сюжетів кумулятивних сюжетів казок належать семиперсонажність та ретардація. Було б помилкою, зводити їхнє значення лише до художньо-виражальних засобів. Адже вони формувалися не в системі естетичного відтворення дійсності, а в системі давніх уявлень про оточуючий світ. До таких же історичних прикмет можна віднести й відсутність у кумулятивних казках будь-яких ознак кольору, площинне вираження світобудови і т. ін. Все це з упевненістю можна віднести до особливостей давнього світогляду.

Семиперсонажність у цьому контексті викликана архаїчними уявленнями про число сім як про число множинної вичерпності. Це вже згодом воно набуває значення магічного. На цій основі навіть складається сімкова система відліку часу, яка до сьогодні збереглася у переліку днів тижня. Тож з великою долею вірогідності можна припускати, що в основі теперішнього членування тижня колись лежав дезінформативно-гіпнотичний міф про те, що кумуляція до сьомого ступеня є самовичерпною і самодостатньою навіть для присипляння звіра. А отже, й саме число 7 слід сприймати як таке, що має магічну силу.

Що ж до ретардації, під якою слід розуміти зумисне затягування оповіді, то її історичні корені ймовірно залягають ще глибше. Вони можуть сягати ще доби палеоліту. Першим етапом сповільнення оповіді, судячи з найпримітивніших сюжетів казок, була трикратність. Трикратне повторення однотипних ситуацій, яке трапляється в мисливських сюжетах, могло вважатися самодостатнім для отримання бажаного магічного ефекту. Про гіпнотичний на той час може ще й не йшлося. В такому разі число 3 могло вважатися ще й самодостатнім числом множинності, особливо при повторенні однотипних ситуацій: тричі безборонно лисичка викрадає півника (“Котик і півник”), тричі коза обдурює діда (“Коза-дереза”). Природа цього явища може полягати в тому, що тричі повторювана ситуація сприймається вже як закономірність. Тричі помічений в одному й тому ж місці звір мусить трапитися там і вчетверте, й уп'яте. Тому, коли в казці про котика й півника є пряма згадка про третій раз як про фатальний для лисички, внаслідок чого вона сама стає мисливською здобиччю,

то в деяких інших фатальною для звіра-зловмисника виявляється четверта чи навіть п'ята спроба скоєння шкоди (“Коза-дереза”, “Як ходила лисичка по сміттячку”).

Характерологічна лабільність зооморфних типажів. Жодна з кумулятивних казок не має ознак алегорії. Більше того спостереження на широкому фольклорному матеріалі переконує, що жоден з зооморфних персонажів казки не має навіть постійних рис характеру, тож залежно від змісту може виступати як позитивним, так і негативним. Хитра лисичка, яка зуміла перехитрити колобка з однойменної казки, пошила в дурні вовка в казці “Лисичка-сестричка і вовчик-панібратик”, в іншій (“Коза-дереза”) виявляється неспроможною вигнати з зайчикової хатки вередливу козу. У багатьох казках зовсім безпорадним виступає й вовк. Він не може дати ради ні козі-дерезі, ні семи козенятам, від нього легко втік колобок. Не в усіх казках він втілює зло. Скажімо, в казці про козу-дерезу навіть сповнений добрих намірів, бо намагається прогнати напасницю з зайчикової хати. Щоправда, ці наміри не мають завершальної дії, тому до добротворців його теж віднести не можна. Добротворець у цій казці лише один – рак, бо тільки він досягає позитивної мети. Вовк же – емоційно нейтральний персонаж.

Подібну ситуацію маємо і в інших казках. Так, у казці “Колобок” зайчик, ведмідь, вовк – потенційні злотворці, яким не вдається реалізувати своїх намірів, але в кінцевому результаті вони теж нейтральні, бо їхні дії не призводять ні до позитивних, ні до негативних наслідків. Єдиним негативним персонажем тут може сприйматися лисичка, яка з’їла колобка. Якщо врахувати, що колобок, спечений із останнього борошна і покладений на вікно може сприйматися як ритуальний атрибут, тоді цього досить, щоб вважати лисичку великою зловмисницею. Кожна мисливська казка має лише по одному такому персонажу. Що ж до інших, то вони, як правило, бувають індиферентні з погляду добра і зла. То для чого ж тоді вони взагалі у казці?

Функціонал казкового сюжету. Розгадка персонажного складу казок – у функції самої казки, у її первісному призначенні. Чи не є отой єдиний в сюжеті звір-зловмисник об’єктом, що мав служити доказом для інших тварин, що лови готуються саме на нього, адже більше негативних персонажів у казці нема? І навіть хитрощі лисички, яка з’їла колобка, в цьому контексті сприймаються не як хитрощі, а вчинене зло, за яке мусить натати кара. Мабуть, мисливці вірили, що звірі почують їхні слова. Лисиці, вовки, кози, подані в казці негативно, будуть ховатися подалі, не заважаючи задуманому перебігу ловів, промислові ж тварини почуватимуться спокійно, а довгий перелік однотипних ситуацій і зовсім приспить їхню пильність, що дасть можливість наблизитись до лігов, загнати в пастку і взяти багату здобич. Тож первісним адресатом кумулятив-

ного казкового сюжету був не дух-господар і навіть не тотем із функціями володаря лісової фавни, а сам об'єкт полювання. Приклади адресування майбутній жертві такого роду мисливського дезінформативного міфу донедавна були відомі в побуті хакаських мисливців. Цілячись у ведмедя, стрілець примовляв коротенький текст заспокійливого характеру з усіма ознаками дезінформативного міфу.

Функція цього міфу нічим не відрізнялась від функцій казки, де єдиним зловмисником постає непромисловий звір і з якої цілком логічно випливає, що саме його зло має бути покаране під час наступних ловів.

Чи не тому мисливська казка ніде не згадує промислових звірів? Чи не тому в ній немає не лише алегорії, а й постійної характеристики жодного з тваринних видів? Інакше для чого було б звірам прислухатися до казки, якби задалегідь було відомо, хто в ній може бути поганим і має понести кару? При наявності алегорії як постійної характеристики було б відомо наперед, проти кого спрямований гнів ловців.

Що ж до використання пантоміми, яка була дуже помітним явищем у житті мисливського суспільства і засвідчена багатьма пам'ятками палеографічного мистецтва, то навіть її залишкові прояви в традиційній культурі мисливських народів показують, що вона належить до пізніх ловецьких ритуалів. У шаманській практиці головною її метою було виманити з жертви її духа, стимулювати його переселення в інші об'єкти живої природи і цим убезпечити собі вживання м'яса. У цих пантомімах-танцях знайшов своє класичне втілення міф про умираючого й оживаючого звіра, який хгодом успішно транспонтувався в рільницький міф про відмираючу й оживаючу природу.

Отже, казки, які могли розповідатися первісними мисливцями в пору найлютіших морозів, безперечно, мали магичні функції, але вони були спрямовані не на послаблення морозів, а на присипляння звіра. І хтозна чи період їхнього побутування обмежувався, проміжком між “малим” і “великим” полюванням? Єдине, чим могла бути обумовлена сезонність у розповіданні казок, то це сезонністю самого ловецького промислу. Ритуальна функція казки зберігала своє сакральне значення перед початком промислу. Тому абаканці розповідають казки з вечора до ранку, а якщо казка довга, іноді й три ночі поспіль. Удень розповідати заборонялось. Подібна заборона існувала і в хакасів. У сагайців дозволяється розповідати казки лише вночі, вдень не можна – осліпнеш, і тільки в зимову пору. Дослідники часто вбачають в цьому зв'язок з духами-господарями, яких мисливська казка нібито приводить у рух. Удень накликає у такий спосіб вони можуть заважати в домашньому господарстві, а влітку їхня присутність небажана у зв'язку з приплодом худоби. Та все-таки вірогідніше, що сезонність в оповіданні казок у мисливських народів швидше закріплена

давньою традицією, ніж міркуваннями ідеологічного характеру. Завдання мисливської казки – затримати звіра, знерухомити його. Ідеальними природними помічниками у цьому були ніч та глибокий сніг, без яких магічний ефект мисливської казки втрачає свою силу.

Що ж до самого змісту кумулятивних казок, то ознак зимового періоду, до якого відносять їх виконання, в них не так і багато. В українському фольклорі вони зводяться буквально до кількох сюжетів, серед яких “Лисичка-сестричка та вовк-панівбратик” і “Рукавичка”. По одному зимовому атрибуту – печі, на якій сидить один із персонажів, – маємо в “Козі-дерезі”, “Котику й півнику”.

Літніх атрибутів в українських кумулятивних казках значно більше. У “Довгомудуку” та в “Козі-дерезі” – рак, якому ніде взятися взимку. У “Солом’яному бичку” – трава, капуста, морква. Цей перелік можна продовжити. В українському фольклорі не так багато казкових сюжетів, які можна беззастережно віднести до умов лише мисливського побуту. Однак і з тих небагатьох прикладів можна зробити висновок, що яскраво виражених ознак сезонності виконання українські кумулятивні казки не проявляють. Події в них відбуваються незалежно від пір року.

Що ж до явища сезонності казок взагалі, то воно, очевидно збереглося лише в тих народів, де сезонність є досі визначальним фактором в організації ловецького промислу. Утилітарно-ритуальний бік такої казки визначало приготування до ловів.

Як уже зазначалося, спосіб життя давніх мисливців значною мірою підпорядковувався досягненню практичних намірів. Тож саме вони визначали й ритуальну практику населення, внаслідок їх задоволення виникали й окремі композиційні засоби казки, у т.ч. й кумулятивність. Тож чи не становлять явищ єдиного функціонального порядку евфемізація об’єкта ловів, дезинформація про негативного персонажа, який нібито послужив призвідником мисливських приготувань до майбутньої розплати, і сама кумулятивність – нагромадження в сюжеті однотипних ситуацій, що спричиняє гіпнотичний ефект?

Усе це разом узятє могло служити лише одному – притупленню пильності промислового звіра і його поступовому присиплянню. Така казка і є найдавнішою формою міфу, адже в її основі знаходиться зумисна вигадка, тобто звичайний обман. Адресатами цього міфу вважалися не люди, а тварини, на яких готувалися лови. За своїми функціями цей міф був дезінформативно-гіпнотичним, хоч зрештою, крім обману жертви, до його складу увійшов і самообман. Він полягав у тому, що тварини нібито чують на віддалі і розуміють мову людей.

Вербальна магія. З виокремлення мисливської кумулятивної казки в самодостатню з функціонального погляду систему почалися з одного боку диферен-

ціація міфу й ритуалу, а з іншого поштовх до формування уявлень про магічну силу слова. Поступово увиразнювалися вербальні засоби магії.

У кумулятивних казках трапляється чимало віршованих текстів, які можна вважати прообразами замовлянь. Про невторинність у змісті казки свідчить їхня сюжетно-композиційна роль серед інших засобів. Влучно сказане слово часто має в таких сюжетах вирішальний вплив на перебіг подій. Чому, до прикладу, у казці “Коза-дереза” такі грізні хижаки, як вовк чи ведмідь не можуть дати собі ради з козою, хоч у реальному житті легшої здобичі для обох ще треба пошукати. Але кожен із них лякається, коли чує назустріч:

*Тупу-тупу ногами,
Сколю тебе рогами,
Ніжками затопчу,
Хвостиком замету, –
Тут тобі й смерть!*

Чи тільки зміст залякування служить причиною оторопіння бувалих у бувальцях господарів лісових хащ? І чому тоді ці погрози не стають пересторогою для рака, якого хоч колоти нема чого, а затоптати ногами і замести хвостиком найлегше?

“А рак усе та лізе, виліз на піч та:

– А я рак-неборак,

Як ущипну, – буде знак!

Та як ущипне козу клешнями!... Коза як замакає, та з печі, та з хати – побігла, тільки видно”.

Вигнання звірів з нір з допомогою раків простежується і інших казках, скажімо в “Довгомудику”. Але ж коза не належить до тварин, що живуть у норах. І цей засіб нібито не для неї. Тож чи не ракова примовка має вирішальне значення в цьому протистоянні? Адже ні лисичка, ні вовк, ні ведмідь нічого подібного протиставити козі не змогли. Отже, слово в цій казці має значення магічного засобу. Спочатку за його допомогою рятується від своїх найлютіших ворогів коза. Потім воно стає у пригоді ракові.

Приклад умілого поводження зі словом подається і в казці “Про вовчика-братика і лисичку-сестричку”. Поламавши лисиччині санчата, вовкові не вдається так хвацько, як їй, мовивши всього декілька слів (*“Рубайся деревце, криве і праве!”*), змайструвати нові, бо дійшовши до лісу, він забув, як то треба казати, та й почав повторювати: *“Рубайся, деревце, саме праве!”*

Невдало використовує магію слова вовк і в риболовлі. Ба більше, виявляється, він не має ні найменшого уявлення і про підлідний лов риби. В цій сюжетній особливості виявляється й один із синхронізуючих елементів кумулятивної казки.

Як вважає Л. Залізник, роль рибальства в мисливських суспільствах тайги в давнину була допоміжною і зросла дещо пізніше у зв'язку зі скороченням поголів'я лісових копитних. Тому рибальські сюжети у казках схиляють нас до думки про появу їх у ті часи, коли мисливство поступово почало втрачати свою роль у господарсько-культурному освоєнні угідь. А це відбулося в період мезоліту.

Виллов риби у цей час відбувався або влітку, або ж під впливом задухи підводним ловом в пору найлютіших морозів, подібно до того, як це описано в казці. З огляду на те, що лисиця виступає в казці уособленням жіночого начала, а вовк чоловічого, можна припускати, що й рибальство спочатку було суто жіночим заняттям. Адже вовк не цілковитий недотепа: як хитро скористався відсутністю лисички, щоб виїсти середину бичка, а шкуру напхати соломною? Отже, в цілому він вправний мисливець, але нікудишній рибалка і чаклун. Відтак дуже ймовірно, що в пору формування основних елементарних сюжетів кумулятивної казки з довершеною дією (в якій вчинене зло карається) у той час, коли чоловіки полювали на звіра, ловля риби з ополонки і магичні дії верабельного рівня були заняттям жіноцтва.

Вдало користуються магією слова й інші жіночі персонажі: коза ("Як вовк забажав козенят", "Коза-дереза", лисичка, яка на відміну від колобка (персонажа чоловічого роду) знає особливості його використання як для замовляння, так і для відмовляння ("Колобок").

Українське відьмарство взагалі може вважатися явищем суто жіночим. А це вже свідчить про його споконвічну неперервну традицію.

В ескімосів, які в своєму культурному розвитку зупинилися на стадії переходу від материнського роду до батьківського, поряд з шаманками вже зустрічаються й шамани, але роль жінки в заклиналих і магичних діях набагато відчутніша. Ця особливість, напевно, сягає своїм корінням ще тотемізму, в уявленнях якого першим шлюбним партнером дівчини вважався тотем, внаслідок чого й сама вона вважалася наділеною здатністю до священнодійств. Залишки подібних уявлень знайшли своє відображення у казках багатьох народів, у т. ч. й українських. Врегулювання стосунків між природним довкіллям, втіленим в образі тотема, й людським колективом, представленим жінкою, відбувається за класичним для цих уявлень принципом встановлення інтимних стосунків між ними. За відсутності уявлень про космічний порядок, жінка виступає посередником між людським і звіриним світом, отожд, зрозуміло, може мати вплив і на наслідки ловів. Уява про необхідність такої функції могла виникнути ще в період продуктивного мисливства.

Однак в окремих сюжетах успішно застосовують вербальну магію й чоловічі персонажі. Щоразу приходить на допомогу своєму побратимові півникові котик, коли чує його передсмертний плач:

*– Котику-братику!
Несе мене лиска
За зелені ліски,
За жовтії піски,
За бистрії води,
За високі гори!*

Перелік об'єктів, про які він згадує у своєму плачі, свідчить про наближення півника до потойбічного світу. За зеленими лісками, жовтими пісками, бистрими водами й високими горами знаходився, в уяві наших предків, “той світ”. За ці об'єкти тексти українських замовлянь відсилають різні болячки.

Роль чарівного слова, судячи зі змісту казки, відіграє й півників плач. Двічі з його допомогою півник повертається до життя, але третій раз виявляється фатальним і він остаточно потрапляє в халепу. Врятувати його з безнадійної ситуації, коли вже “в печі топиться, вода гріється, лисиця ножа гострить, а півник такий бідний на полу сидить, смерті дожидає”, можна лише за допомогою ще сильніших чарів. І знову їх уособлює слово-приспів:

*Ой, тили-лички,
Та було в лисички
Та чотири дочки,
А п'ятий синко
Звався Пилипко!
Вийди, лисо, подивися,
Чи хороше граю!*

Після цих слів весь лисячий виводок, один по одному, дуже швидко опиняється в мішку. Тож чи не роль мисливського замовляння-звоблювання виконують вони в казці?

Магічною силою серед багатоманіття українських казкових сюжетів наділяється не будь-яке слово, а тільки ритмічне, часто й римоване, тобто особливе, вишукане. З цього можна робити висновок, що поняття про магію слова з'явилося не раніше, ніж людина осягнула силу ритмічної дії, яка помножує ефективність цілеспрямованого впливу. Супроводом до таких дій, особливо колективних, служило слово. (Наприклад: “Гей! Раз-два!”). У цій ситуації воно й набуло значення магійного. В казках воно вже наділене властивістю дискретного впливу на суб'єкт. Будь-яка ж інформація про результати такого впливу вже має всі ознаки міфу.

З функціонального ж боку це замовляння. Ту саму функцію мала спочатку в мисливському середовищі й казка, яка засобами вербального впливу в кінцевому результаті повинна була викликати адресний гіпнотичний ефект. Тож мотив магії слова міг увійти в зміст казки і внаслідок багаторазового успішного

застосування перед початком ловів. Що ж до змісту переконання, що таким чином можна впливати на тварин, то його походження може бути й набагато ранішим. Принаймні об'єктивні передумови для такого явища існували вже в палеоліті, коли основним способом полювання на великих тварин був метод їх загону до природної пастки. В цьому випадку неабияке значення мало те, наскільки близько вдавалося мисливцям підкрастися до звіра. Для цього й служило магічне присипляння. Тож можна припускати, що формування подібних уявлень могло початися ще 20–10 тис. років тому. Одним своїм мотивом сягає того періоду й кумулятивна казка. Це – переконання, що дикий звір розуміє людську мову і заздалегідь розгадує наміри мисливців.

З іншого боку постає питання, чи міг цей мотив виникнути в період мисливського достатку і гарантованої удачі на ловах? Малоймовірно! Тільки збідніння мисливських угідь, що дедалі частіше почало призводити до безрезультатних ловів, могло спричинитися до появи переконання, про розуміння тваринами людської мови, внаслідок чого вони дізнаються про наміри мисливців і уникають зустрічі з ними. Формування подібних уявлень мало ідеальні умови в епоху мезоліту, що визначалася найбільшою кризою мисливського господарства. Мотив застосування магічного слова з метою дезінформації майбутнього об'єкта ловів міг виникнути дещо пізніше, адже він підказує вихід з подібної ситуації: донести до вух звірів інформацію, яка б дезорієнтувала їх, а відтак якомога довше затримала на виявлених мисливцями пасовищах.

Іншим засобом затримки стад чи й окремих тварин уявлялося їхнє присипляння засобами того ж таки мовленого слова. Такий ефект, на думку мисливців, досягався багаторазовим повторенням однотипних ситуацій. Введення звіра в оману та присипляння його пильності й склали основний комплекс магічних вербальних чинників, що становили основу дезінформативно-гіпнотичного міфу, ремінісценцію якого становить кумулятивна казка.

Персональний склад кумулятивної казки, природа її конфліктів спонукають до думки, що з тих найдавніших казок до нас дійшло дуже небагато. Адже в них досить часто проглядаються й елементи рільничого сільського побуту, і досконале знання особливостей поведінки тих лісових тварин, у спостереженні за якими на ранніх стадіях розвитку мисливського господарства не було особливої потреби. Тож навіть поверховий аналіз кумулятивної казки як явища архаїчної культури немислимий без розгляду в синхронічно-хронологічному ракурсі окремих епізодів та атрибутів. Для прикладу, центральним персонажем деяких кумулятивних казок виступає свійська коза (“Коза-дереза”, “Як вовк забажав козенят”), в іншій – головний атрибут, що служить мисливською приманкою, виготовлений із соломи злакових культур (“Солом'яний бичок”). Тісне переплетення елементів рільничого побуту з мисливськими персонажами може

служити свідченням того, що кумулятивність не втратила свого утилітарного значення і в період змішаного мисливсько-рільницького типу господарства, хоч функції казки з часом могли і змінитися. Незважаючи на помітну діахронію окремих елементів, вона зберігає послідовність у дотриманні основного мотиву: усі подібні сюжети закінчуються мотивом успішних ловів. До них належить не лише “Солом’яний бичок”, а й “Котик і півник”, “Довгомудик” та ін. Мисливською здобиччю в цих казках теж, як правило, стають дрібні тварини, полювання на яких, як засвідчують археологічні пам’ятки, почалося з епохи мезоліту¹³.

Сам факт завершення казки мотивом успішних ловів, переконливо свідчить, що її сюжет не мав прикладного значення. У такому вигляді він не міг уже служити прикриттям мисливських приготувань. Основою сюжетних колізій таких казок виступає табу – головна і чи взагалі не єдина форма регуляції взаємин людини з людиною і людини з природою в період формування племен на основі мисливської родової громади. Приклад такого табу постає із казки “Котик і півник”. Котик наказує півникові, коли прийде лисичка, сидіти мовчки на печі, яка вже сама по собі є оберегом від усякого лиха, а той з переляку забуває і викрикує своє:

– *Тоток-тоток! Не велів коток!*

Після цього неодмінно потрапляє до рук лисиці.

Набагато більше прикладів встановлення табу та їх порушення мають чарівні казки. Проте в більшості випадків там вони не вмотивовані ритуально, у зв’язку з чим носять казуальний характер і мало чим доповнюють наші уявлення про зміст справжніх заборон у порівнянні з тими, про які дізнаємося з кумулятивної казки.

У казці “Як вовк забажав козенят” залишені вдома козенята, хоч і не впускають вовка до хати, але дають зрозуміти, в чому тут причина; в їхньої матусі “голосок тонший, і вона не так співа”.

Судячи з того, що вовк переплутав усього одне слово, сказав “мати” замість “матінка”, кумулятивна казка підкреслює, що кожне слово, вжите з магічною метою, має сакральну форму й сакральне місце у тексті. Яке значення має втрата езотеричності цього тексту (а первісно – міфу) видно на прикладі реалізації мотиву “матінчин голосок” у чарівній казці “Телесик”, де головний персонаж, відкривши змії таємницю неньчиного голосу, сам став жертвою підступності. Можна лише здогадуватися, в чому полягало узагальнене табу цих двох казок: у тому щоб не відкривати таємниці, до якого роду ти належиш (який голосок у твоєї мами), чи в тому, щоб не відкрити таємниці мовленого

¹³ Залізник Л. *Нариси стародавньої історії України*. Київ, 1994. С. 65.

слова, що має магичний вплив, не дати зрозуміти механізму творення його сакральності. У народних повір'ях існують обидва забобони. Один полягає в тому, що на запитання “чий ти?” треба відповідати: “батьків-материн”. Подібний припис звичаєвої поведінки на Західному Поліссі спостерігався до середини 60-х років ХХ ст. У казці таємниця полягає тільки в матінчиному голосочку, тобто генеалогії по материнській лінії. Отже, є вагомі підстави вбачати в подібних уявленнях матриархальне походження, тобто вони сформувалися в суспільстві, де поняття батьківства було досить відносним.

Суть другого забобону полягала в дотриманні езотеричності змісту самих замовлянь: замовляння має силу тільки тоді, якщо людина запам'ятала його, вперше почувши¹⁴; замовляння допомагає тільки від того, хто перший у сім'ї чи останній¹⁵; замовляння утратить силу, якщо передати його старшому від себе¹⁶. Існує багато інших секретів ефективності сакрального слова. Колись усі вони найімовірніше були спрямовані на те, щоб відбити бажання заволодіти словом, почутим випадково. До чого ж призводить утрата його езотеричності, чудово ілюструє казка “Колобок“. З допомогою нехитрої пісеньки “*Я по коробу метений, я на яйцях спечений*”, що, мабуть, вказує на сакральність походження колобка, йому вдається врятуватися й від зайчика, й від вовчика, й від ведмедика, спершу навіть від лисички. Але він співає на її прохання цю пісеньку вдруге, і, видавши таємницю слова, стає легкою здобиччю.

В основі цього сюжету можуть лежати причиново-наслідкові зв'язки й іншого семантичного ряду. У багатьох оповідках про нечисту силу відьми, що потрапляють у халепу і часто бувають битими, просять ударити їх ще раз, але якщо це зробити, вони залишаються цілком неушкодженими. Повторне биття нейтралізує силу впливу попереднього. У зв'язку з подібними переконаннями, будь-яке замовляння виконувалося непарне число разів: три, сім, дев'ять. Вважалося, що заклинання з повторним відмовлянням, спричиненим парним повторенням, зміцнює силу чарів. Головне ж замкнути його непарним повторенням.

Схоже, що це уявлення покладене і в основу сюжету про фатальну помилку колобка, хоч не можна відкидати й вияву іншого: про десакралізацію слова внаслідок частого повторення, що призводить до втрати його езотеричності.

Обережне поводження з магичним словом пропагується й іншими казками мисливського змісту (напр., “Кіт, кріт, курочка та лисиця”).

Отже, найдавніші форми табу, що їх відбила кумулятивна казка, стосуються езотеричності слова. Присутній у її сюжетах мнемонічно-табуїтивний міф

¹⁴ Зап. у с. Уховецьк Ковельського району Волинської області.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Зап. на х. Коліно на Пинщині.

інформує, що від його дотримання залежать не лише результати первісних господарських занять (рибальства, теслярства), а й саме життя. Джерела уявлень про силу слова слід вбачати у самій цій казці, зокрема в той період, коли вона виконувала функцію дезінформативно-гіпноічного міфу.

Мотив про утрату сили слова пізній. Найвірогідніше він міг виникнути тоді, коли невдалі лови, попри всі магичні ритуали, що мали сприяти кінцевому результату, ставали нормою. Таке ж могло статися лише в час остаточного занепаду мисливського господарства і переходу до рільництва. Мабуть за цих умов і утвердився казковий мотив про “неправильне слово”.

Імітативна магія. Мабуть, водночас з утратою віри в можливість гіпнотизації майбутньої здобичі засобами кумулятивної казки почала формуватися тенденція завершення сюжету вдалими ловами. Втративши віру в ефективність дезінформуючих функцій міфу, первісна уява поставила на його місце імітативну магію, за правилами якої імітація бажаного результату призводить до його реалізації.

Іншою причиною переосмислення значення ефекту дезінформативно-гіпноічного міфу, могло виступати удосконалення засобів ловів, що давало можливість вражати звіра з відстані. Внаслідок цього ефект присипляння не вважався настільки важливим, як при полюванні методом загону в яму-пастку.

Інші синхронотипи. Термін *синхронотип* нами вжито для означення сюжетних ліній, які вважаємо синхронними з відомими артефактами, явищами і предметами історично атрибутованих епох. До прикладу, лише в сюжетах із мотивом вдалого завершення ловів уперше деуалізовується використання мисливцями приманки, яка, на думку багатьох учених, має дуже давнє походження. Цікава особливість цих сюжетів – використання її для ловів хижого звіра (вовка, лиса, ведмедя), що для промислового полювання не має ніякого значення. Важко сказати, чи це наслідок успадкування традиції вказування того єдиного негативного персонажа, який спровокував лови, чи відображення значення мисливства при натуральному рільницькому господарстві. Зображення в одному сюжеті в якості здобичі кількох таких суб'єктів та ще й долучення до переліку зловмисників зайця (в казці “Солом'яний бичок”) схиляє до другого варіанту, тобто вбачати пізніє, рільницьке походження сюжетів із мотивом успішних ловів з приманкою.

У казці “Когут, песик і лис” успішно полюють на лиса півень зі псом. Півень ночує на дереві, пес – у дуплі. На вранішнє кукурікання півня прибігає лис, якому нестерпно захотілося когутячого м'яса. Коли лис запрошує півня в гості, той відповідає, що він не сам, а з товаришем, який ночує десь там у дуплі. Почувши про це, лис небавом кинувся до дупла і тут же сам став легкою здобиччю. У ролі приманки на лиса постає півень і в казці “Довгомудик”. В

цілому подібний спосіб полювання добре відомий. Його використовували не тільки при ловах на лиса, а й на вовка із застосуванням вовківень-самоловів. В обох випадках птиця у якості приманки була досить ефективною.

Ще один важливий синхронотип кумулятивних сюжетів – житло, особливо коли йдеться про його заселення не тільки тваринами, які живуть у норах (лисиця, вовк), а й тими, для яких поняття постійного місця помешкання не існує (заєць, коза). Бо ж ідеться не про тимчасове помешкання, не випадково знайдене в лісі, а постійне. Як, скажімо, зайчикова хатка в казці про “козу-дерезу” чи козина – про семеро козенят. Про постійне житло йдеться і в таких казках, як “Лисичка-сестричка і вовк-панібрат”, “Пан Коцький”, “Котик і півник”, “Як лисичка ходила по сміттячку”.

Тим часом постійне житло, як вважають дослідники, – деталь, яка не властива первісним мисливським стоянкам. Доказом цьому Л. Залізняк вважає факт, що “в усіх первісних народів тайги, що зберегли традиційний спосіб життя, цілком відсутні постійні, так звані базові поселення. Всі стоянки були сезонними, функціонували від кількох днів до кількох місяців, але щороку облаштовувалися в одних і тих же місцях, обумовлених щонайперше потребами первісної економіки й традиціями”.

Мезолітичні мисливці, які влітку відправлялися на риболовлю, з метою захисту від мошки облаштовували свої стоянки в місцях, що добре продувалися вітром. Тому й зараз археологи натрапляють на їхні сліди на піщаних дюнах біля річок.

Що ж до найпростіших жител, то аналіз традиційного побуту мисливських народів півночі дає всі підстави вважати, що такими були курені із гнутого пруття на місцях літніх риболовних промислів. Функціонували вони від кількох днів до кількох тижнів і генетично походять від укрить зі зв’язаними докупи верхівками кушів.

Житла, описані в кумулятивних казках, істотно відрізняються від описаних насамперед своїми функціями. Цілком очевидно, що у становленні їх образів вирішальну роль відігравали подоба і функціональне значення людського помешкання на осілій основі. Ця ж умова з’явилася лише в неоліті. Мабуть, до цього часу ще остаточно не втратив своєї вірогідності й гіпнотичний міф. Щоправда, його дезінформативні функції цілковито відпали, тому в сюжеті про солом’яного бичка, що має виразні сліди хдіборобського побуту, замість звичного для мисливських казок одного негативного персонажа їх аж чотири.

Виникнення казок із зооморфними персонажами як жанру чи взагалі явища культури в розвої світової цивілізації немислима поза межами переважаючого мисливського способу господарювання. Особливо, якщо зважити, що єдиним негативним персонажем цього обвинувального міфу здебільшого постає

дика тварина. Та все-таки важко не зауважити, що в багатьох із цих казок дуже виразно проступають елементи рільничого побуту, окремі з яких мають сюжетотворче значення. Як приклад, у казці “Солом’яний бичок” атрибут, який дав назву казці. (Назвати персонажем його не можна через пасивну роль у її змісті). Або ж колобок з однойменної кумулятивної казки.

Те, що солом’яний бичок зроблений із соломи, а не з сіна чи з очерету, на перший погляд, може видатися й випадковим. Та використання найрізноманітніших візуальних приманок у полюванні на великого звіра, особливо на копитних, у мисливців мезоліту є на сьогодні вже загальновідомим фактом. Особливо часто використовувалися з цією метою голови раніше вбитих тварин у поєднанні з найрізноманітнішими вабиками-трубами, прообразами пізніших народних музичних інструментів. Найефективнішим подібний спосіб промислу виявлявся в літню пору, коли висунута з-поміж листя голова тварини в поєднанні з приглушеним муканням скрученої з вільхової кори труби справляли враження справжньої поведінки самиці в цю пору. Вірогідно, що використовувалися й інші подібні види приманок, можливо, навіть аналогічні тій, яка описана в казці. Можна припустити, що цей винахід має дуже давнє походження, не обов’язково пізньомисливське. Але варто уважніше придивитися до фіналу казки, щоб збагнути невідповідність багатьох її деталей. Мисливська здобич у її сюжеті не виступає завершальним актом. Дід випускає упійманих на приманку звірів, за що вони розплачуються продуктами рільництва та домашнього тваринництва. Це дуже промовисто свідчить не лише про невідповідність злакової соломи як обов’язкового атрибута в розвитку сюжету, а й про те, що формування змісту цієї казки відбувалося в перехідний період від мисливського до рільницького укладу життя. Як відбувалася у зв’язку з цим заміна одних цінностей іншими, видно зі змісту казки.

Одним із найнадійніших критеріїв історичної стратифікації епічного фольклорного твору можна вважати природу закладеного в ньому конфлікту, адже це головний рушій усього сюжету. У зв’язку з цим привертає увагу те, що конфлікти багатьох кумулятивних казок мають селянський побутовий характер: коза спершу обдурила діда, що вона ненапасена, а потім зайняла зайчикову хатку (“Коза-дереза”); довгомудик покрав бабиних курей, після чого дід іде йому помститися (“Довгомудик”); лисичка викрала півника, за що теж зазнає розплати; колобок поплатився за те, що утік з хати і т.п.

Як би там не було, але списати всі ці елементи винятково на особливості трансформації та можливої контамінації мотивів неможливо – існує певна логіка і послідовність подібних метаморфоз. Можна, звичайно, припускати, що казка про вередливу козу, яка вдає із себе ображену, могла завершитися розвінчуванням її хитрощів і вигнанням з хати. А в елементарному сюжеті про

зайчикову хатку, що виразно становить другу частину казки, могла бути й не коза, а інша тварина. Але логікою розвитку казкового сюжету тут закладено конфлікт між одомашненою і дикими тваринами, так само, як у казках “Котик і півник” чи “Цап та баран”. І хоч у багатьох сюжетах свійські тварини перемагають, у казці про козу-дерезу дика істота раб виганяє таки свійську козу із зайчикової хатки. І, мабуть, це відбувається не настільки тому, що має перемогти справедливість, наскільки з тієї причини, що сама казка вимагає встановлення “правильного” порядку: коза повинна жити в селі, а зайчик у лісі. Споживати зерно і хліб, випечений із нього, може півник, але не мишенята (“Півник і мишенята”). Хай вовки забираються геть із узлісся, коли там пасуться цап та баран (“Цап та баран”).

На нашу думку, подібна тема (встановлення “правильного” порядку) вперше й виникла внаслідок приручення диких тварин, яке відбувалося паралельно з переходом від мисливства до рільництва з домашнім тваринництвом. Тож не випадково тема окультурення хаосу слугує прямим відображенням переходу від дикого первісного способу життя, яким могло видаватися мисливське господарство, до більш цивілізованого, культурного, яким порівняно з ним могли вважатися домашнє тваринництво та вогнезрубне рільництво. Подальшого розвитку ця тема набула в чарівній казці, де казковий герой стає творцем порядку із хаосу внаслідок проходження передшлюбних (ініціаційних) випробувань. Першопоштовхом же до виникнення цієї теми послужила domestикація тварин. До речі, коло свійських тварин, які постають персонажами кумулятивної казки, не таке вже й широке: коза (цап), баран, півень, кіт – саме ті тварини, які були приручені одними із перших. На думку археологів, найперше – коза. Тож і не дивно, що вона виступає персонажем найбільшої кількості казкових сюжетів. Казки ж, у яких дійовими особами бувають кінь та віл – тварини, які були приручені пізніше, вже не мають ознак кумулятивності. Вони, очевидно, виникли тоді, коли мисливство з появою тяглової сили в рільничому господарстві остаточно втратило господарську функцію.

Головними чинниками на шляху трансформації міфу в казку переважна більшість дослідників вважає деритуалізацію та десакралізацію, послаблення непохитності віри в істинність міфічних подій, утрату етнографічної конкретності. Присутність усіх цих чинників цілком логічне при будь-якій зміні соціально-економічного устрою. Що ж стосується переходу від мисливства до первісного скотарства та рільництва, то ця подія була настільки революційною, що просто не могла не зачепити архаїчного мисливського міфу. Проте повна його десакралізація відбулася не раніше епохи енеоліту, коли поширення аграрної культури набуло тотального значення.

Саме з цього часу стара мисливська казка про тварин починає еволюціонувати в напрямку байки, ще без алегорії, але з акцентом на повчальність. Це дає можливість для утвердження значно лаконічнішої форми сюжету. В такий спосіб, частково чи й повністю зберігши попередній перелік персонажів, казка про тварин стає одно- чи двохепізодною (в останньому вияві – часто на основі художнього паралелізму) і набуває істотно відмінних якостей.

Багато кумулятивних казок у їх сучасному вигляді крім дезінформативно-гіпнотичних функцій, спрямованих на майбутню здобич, має ознаки гіперкумулятивності.

У казці “Як півник до моря по воду ходив”, коли курочка вдавилася зернятком і треба було запити водою, пішов півник до моря просити води. Море попросило з вола ріг (мабуть, щоб було у що води дати – В. Д.) Віл попросив жолудь з дуба. Дуб – з липи лист. Липа – вінок у дівок.

Пішов півник до дівок:

– Дівки, дівки, сплетіть вінки:

– Нащо вінки?

– Липі вінки; липа мені лист дасть.

– Нащо лист?

– Дубу лист; дуб мені жолудь дасть.

– Нащо жолудь?

– Волю жолудь; віл мені ріг дасть.

– Нащо роги?

– Морю роги; море мені води дасть.

– Нащо вода?

– Турі вода. Там і Турька лежить

І не дише уже,

Крильцями, ніжками

Не колише уже!

Сплели дівки йому вінки; поніс він липі, липа лист дала; поніс лист до дуба, дуб жолудь дав; поніс жолудь до вола, віл ріг дав; поніс рога до моря, море води дало.

Набрав півничок водиці, та поки приніс – аж курочку і черви сточили.

Подібну структуру сюжету мають казки “Дід, баба і курочка рябу чешка”, “Казка”, “Як курочка півника оживила”, “Дід та баба”, “Коржик”.

Очевидними в цій казці виявляються дві властивості гіперкумулятивності. Перша полягає у відтворенні взаємозв’язків між предметами, що може прирівнюватися до встановлення “правильного порядку”. Друга стосується підвищеного порогу засвоюваності в процесі усної передачі, внаслідок наявності якого казка могла служити ще й випробувальним тестом. Здатність слухача засвоїти її

зміст свідчила про його уважність, вміння запам'ятати інформацію внаслідок уловлювання наявного логічного зв'язку між предметами і явищами, а також про його непіддатливість до дії вербальних снотворних засобів. Адже наявність таких у багатьох сюжетах незаперечна. Достатньо й прикладів тестувань.

В удмуртів, за свідченням їхнього етнографа К. Герда, до початку ХХ ст. зберігся звичай, безперечно мисливського походження, за яким аксакали протягом багатьох вечорів загадували загадки юнакам, навчаючи їх у такий спосіб мистецтву інакомовства. Подібна підготовка була необхідною передумовою для посвячення юнака у справжні мисливці, тобто для проходження ним обряду ініціації. Після цього юнак вважався дорослим і отримував право на одруження. Для створення сім'ї і доведення своєї повноцінності необхідно було продемонструвати не тільки фізичні і вольові (ініціанта до крові сікли різками, після чого самотнього залишали на тиждень в лісі), а й інтелектуальні якості.

Вірогідно, що подібно до загадок служили випробуванням психо-інтелектуальних якостей майбутніх мисливців і деякі казкові сюжети. З одного боку вони вчили майбутніх ловців мислити (від цього походить навіть етимологія самого слова мисливець), а з іншого – служили для перевірки інтелектуальної готовності юнаків до ловів.

Можливо, саме на основі цих сюжетів утвердилася інформативно-мнемонічна функція кумулятивної казки. Вона полягала в тому, щоб при посередництві казкового сюжету пов'язати в одне ціле й запам'ятати якнайбільшу кількість предметів. У казці “Довгомудик”, до прикладу, дійовими особами поряд з зооморфними персонажами раком і півником виступають і такі незвичні в цій ролі, як кізячок, личко, кийочок, жолудик. Але коли казка починає змальовувати хід ловів, то рівноправність цих персонажів стає цілком умотивованою. Зайшовши до довгомудикової хатки (а довгомудик – це евфемізована назва лиса, який покрав бабиних курей і дід за це хоче його вбити), *“жолудик у піч поліз, кізячок на порозі ліг, личко під порогом, кийочок на горіще заїз, рак у помийницю ускочив, півник на жердочку злетів, а дід поліз та на печі ліг”*.

Зваживши на те, що під довгомудиковою хаткою слід мати на увазі звичайну лисячу нору, то за помийницю в ній – звичайна лісова яма з водою, горіще – поверхня землі, а піч – горбок, який звичайно буває біля нори.

За описом дій кожного з наведених персонажів неважко збагнути й механізм дійсного перебігу ловів. Жолудь, що лягає в піч, красномовно свідчить, що цей засіб служить для наполохання звіра. Потріскуючи в вогні, він має нагнати ляку. Запалений біля порогу (тобто біля входу в лисячу нору) кізячок – засіб для викурювання звіра. Личко – не інакше, як звичайне сильце. Кийочок же – головне знаряддя відплати зловмисникові.

У такий нехитрий спосіб казка подає інформацію про всі необхідні засоби лову на лиса. Тільки разом узяті вони можуть гарантувати мисливську удачу.

Ще один важливий мисливський засіб згадується в сюжеті про котика і півника. Щоправда, не завжди його там вбачають. В казці розповідається, що коли лисичка втретє викрала півника і він так і не докричався, щоб котик уборолив його, вірний побратим, повернувшись додому і не заставши там товариша, зробив бандурку і того ж вечора подався прямо у двір до лисички. Як тільки заграв, так і потягся весь лисячий виводок одне за одним в садок до музики. Але та музика не звичайна, бо бандурка – то мисливський інструмент, що застосовувався як вабик. Зовні він майже нічим не відрізняється від лука, але тятива має бути особлива, бо виконує роль єдиної струни. Для неї найчастіше використовувалися тонкі кишки тварин. Інструмент брали в ліву руку, прикладаючи струною до верхніх зубів, а правою, пощипуючи за струну, можна було імітувати звуки, що нагадували й дудніння одуда і голоси деяких водоплавних птахів. Отож, бандурка була добрим помічником мисливця, виманюючи на нього дрібних хижих звірів. Таке застосування бандурки на Поліссі спостерігалось до кінця XIX – на початку XX ст. Тож саме про такий, нашвидкоруч змайстрований котиком інструмент, ідеться в казці.

Особливість обох сюжетів у тому, що розкриваючи засоби ловів, вони закінчуються мотивом вдалого полювання. А це означає, що час їхнього виникнення припадає на період втрати кумулятивною казкою практичного змісту. В її функції вже не входило ні завдання створення гіпнотизуючого ефекту, ні вуалізація причин мисливських приготувань, ні навіть евфемізація засобів ловів. Єдиним карбом від кумулятивних казок, у ній зберігся евфемізм на означення здобичі. Це найстійкіше реліктове уявлення і побутує серед мисливців до останнього часу.

У вираженні своїх інформативно-мнемонічних функцій, найпримітивніші з яких полягали в полегшенні процесу засвоєння табу, пов'язаних із номінацією роду і його родовим міфом, кумулятивна казка мала чи не найбільший поступ, і залишала помітний слід в ініціаційних казкових сюжетах. Трапляються серед кумулятивних казок і такі, що з першого погляду мають суто розважальний характер. Без добротворців і злотворців, без єдиного антигероя, без будь-яких конфліктів і взагалі без сюжетної колізії. Розважальність змісту виступає взагалі чи не єдиною характерною прикметою таких казок. Але якщо вони існують навіть попри всю свою бездіяльність і композиційну аморфність, то щось таки мусило стимулювати їхнє побутування впродовж багатьох сторіч, щось і вони мусили мати в своєму змісті таке, що вартувало уваги. Класичним втіленням такої казки є добре відома “Рукавичка”.

За класифікацією вона належить до тих же таки казок про тварин, та на відміну від них не має ні жодного негативного персонажа, ні переліку мисливських знарядь, ні сцени вдалих ловів, не може служити й взірцем ініціального тесту-випробування, бо досить проста, хоч і можна припустити, що найдавніші мисливські оповідки для запам'ятовування й відтворення могли бути й не дуже складними. Та зазвичай такі часто губилися в пам'яті, бо їх місце займали все досконаліші і складніші, а прості, втративши свої первісні функції, просто забувалися. Тому серед сучасних казок аналогічних сюжету “Рукавички” майже не трапляється. На перший погляд може скластися враження, що вона призначалася для тренування пам'яті або ж то для присипляння потенційної мисливської здобичі. Те, що вона мисливського походження, сумнівів не виникає, жодна з промислових тварин у ній не згадується. Порядок потрапляння до рукавички може також бути випадковий, він підпорядкований методу градації від найменшого до найбільшого. Проте постає питання, як може бути таке, щоб на початку вже й мишці з жабкою в тій рукавичці було тісно, а насамкінець ще й ведмідь умістився. Схоже, що визначається цей порядок не практичною стороною, а якимись іншими критеріями.

Отож, перше, що впадає в ній у вічі, – це подвійна номінація кожного із персонажів: *мишка-шкряботушка, жабка-скрекотушка, зайчик-побігайчик, лисичка-сестричка, вовчик-братик, кабан-іклан, ведмідь-набрідь*. До того ж, якщо словосполучення *лисичка-сестричка* і *вовчик-братик* досить поширені в українських казках, то решта з наведених тут подвійних назв не вживаються більше у жодній.

Впадає в око також і те що більшість із вжитих у цьому контексті прикладок означає дії персонажів: *мишка шкряботить, жабка скрекоче, зайчик бігає, ведмідь бродить*.

Та жабка ж скрекоче не протягом усього року, а лише в певний час. Так само й ведмідь. Не так часто він потрапляє людям на очі, щоб стверджувати, що бродяжництво це його питома риса. До того ж узимку він взагалі спить. То звідки ж тоді в зимовому лісі узятися тваринам, які за логікою мали б перебувати в цей час у зимовій сплячці? Може, рукавичка мала послужити їм колективною оселею? Тоді до чого тут зайчик, лисичка, вовчик, кабан, які не залягають на зиму у сплячку?

Як показує аналіз усіх суперечностей, що містить у собі цей загадковий сюжет, розв'язати їх неможливо, якщо не почати мотати клубок з тієї ж таки рукавички, вірніше із сукупності всіх її семантичних і символічних значень. Почати ж варто з характеристики основних функцій, як ритуальних, так і чисто практичних.

Практичне значення рукавички – оберігати руку від холоду, або, як кажуть, *зріти*. В переносному значенні вираз “*погріти руки*” в українській мові означає “*збагатитися*”. З мотивом збагачення рукавичка співвідносна в ритуалі новорічного посівання. Посівали колись тільки з рукавиці. А основною функцією цього ритуалу було викликання добробуту на весь наступний рік. Отож у календарній обрядовості рукавичка – це символ цілого року. Його початок пастухи і хлібороби відзначали навесні, мисливці на стадних оленів – вкінці зими, тобто для середньоєвропейських широт також уже навесні. Тому загублена навмисно чи ненароком рукавичка може сприйматися і як магічний засіб наближення тепла, бо ж до середини ХХ століття, коли довго не наставало тепло, серед дітей існував звичай шукати винного. Обов’язково знаходили когось, хто досі ходив у чомусь зимовому і цим “літо лякав”. З винуватця силоміць стягували шапку чи рукавиці й закидали на дерево, щоб звідти ніхто не міг дістати. Зрештою ніхто й не намагався цього робити. Після цього, на загальну думку, всі перешкоди для настання тепла були усунені. Схоже, що в цей же контекст можна вписати і загублену дідом напровесні рукавицю. В цьому нас переконують обставини, які трапляються з нею пізніше. В усіх із них є багато схожого з фенологічними особливостями цілого року.

Першими після звільнення землі з-під снігу заявляють про себе миші. Вони вилазять із нір і шукають їжу поблизу людських жител, нерідко набридаючи при цьому своїм нав’язливим шкряботінням. Це шкряботіння найхарактерніша ознака березнево-квітневої пори. І не тільки в чисто емоційному плані. Воно нагадує людям про те, яку небезпеку становлять миші для і так скромних підвесну людських припасів. Ця небезпека й служила першою позначкою на стовбурі мисливського місяцеліку, означаючи перший відтинок року мишачим шкряботінням. У травні – червні, як тільки прогрівалася вода, в природі домінувало жаб’яче кумкакання, а ночами – ще голосніший скрекіт. У цей час тварини були дуже обережними, адже переймалися підгодовуванням молодняка.

У липні починається нашествя зайців. До цього їх зазвичай можна бачити нечасто, а це біжать, як на погибель. Що вабить їх у цю пору ближче до людей? В цьому є кілька причин.

Після третього приплоду (перший буває в лютому, другий у травні) заяче поголів’я збільшувалося в кілька разів. Тож, коли з’являлися лисенята й вовченята, хижаки недовго вибирали засоби харчування спочатку для себе, а згодом і для потомства. Найдоступнішою здобиччю стають зайченята, які тільки-тільки починають освоювати довкілля. Тож, ледь набравшись розуму, разом з дорослими зайцями вони в цей час намагаються триматися узлісь, куди вовки з вовченятами й лисиці з лисенятами навідуватись поки що не наважу-

ються¹⁷. Трохи освоївшись, зайці не цураються й селянських обійсть і городів. Це, мабуть, і було найприкметнішим для цієї літньої пори.

Не зовсім зрозуміло, чому зайчик названий у казці *побігайчиком*, а в деяких варіантах – *лапайчиком*: чи тому, що зайці тікають з лісу, тобто перебувають у бігах, чи, може, тому, що в цей час частіше, ніж будь-коли перебігали дорогу людям, бо в цю пору на них найретельніше полювали і ловили (діалектне – *лапали*) хижаків, чи тому, що їх неважко було спіймати й людям.

Як би там не було, але, судячи з повного збігу казкових і фенологічних реалій, з великою мірою ймовірності можна припускати, що після жабки-скрекотушки найпомітнішою істотою в природному середовищі ставав зайчик-побігайчик.

Починаючи із червня, виходять полювати усім виводком лисиці. Виучка молодняку починається дуже обережно, неподалік від нори. Лише у вересні вони залишають обжиті місця і переходять до бродячого життя. Саме тоді й привертають до себе увагу, бо з кожним днем виводок стає усе зухвалішим і нахабнішим, не цураючись красти і в людей¹⁸. Тому на те, щоб вважати вересень – початок жовтня лисячою порою, підстав більш ніж достатньо.

Не випадкова в цьому контексті й назва *лисичка-сестричка*, адже вона означає одного з представників цілого виводка, отже водночас маркує у фенологічному календарі період, під час якого домінування лисиць у природі пояснюється дорослішанням молодняку, коли вже майже дорослі лисиці тримаються стадом і відзначаються особливим нахабством. До кінця осені “братики” й “сестрички” розбредуються поодиноці, відтак втрачають попередню сміливість.

Приблизно так само, як і в лисиць, проходить навчання молодняку вовків, щоправда з півтора-двомісячним відставанням.

Вовчий виводок уперше виходить на полювання у вересні, але так само на перших порах повертається до лігва і тільки десь із жовтня – листопада звірі залишають криївку. З листопада до середини січня вовча зграя стає небезпечною і для життя людини¹⁹. На цю пору припадають і так звані “вовчі дні”, що в українському народному календарі відзначаються на Коляду.

Закінчується період особливої агресивності у вовків з початком гону, коли самці починають найбільше уваги приділяти внутрішнім чварам за самок. Незадовго до цього розпадаються і вовчі сім’ї. Молодняк стає цілком самостійним²⁰.

Протягом більшої частини року вовки ведуть нічний спосіб життя, тому бувають малопомітними для людей. І тільки при навчанні потомства, що буває

¹⁷ Бондаренко В. *Звірі наших лісів*. Київ, 1988.

¹⁸ Там само. С. 157–158.

¹⁹ Бондаренко В. *Звірі наших лісів*. С. 158.

²⁰ Там само.

з пізньої осені до початку зими, вовче братство стає не лише добре помітним, а й небезпечним у будь-яку пору дня і ночі. Тому п'ятий відтинок року має усі підстави для того, щоб вважатися вовчим.

Функціональна ознака дикого кабана в казці “Рукавичка” якимось чином пов'язана з іклами. Як відомо, в реальному житті цих тварин ікла відіграють подвійну роль: по-перше, це добре знаряддя для підривання коріння та підважування важкого каміння, по-друге, це зброя для захисту чи й агресії.

Влітку головним кормом для диких свиней служать корені рослин, стебла, молоді зелені пагони, пізніше – жолуді, горіхи. Пасуться тварини вночі і найчастіше задовольняють голод різноманітним зіллям. Пізно восени, коли одні рослини в'януть, інші дерев'яніють, свиняче стадо починає промишляти в густих хащах, добуваючи молоде коріння дерев. Буває за одну ніч після нього залишаються повністю переритими значні ділянки лісу²¹. Цього вже теж було б достатньо щоб активність життя диких свиней не пройшла непоміченою. Але в природі в цей час значно помітнішими бувають спершу лисиці, потім вовки. Помітніші тим, що становлять певну небезпеку. І слово *іклан* тут взагалі ні до чого, адже риє кабан рилом а не іклами, і для людини, що жила серед природи, це не могло становити таємниці. Ікла ж – усе-таки більше зброя, ніж засіб для добування корму.

З листопада до початку січня у диких вепрів триває гін. Їдять вони в цю пору мало. Самці-сікачі відчайдушно б'ються за самок, наносячи один одному глибокі рани. Оскільки ж зір у свиней дуже слабкий, то, компенсуючи його надзвичайно тонким слухом, роздратовані самці несамовито кидаються крізь хащі на будь-який шурхіт. Жоден звір цієї пори не здатен витримати удару кабана. Його жертвою може стати й людина²². Знаючи про це, люди добре пам'ятали той час, коли було варто обходити десятою дорогою найменші хащі, де міг причаїтися *кабан-іклан*. Так міг і закарбуватися він у пам'яті цей шостий від весни проміжок часу зі знаком дикого вепра, бо саме ця тварина становила у грудні найбільшу небезпеку для людини.

Сьомим зооморфним персонажем у казці “Рукавичка” виступає *ведмідь-набрідь*. В українському фольклорі цей вид згадується рідко. А в природі вважається за краще не потрапляти йому на очі, насамперед тому, що він непередбачуваний і часто така зустріч людини з ним залежить від його настрою. А загалом багатьма своїми якостями цей звір просто вражає. Він надзвичайно витривалий (лося може переслідувати галопом на відстані 10–15 км), сильний (одним ударом може зламати хребет бикові), швидкий (може наздогнати навіть

²¹ Авторіві часто доводилося спостерігати подібне на власні очі.

²² Бондаренко В. *Звірі наших лісів*. С. 92–93.

коня), спритний (до жертви підкрадається зовсім нечутно), сміливий і самовпевнений (мандрує лісовими шляхами, не криючись, майже не боїться вогню), з людиною, коли не голодний, вважає краще не зв'язуватись. Дуже небезпечним буває тільки при споживанні здобичі.

Інша справа – ведмідь, який не залягає в зимову сплячку. Недостатня вгодованість не дає йому спокою. Тож коли ситі ведмеді з першим снігом знаходять для барлогу ямку з поваленим зверху деревом чи захаращену хмизом і сплять аж до остаточної відлиги, він намагається будь-що надолужити втрачене. Цей ведмідь не зупиняється навіть перед озброєною людиною. Таким він буває з другої половини січня до початку весни²³.

Подвійна назва *ведмідь-набрідь* – прямий тому доказ, що в казці йдеться саме про такого бродячого ведмедя. Ведмедя під знаком агресивності якого закінчувався рік.

Тепер у нас немає сумніву, що казка “Рукавичка” відбила в своєму змісті головні календарні застороги цілого року. Та чи була вона справжнім календарем? Якщо так, то коли могла утвердитися в цій ролі? Невже ще з тих давніх мисливських часів, ровесниками яких виступають кумулятивні мотиви?

Археологічні дані дають підстави вважати, що поділ року на 12 рівновеликих частин цілком пов'язаний із розвитком культури рільництва. Згадка про 12 місяців із їх потомством, якими, очевидно, вважаються тижні і дні, міститься в одному із гімнів “Рігведи” – пам'ятці індоєвропейської культури епохи бронзи (II тис. до н. е.). Зображення солярних знаків трапляються і в більш ранніх археологічних культурах енеоліту. То чому в давніх мисливців, які жили одним життям з природою, не могло існувати у її біологічних ритмах системи часових орієнтирів? Повірити в це дуже важко, бо кожен із наведених тут чинників не міг не позначатися на результатах ловів. Отже, до кожного із них ловці мали якось готуватися. Особливо в період мезоліту, коли почали полювати на дрібних тварин. При цьому реагування на фенологічні особливості були необхідною умовою для кожного, хто вирушав у ліс чи й навіть мешкав неподалік від нього.

Результати аналізу казок про тварин, найдавніші з яких відображають побут мисливської епохи, переконують, що число 7 становило на ту пору єдину числову універсалію, яка, за висловом Л. Дунаєвської, служила “виразником найбільшої повноти міри”. З семи днів досі складається тиждень, на сім періодів ділився рік. За нормальною логікою один аналогічний період місячному, також мав би становити 7 тижнів. Ідеальний сімковий рік при цьому складався б із 49 тижнів або 343 днів замість астрономічних відповідно 52 та 365.

²³ Бондаренко В. *Звірі наших лісів*. С. 76–77.

Зрозуміло, що примітивний мисливський календар не вимагав такої точності, і часові проміжки, які детермінувалися кліматичними, ландшафтними та метеорологічними факторами, не могли бути ідеально рівновеликими. Такий календар не вимагав і суцільної лічби днів року. Головним його завданням було правильно вирахувати початок та тривалість кожного мисливського періоду. В цьому, вірогідно, полягає й сама причина збереження безконфліктної кумулятивної казки, якою є “Рукавичка”.

Характерна прикмета усіх мисливських казок та, що вони відображають рівнопартнерські стосунки людини з природою. У них нема й натяку на страх перед її силами, тому відсутні гіперболізовані герої як з боку людського колективу, так і з боку природного довкілля. Сюжетні колізії таких казок, в яких взаємодіють різні природні фактори, в т.ч. й людина, – це модель взаємодії двох сусідніх родин чи навіть членів однієї родини. Отож, у цих казках знайшов своє відображення той період людського існування, протягом якого людині для задоволення основних життєвих потреб було достатнім бути хитрішою за свою здобич. Тож не випадково композиційним центром такої казки часто служить обман: від звичайної дезінформації, що полягала в переліку непромислових звірів, до звинувачення котрогось із них у непорядності, за що він нібито має понести заслужену кару.

Мисливськими казками не вичерпується перелік різновидів казок про тварин. Та решта із них від давнього мисливського побуту вони увібрала у свій зміст дуже мало. Тому ставити знак тотожності між казкою про тварин взагалі і мисливською казкою було б великою відвагою.

Абсолютно ідентичний алгоритм з “Рукавичкою” має і казка “Коржик”. Та на відміну від “Рукавички” вона цілковито побудована вже на рільницьких реаліях. Починається казка з того, що баба спекла коржик, а дід взяв його, покотив по сінях і каже:

– Ну лови, бабо!

Баба ловила – не вловила, потім котик, потім півник, потім молотники, потім прачки, сіновози, дрововози – ніхто не вловив. А назустріч ішов дід Макарчик. Став ловити – не вловив. Тоді як кине києм навздогін – та й прибив коржика. Взяв і з’їв його.

Типологічно сюжет цієї казки близький до казки про колобка. Тільки замість тварин коржикові трапляються по дорозі люди, кожен з яких виконує різну роботу. В принципі різночасову, але в умовах міфологічного часу, який притаманний казковим сюжетам, це все відбувається одномоментно. Втім, як відомо з етнографічних джерел, два, три чи й більше сільськогосподарських занять в умовах натурального господарства водночас не виконувалося. Коли молотили хліб, ніхто ще не думав про дрова. Календарна послідовність різних

господарських операцій стала темою зображення на ритуальній чаші з с. Лепесівки, виявленій на етнографічній Волині. На цій венедській посудині, як прийнято вважати, черняхівської культури, датованій IV ст. н. е., дванадцять розміщених по колу поділок мають графічне позначення найзначиміших подій року. Деякими з них позначені річні свята, інші символізують основні види хліборобських занять: квітень – оранку, серпень – жнива, вересень і грудень – лови з допомогою сітей, жовтень – обробіток волокнистих рослин.

До думки про аналогічне відображення основних віх селянського календаря в казці “Коржик” нас схиляє кілька промовистих деталей. Перша із них – для чого дідові було котити коржик?

Схоже, це робилося з ритуальною метою. Звичай качати коржики або маленький хлібець зберігся донедавна у юріївській обрядовості. *“На Юр’я некли таку пасочку і йшли в поле з єю і тамика уже качають її по житови. Потім качали господиню”*²⁴. В Ірландії нащадки давніх кельтів у цей же час спускають із гори і ловлять головку сиру.

Ні в літній, ні в осінній чи зимовій обрядовості ритуали, пов’язані з качанням хліба, нам не відомі. Це спонукає вбачати прив’язку цього ритуалу до весняних язичницьких свят, окремі звичаї яких, як бачимо, були афільовані з християнськими святами, які витіснили давні язичницькі.

Всього казка “Коржик”, як і будь-яка інша кумулятивна, має сім ступенів кумуляції. Найпоказовішими й найбільш зрозумілими можна вважати дії з четвертої по сьому. Четвертий ступінь кумуляції – молотники молотили хліб і, погнавшись за коржиком, побили ціпи, тобто, обмолотились – є прив’язкою до пізньої осені. Далі – перші морози, а по тонкій кризі – жінки полотно перуть. Як добре замерзне лід – найкраща пора навпростець через річку возити сіно з лук. І в казці коржика слідом за працками переймають сіновози. Дрова заготовляють під весну, коли нема іншої роботи, ніж колоти їх і складати на літо в колешні, щоб просихали. Тож і коржикові далі трапляються дрововози. Першою ж була на його шляху баба. І то мало статися тільки навесні перед тим, як пішов з хати ловити в поле мишей кіт, і задовго до того, коли починають випробовувати свої голоси молоденькі півники. А це буває незадовго до жнив.

Тож і в цій казці задана послідовність введення в сюжет нових персонажів видається нам не випадковою. В такий спосіб казка подає інформацію про послідовність виконання селянських трудових процесів залежно від календаря. Цікавою її особливістю можна вважати тільки те, що вибудовуючи свій сюжет виключно на хліборобських календарних віхах, вона ділить рік не на дванадцять частин, а на сім. Це можна вважати ознакою її спадкоємності від мисливського

²⁴ Зап. 1990 р. в с.Холоневичі Ківерцівського р-ну Волинської обл. від О. Мартинюк 1912 р.н.

сюжету, можливо й від тієї ж таки “Рукавички”. “Редагування” могло відбутися внаслідок втрати актуальності одних календарних орієнтирів і утвердження інших. Та в обох випадках сюжети виконують одну й ту ж інформативно-мнемонічну функцію.

Отож із великою долею вірогідності можна припускати, що основна функція кумулятивної казки – дезінформативно-гіпнотична – виникла не пізніше епохи мезоліту (8–6 тис. до н. е.). З цієї ж епохи увійшли до її змісту: 1) мотив про дрібного звіра-зломисника; 2) відсутність диференціації кольору; 3) число 7 як вичерпне число множинності; 4) уявлення про магічну силу слова; 5) мотив про застосування на полюванні вабиків.

Прирученням кіз, овець, перехід до осілого способу життя, про які розповідає українська кумулятивна казка, відбилися в неоліті. З ним, мабуть, слід пов’язувати входження у зміст казок: 1) персонажів свійських тварин; 2) перенесення центру ваги сюжетної колізії на конфлікт між свійськими й дикими тваринами; 3) поєднання мотивів мисливського промислу з рільницьким; 4) заміна мисливського фіналу впольовування дикої тварини, яка робила шкоду, її відкупом і 5) навіть остаточним оформленням семиступінчатого календаря, який попри тематичну мисливську спрямованість, відбиває рільницькі перестороги щодо особливостей тваринного світу.

Як до ознак мезолітичного так і раннього неолітичного світогляду можна віднести й подану в цих казках площинну модель світобудови (“несе мене лиска за жовтії піски, за темні ліски, за бистрії ріки”). Усі ці засоби органічно переплелися між собою і на сьогодні складають жанрову специфіку кумулятивної казки.

Праісторичні маркери мисливського кумулятивного сюжету. Головний історичний маркер казки, тобто його синхротип – це вид господарства, додатковий – знаряддя праці, які в ній згадуються. У жодному з сюжетів, позначеному колізією між різними видами диких тварин, нема ні найменшої згадки про якісь сільськогосподарські заняття. Здебільшого конкурують мисливці з рибалками. Причому коли мисливців представляють чоловіки, то в рибальстві знають толк жінки. У кожній з цих груп своя спеціалізація, тонкошів якої протилежна сторона не знає.

Багато чого в цих казках може видатися на перший погляд дивним. До прикладу, чи не викликає подиву такий багатий лисиччин улов риби в казці “Про лисичку сестричку і вовчика-панібратика”? Де то бачено, щоб жінка мала такий рибальський успіх? Та знову ж таки усе залежить від рецепції. Для традиційних мисливців материкової Півночі, можливо, це й не дивина.

У них і тепер риболовля це суто жіноча справа. А ось для мешканців середньої смуги це майже дикість. І це тільки тому, що вони не уявляють, що побут тих мисливських народностей – це їхня глибока історія.

Мисливства у чистому вигляді сьогодні не існує. Та схоже, що й існувати не могло. Траплялися такі погодні умови, коли вполювати звіра було у край тяжко. Саме в такі періоди, які відзначалися тріскучими морозами, через що і звірі й мисливці були малорухомі, наставала золота пора для рибальства. Відчуваючи задуху під товщею льоду, риба сама викидалась в ополонку. Тим-то мисливські сюжети казок часто доповнюються рибальськими, як, для прикладу, і в згаданій тут казці про лисичку-сестричку та вовчика-братака. Лисичка в ній утаємничена в секрети рибальського промислу, вовчик – мисливського. Не тямлячи, як ловиться риба чи виготовляються санчата (мабуть, волокуші) водночас він дуже добре вправляється з тим, як із лисиччиного бичка зробити його опудало.

Праісторичні параметри скотарського кумулятивного сюжету. Чимало казок про тварин не обходиться без участі в них кози, причому переважно у ролі центрального персонажа. Це й “Коза-дереза”, і “Вовк та семеро козенят”, “Цап та баран” тощо. А зрештою їх в українському фольклорі не так уже й багато.

За винятком останньої всюди в цих казках головною героїнею коза. Питання, чому саме вона, а не, скажімо, корова, свиня, кінь чи якась інша набагато помітніша в домашньому господарстві тварина, не належить до риторичних. Характерною ознакою цього персонажа є обстановка, в якій він перебуває. На відміну від інших дійових осіб казок коза проживає в хаті, причому не в якомусь там нагромадженні хмизу й бур’янів, а в добротній селянській з дверима, що наглухо зачиняються з середини, а часом ще й з піччю. Отож, можна не сумніватися, що йдеться про свійську козу.

Живе вона в хаті або разом із дідом та бабою, або ж зі своїми дітьми-козенятами. Цапа біля неї нема й близько, отже живе вона без чоловіка. Всі з нею панькаються без міри. Дід щоразу зустрічає козу в червоних чоботях і запитує, чи вона пила, чи вона їла. Видно, що коза – це найбільше дідове багатство, мало не предмет розкоші. Коли коза, обдурюючи діда, виявляє своє невдоволення, дід проганяє з дому і бабу, і внучку за те, що не вміють її напасти і напоїти по дорозі додому.

Таке ставлення до кози можна пояснити тільки її винятковістю. Така ж иогла бути зумовлена малою поширеністю свійської кози в домашньому господарстві населення. Археологи вважають, що одомашнення диких кіз відбулося не пізніше VI тис. до н.е. За найсміливішими припущеннями це могло статися й у VIII тис. до н.е. Як відбувалося це одомашнення, описує текст весняної гри:

*Бігли дикі кози
Через густі лози.
Треба стати подумати,
Як їм ніжки поламати.*

Спочатку скалічивши дику тварину, далі людина завойовувала прихильність до неї тим, що доглядала її. Народжене в неволі потомство взагалі не знало кривди від людей, тому ставилося до них, як до членів свого стада і навіть гадки не мало про втечу.

Способів вилову було небагато. Основним засобом, як і в первісних мисливців, залишилася ловча яма. Про нього добре пам'ятає коза в сюжеті про вовка, який пожер козенят. Коли вовк пропонує їй погуляти, вона влаштовує змагання в перескакуванні через яму. Провалившись у неї, вовк не просто опиняється в пастці. У нього лопнуло черево, з якого повискакували козенята.

Так завершується сюжет про протиборство свійської кози з представником дикої фавни – вовком.

На подібне протиборство між свійськими та дикими тваринами натрапляємо і в інших казках. Незважаючи на перевагу в силі представників дикої природи перемагають частіше свійські. В такий спосіб казкавікажує не лише симпатії її творців до одомашнених тварин, а й виявляє уявлення про ідеальний порядок в розумінні первісних скотарів. Тобто вже за своєю початковою суттю вона скотарська.

Так само важко, як і коза, борються за своє виживання котик і півник. Але врешті-решт так само перемагають лисичку. Відображаючи ту саму епоху, їхні сюжети не можуть бути іншими. Основна їхня тема – конфлікт між свійськими та дикими тваринами, в якому при дотриманні певних норм свійські завжди мають шанс перемогти. Що ж до способів такої перемоги і впевненості в перевазі, то вони бувають різними. А головне правило – не порушувати встановленого людьми порядку, не порушувати тих небагатьох табу, які слід запам'ятати раз і назавжди. Одне з найголовніших – не відчиняти дверей, коли прийде хижак, друге – не видавати себе голосом, третє – не залишати території подвір'я. Але навіть це не завжди вдається внаслідок чого й виникають небажані ситуації.

Ці правила були важливими не лише для тварин, а й для самих скотарів, які вже не почувалися в лісі так упевнено, як колись мисливці. З епохи неоліту (VI–IV тис. до н.е.) значна частина населення переходить до осілого життя. Для забезпечення життєдіяльності в обмеженому просторі люди змушені ставити собі на службу не лише тих тварин, які забезпечували їх продуктами харчування, а й тих, які виконували допоміжні функції. Прикладом цьому сюжет про котика і півника. Його основу становить секрет спільного дому цих двох тварин на умовах побратимства.

Можна звичайно сказати, а що ж тут особливого: кіт і півень завжди жили поруч, на одному обійсті. Так то воно так, тільки дивлячись коли це було. Мотив їхнього спільного проживання, покладений на основу сюжетної колізії протиборства між свійськими та дикими тваринами, спонукає до думки, що це добросусідство чи побратимство було умісне вже в умовах раннього скотарства, коли як добре відомо було приручено козу. Котів, як вважалося донедавна, приручили лише в II тис. до н.е. Про час приручення курей взагалі мало що відомо. Встановлюючи час доместикації диких тварин вчені послуговуються винятково археологічними даними. Але до певної міри для цього надається й фольклор. Ще в середині 90-х нам доводилося висловлювати думку про те, що дикий кіт мусив би бути одомашнений ще в мезоліті (IX–V тис. до н.е.). Підставою для таких розрахунків послужив рибальський сюжет казки про те, як дід спочатку посадив, а потім витягав ріпку (насправді ж рибку, яку також садять у садок, щоб піросла до великої). Казка відображає мезолітичний поділ праці, коли рибальством займалися лише жінки та старі дщіді, які полювати вже не здужали. Тож і рибку тягнуть тільки жіночі персонажі на чолі з дідом. Але знову ж тільки ті, які перебували поруч із людьми з найдавніших часів. Пса, як відомо було одомашнено ще 25 тис. тому. Миші супроводжували людей постійно, бо завжди мали біля них чим пожитися. Що ж до кота, то фольклорні дані розходилися з археологічними. Та зовсім недавно під час розкопок на о. Крїт археологи знайшли докази того, що в середині VIII тис. до н.е. вже існували й домашні коти. Якщо ж так, то в трохи пізніше, в скотарську епоху, тобто в неоліті (VI–IV тис. до н.е.) мусили бути одомашненими й кури. Без цього не міг би зявитися сюжет про котика й півника. Поки що археологічними даними це наше припущення не підтверджено. Але достатньо пригледітися уважніше до змісту казки, щоб зрозуміти, що вона не бреше.

Чим займається у її сюжеті півник? Стереже хату, поки котик знаходиться в лісі на полюванні. А ще котик щоразу повертається додому тільки на його голос. Ця особливість півня мала практичне значення ще в епоху мезоліту, відколи мисливці полювали лише в межах своєї племінних володінь, тобто не віддалялися далеко від стоянок і вже поверталися лише до своїх родин. Голос півня міг уже тоді слугувати орієнтиром. Проте в лісовій місцевості луна заважає точно визначити напрям звуку. Зате на відкритому просторі в степу чи в горах – це дуже надійний орієнтир. Цю властивість півня, як відомо, використовували чумаки, які вмисне задля цього возили його з собою. Місцем першого одомашнення кіз, а звідси й виникнення скотарства була гористо-стєпова місцевість. Виходить, що одомашнення курей теоретично могло відбутися і в господарстві первісних скотарів. На жаль матеріальних підтверджень цього фольклористичного факту поки що нема. Та нема й сумніву, що з часом, як і у випадку з

фактом одомашнення kota, вони будуть виявлені. Питання тільки в тому, коли і де саме. Питання місця важливе й тим, що прабатьківщиною свійської корови та коня вважається Україна.

Помітні в ряду образів свійських тварин цап та баран. Своєю долею вони нагадують козу-дерезу, своєю чоловічою дружбою - котика та півника. Що ж до способу розвязку сюжетної колізії, то вони взагалі неповторні. Хоча б тим, що вдавшись до обману, розганяють цілу зграю вовків. Незвичайність ситуації ще й у тому, що вовки в лісі варять кашу. Тобто від їхнього мисливського інстинкту вже мало що зосталося. Його менше навіть, ніж у kota з казки про котика і півника. Не зовсім звична ця пара серед звичних скотарських образів і з історичного погляду. Вся суть у тім, що обидва біологічні види спочатку мали спільного дикого предка. І лише з плином часу на основі селекції м'ясної породи кіз утворився новий біологічний різновид, відомий як вівці. Але з часу примітивного скотарства з одомашненими псом, котом та козою до появи овець часу минуло не мало. Тому, як бачимо, сюжети скотарських казок також зазнали значної еволюції.

Чи бувають рільницькі кумулятивні сюжети. Єдина неув'язка, що вирощуванням будь-яких культурних рослин в мисливську епоху ця категорія населення не займалась. Мало того, що в цьому не було потреби, то ще не було й можливостей. Постійних жител ще не існувало, а тимчасові змінювалися впродовж літа особливо часто. А займалися жінки й старці винятково рибальством. Такий поділ праці виник ще в мезоліті. У народів Півночі, які досі живуть із мисливства, він існує й до цих пір. Судячи з сюжету казки про лисичку-сестричку та вовчика-панібратика жінки знали на рибальстві краще. Особливо – на підльодному лові, який припадав на той самий час, коли зручно було полювати на великих копитних тварин. Щоразу, як тільки сніг покриється кіркою, чоловіки вирушали на лови. В цей час сніг під вагою людини, яка мала на ногах примітивні лещата-нарти, не провалювався, тварина ж, тікаючи від переслідувачів, швидко зранювала лапи і змушена була зупинитися. Такі умови були ідеальними для мисливців. А в річках під впливом цього ж чинника починала задихатися, а тому йти до ополонки риба. Крім жінок, дітей і старців ловити її було нікому. Легко було піймати таку здобич, яка прямо викидалась на лід, навіть домашнім псам та котам. В епоху мезоліту обидва ці види вже значились серед свійських. Пса було приручено ще в палеоліті (25 тис. років тому), а kota – не пізніше VIII тис. до н.е.

Це був найпростіший. А водночас і найдоступніший спосіб рибальства. Але не єдиний навіть в добу мезоліту. В її археологічних шарах до сьогодні знаходять кістяні стріли гарпунів, гачки тощо. У VIII тис. до н.е., як свідчать

археологічні знахідки, населення Балтики, яке звісно доходило в пошуках здобичі й до України, вже користувалося плетеними з прядива сітками. Що ж до рибальських снастей із лози, відомих на всій колонізованій колись цим населенням території, як нерети, то їхній вік узагалі уявити важко. Отже, рибальство було важливим підсобним промислом для мисливських спільнот, особливо в зимову пору, коли риба задихаючись сама йшла до ополонки.

Чи не з того часу існує й практика відгодівлі риби. До неретів потрапляє риба різної величини. Малу можна випустити, а можна й помістити в ізольовану від річки чи озера невелику яму, щоб підросла. Часом у найлютіші морози риби буває настільки багато, що спожити її одразу теж просто не під силу. Не випускати ж її назад у річку. Для цього також існували ці ями. А називають їх і до цього часу саджавками, від слова *саджати*. Отже, помістити в саджавку, має те саме значення, що й *посадити*. Згодом для утримання зайвого улову рибалки почали влаштовувати *садки*. Глибоке місце обносили кілками, забитими у дно впритул один до одного. У таких садках риба утримувалась доти, доки не приходила на неї пора. І звісно ж – увесь цей час росла. Правдоподібно, що й у казці, яка усім своїм змістом нагадує мисливську, йдеться не про ріпку, а про рибку, яку дід посадив у саджавку, а вона росла-росла та й виросла на диво. Рибка, якщо вже її тягти на берег, дійсно не почекає, та й на кого чекати, коли риболовля – справа суто жіноча. Пригадуєте, в яку халепу потрапив у казці вовк, коли за намовою лисички опустив свій хвіст в ополонку?

Тільки жіночі персонажі тягнуть рибку, яку дід посадив у садок (виготовлення якого суто чоловіча справа) а вона виросла за літо велика-превелика. На жаль, чи то записувачі не зрозуміли, кого посадив дід, бо також не зналися на тонкощах рибальства, і назвали рибку ріпкою, чи то збилося з толку хтось із оповідачів. Втім ріпку сіють, а не садять. В тексті ж сказано; *посадив*.

Якщо ж підійти до всього з раціонального погляду, стає очевидним, що тут щось не так. Коли навіть без потуг маленької мишки не обійтися, то чому не використати б сили інших членів сім'ї? Якщо дід із бабою мають внучку, то чого не кличуть на допомогу її батьків? Видно, їх нема вдома. Тоді чому не дочекатися їх повернення і вже тоді гуртом взятися за рибку. Може ж вона почекає. Та казка не знаходить такого виходу. Отже, щось їй заважає в цьому.

Така ж історія трапилася і з коlobком, який невідомо яким чином став “по засіку метеним, а у печі печеним”. Як тут не задуматися, чому ним намагаються поласувати звірі, які насправді нехтують хлібом. Достатньо елементарного морфемного аналізу, щоб знайти спільнокореневі з коренем коlob – коlob, коlobаса і зрозуміти, що насправді той коlobок був не з тіста, а з м'яса.

Подібні історії з утратою первісного змісту неминучі. Головною вони трапляються внаслідок зміни пріоритетів. Господарських, кулінарних, естетичних тощо.

Інше питання, чому ця м'ясна маса (схожа на наш каврук чи на мацьок) дістається жіночому персонажеві. А стається це тільки тому, що тільки жінки в первісному суспільстві були втаємничені в магію слова. В північних народів поки чоловіки полюють, щоб забезпечити їм успіх на ловах, жінки вдаються до камлання (звідти й наше камкання). Звідти склалася традиція, що магія – це суто жіноча справа. Як її правильно застосовувати, знає лисичка з казки про вовчика-братика й лисичку-сестричку (“рубайся, деревце, пряме й криве”, “ловися, рибко, велика і маленька”), дісталася ця мудрість по спадковості й козі-дерезі, жіночому персонажеві скотарської казки. Ось чому лисичка знає, що сказані повторно слова дезавуаюють магічну силу того, що було мовлено вперше. Ведмідь, вовк, заєць не можуть цього знати вже тому, що це чоловічі персонажі. Що ж до рака то на нього земна магія не впливає тільки тому, що він мешканець підводного світу, а там закони інші.

МІФОЛОГІЧНА ПОЕТИКА ІНІЦІАЦІЙНИХ СЮЖЕТІВ У СИНХРОНІЧНО-ХРОНОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ

Конструктивні елементи етнографічної моделі господарсько-культурного типу мисливців тайги, зафіксовані як в археологічних пам'ятках Полісся періоду мезоліту так і в українських кумулятивних казках, знайшли своє відображення і в чарівній казці. Табу, на відміну від кумулятивних, у чарівних казках набуває конкретнішого змісту. У багатьох випадках табу фантастичних казок чимось нагадують сучасні повір'я. Зберігається в них і уявлення про магічну силу ритмічного слова.

Зовсім іншим у цих казках постає довілля. Воно вже має ознаки кольоро-поділу на біле і чорне. Інший вияв часу і простору, вертикально-горизонтальна модель світобудови та багато інших відмінностей.

Час походження казок учені уявляли по-різному. Тож розглянемо деякі з цих припущень. Більшість казкознавців сходяться на тому, що казкові сюжети виникли в дописемну епоху. А ось калібрування часу походження має похибку в тисячоліття.

К. фон Сидов виводив походження т.зв. чарівної (тобто ініціаційної, за Р. Беккер – В. Д.) казки від праіндоєвропейців²⁵. В. Пойкерт також вбачав у ній відображення доіндоєвропейської матриархальної культури, тому синхронізував її саме з цим періодом (тобто з епохою неоліту – В. Д.)²⁶. Найрадикальніше оцінював її походження А. Нічке, який вбачав її коріння ще в палеоліті²⁷.

Та все таки визначальний синхронізуючий чинник цих казок – їхній зміст. Виходячи з цього, т. зв. чарівна казка як культурне, а водночас і світоглядне явище формувалася у пору екзогамних шлюбів, адже фінальним елементарним сюжетом (мотивом) більшості таких казок найчастіше виступає шлюб з алохтоною особою. Для порівняння в мисливських та скотарських сюжетах казок, коріння яких, на нашу думку, сягає мезоліту та неоліту, мотив шлюбу взагалі відсутній. Хіба окремі натяки на це можна виявити в казках-байках (“Лисичка і журавель”) та ще пізніших за походженням у казках-притчах. Адже, якщо кумулятивна казка функціонально відображає реалії від верхнього палеоліту до початків неолітичного господарства, то основні її мотиви сформувалися в умовах ендогамної сім'ї, де сексуальні партнери були родичами.

²⁵ Sydow C. Das Volksmarchen als indogermanische Tradition. *Niederdeutsche Ztschr. Volkskunde*. 1926. Bd. 4. S. 207; Das Volksmarchen unter ethnischen Gesichtspunkt. *Sydow C. Sderted papers on Folklore. Copenhagen*, 1948. P. 220–242.

²⁶ Peukert W. *Deutsches Volkstum in Marchen und Sage, Schwank und Ratsel*. Berlin, 1938.

²⁷ Nitschke A. *Soziale Ordnungen im Spiegel der Marchen*. Bd.: Das fruhe Europa. Stuttgart, 1976.

Шлюб і сім'я в ініціаційних сюжетах. Що ж до т.зв. чарівних казок, де шлюб виступає головним сюжетним елементом, то вони мають мотив, у якому головний персонаж, за правилами матриархальної сім'ї, повинен залишити власний дім у пошуках постійної сім'ї собі іншу. Після цього в його житті відбувається багато змін. Він набуває нового соціально-громадського статусу, знімається табу на статеве життя, все здобуте важкою працею буде належати тільки йому. При ендогамній сім'ї, особливо за існування її гетеричної форми, невпорядкованість статевих стосунків, як і ранній їхній початок, не давали підстав, щоб шлюб вважався чимось особливим. Підняття його статусу могло сприяти лише утвердження цілої низки табу, що регламентували статеві стосунки. Це ж могло статися не раніше, ніж після утвердження в якості основної форми шлюбу екзогамної сім'ї, можливо, навіть і парної її форми.

Перехід від ендогамії до екзогамії значною мірою обумовлювався економічними факторами. Парна сім'я утверджувалася в умовах рільницького господарства. На відміну від ловецького воно не вимагало об'єднання зусиль членів роду заради досягнення кінцевого господарського результату. В якості первісної господарської структури така сім'я стала ефективною ще в умовах хліборобсько-скотарського неоліту. Вірогідно, на цей же період припадає і входження в фольклор мотиву шлюбу з бажаною нареченою як фінального елемента казкового сюжету.

Ще однією з причин відсутності шлюбних мотивів у кумулятивній казці і їх виняткової популярності у т.зв. чарівних може служити полігенез двох функціонально різних міфів. Протягом тривалого часу вони могли побутувати навіть паралельно, але в різних місцевостях. Тому т.зв. чарівна казка мала всі умови для того, щоб потрапити у цілком самостійне сюжетне річище, що найперше відрізнялося системою пріоритетів. Цими чинниками можна пояснити й факт, що понад 90 % основних елементарних сюжетів чарівної казки цілком незалежні від набору основних мотивів кумулятивної. Водночас щодо інших жанрових різновидів – казки-байки, казки-притчі і навіть побутової казки – це співвідношення виявляється не настільки разючим. Втім, попри усі відмінності чимало елементарних сюжетів чарівної казки визріло ще в умовах первісного мисливського побуту. Адже ритуальною основою сюжетів більшості ініціаційних казок (тобто рільницьких у нашому розумінні – *В. Д.*) була ініціаційна практика, затверджена традиційними нормами звичаєвого права. Що ж до самого обряду ініціації, то в ньому проглядається тотемічна природа, а більшість пов'язаних із ним уявлень генетично належать до мисливських. Щонайперше – це уявлення про тотема. Головною функцією тотемічного божества в усіх народів, в яких збереглися елементи цих давніх вірувань, вважається продовження роду та забезпечення його життєдіяльності шляхом сприяння на ловах. Оскільки

тотем втілював у собі чоловіче начало, а головною моделлю стосунків між ним і родом на той час могли вважатися лише сексуальні стосунки, то забезпечити гармонійне співіснування з тотемом а відтак і дроробут сім'ї могла лише жінка. Тому й не дивно, що саме жінка займає привілейоване становище у чарівних казках. Коли чоловік, який прагне внаслідок неймовірних зусиль домогтися встановлення з нею шлюбних зв'язків, постає в сюжетах звичайним селянським хлопцем, то вона належить до привілейованих осіб, в останній модифікації свого маєстату – це царівна, яка перебуває на своїй рідній землі, де відчуває постійну підтримку з боку роду. Тож у багатьох казках чоловік, зазнавши багато поневірянь, пов'язаних зі здобутою неймовірними зусиллями бажаною жінкою та її родом, у кінці сюжету повертається назад, до іншої жінки, яка колись допомогла йому подолати найперші випробування (“Нещасний Данило”, “Орел”, “Стрілець”, “Яйце-райце”).

Виняткова роль жінки в сюжетах т. зв. чарівних казок може виходити з того, що й сама казкотворча практика ініціаційних сюжетів вважалася жіночою справою. Саме мати своїми розповідями мала підготувати синів до неминучої участі покинути рідний дім і влитися в чужу матріархальну сім'ю. Початки такого становища чоловічого населення склалися ще в мезоліті, коли чоловік знаходив собі жінок у тій матріархальній сім'ї, якій віддавав упольовану здобич. Що в мисливській, що в скотарській казці він не має власного дому. Тому один із них, хоч і в образі вовка, сватається то до лисички, то до кози з сімома козенятами.

Проте безумовне домінування жінки в рамках цих сюжетів проявляється, як правило, лише у двох сферах: у шлюбній та ритуально-звичаєвій. Причому, коли в першій виняткову роль відіграє фактор рідної землі чи власного роду, то в другій жінка вирізняється завдяки своїм езотеричним знанням, що допомагають юнакові здолати найперші випробування на шляху в далекі чужі світи. Причому не відсутність місця в домі, а необхідність виконання належного ритуалу змушує юнака звернутися до неї за допомогою, будь то навіть царевич. Та й сама подорож у світ настільки звична, що видається як щось тривіальне:

“От той царевич узяв торбу з хлібом та з маслом, забрав гроші й пішов у дорогу” (“Царевич-дурень”).

Легенда (фейкова історія) мандрів героя у казках буває двох типів: або ж то він відправляється у тридев'яте царство, щоб визволити братів і сестер, відшукати матір чи ще когось із родини, або ж просто іде світ за очі, бо дурніший від своїх старших братів, а тому змушений терпіти постійні кпини з їхнього боку, та незважаючи на дурість, він не проти й собі нарівні ними пробувати взяти царівну за жінку. А це і є основною, справжньою причиною.

Другий тип сюжету значно поширеніший. Дурним герой казки виступає у тих випадках, коли в сім'ї є двоє старших братів. Тоді наймолодший – найдурніший. А. Ленг вбачав у цьому винятково економічні фактори, зокрема, звичаєво-майнове право мінорату, коли наймолодший з братів отримував можливість успадкування батьківського майна лише після смерті батьків. А до цього він вважався запічником, попихачем. Проте в казкових сюжетах вочевидь дещо інший тип звичаєвого права. Адже наймолодший брат згодом виявляється найвправнішим, найуспішнішим і навіть одружується щасливіше від своїх братів. Та задля цього мусить пройти досить складні випробування. Саме вони виводять його на вищий щабель.

У казці “Два царевичі” обидва брати богатирі, тобто нічого їм не бракує. Окрім власної жінки, хоча б однієї на двох. В інше царство їх покликкала звістка про прегарну царівну, заради чого вони мусять витерпіти не лише важкі випробування, а й тривале увіччя.

Навіть там, де син у батька одинак, він теж мусить піддатися поневірянням по чужих світах, бо цього вимагає змії (“Стрілець”).

Тож із цих сюжетів стає цілком зрозумілим, що не економічний чинник, не спадкове право мінорату і навіть не дурість, а лише звичай є головною причиною далеких мандрів героя. Оскільки ж мандрівка вимагає виявлення певних морально-вольових якостей, а при успішному їх застосуванні призводить до встановлення шлюбних зв'язків героя з царівною, то подібні елементарні сюжети є не чим іншим, як детальним відображенням ініціальних випробувань.

У цьому контексті там, де йдеться про кількох братів, старші можуть поставати такими, що вже пройшли ініціальні випробування, тому й вважаються розумними. Молодший – ще невтаємничений в особливості ініціального ритуалу, тому й дурний. Тож не дивно, що після його проходження він несподівано, хоч і цілком випадково, виявляється найкращим.

Такою була ідея ініційного міфу, який своїм змістом мав спонукати юнака до проходження тяжко ініційного обряду, обіцяючи за це найкращу дружину. Судячи з особливостей казкового сюжету, головна роль у його проведенні, принаймні протягом деякого часу, належала жінці.

Героїчний тип ініціації. Відправляючись у далекі світи, герой змушений проявити чимало найрізноманітніших якостей. У різних сюжетах йому доводиться витримати від трьох до семи випробувань. До деяких із них він виявляється готовим ще з дому, деякі допомагають здолати чарівні помічники, та й сам у чужих світах він набуває багато нових якостей, що метафоризуються у форму чарівного предмета.

З більшості казок ініціація постає як тривалий багатоступеневий процес. Найчастіше в ході її ініціантові необхідно проявити такі риси, як милосердя,

смівливість (витривалість) і розум. Виходячи з того, що милосердя чи доброта необхідні героєві на початку мандрів, мабуть, не можна нехтувати й розглядом порядку проходження наступних випробувань і виявлення героєм під час них інших моральних та фізичних рис.

У казці “Царевич-дурень” блудний син долає три перешкоди: одну – при допомозі хитроців, подарованих предком за співчутливість, другу – відвагою, третю – витривалістю, сидячи в колодязі, куди його вкинули рідні брати.

Це класичний варіант випробувань, пов’язаних з проходженням ініціаційних обрядів у мисливців. На подібний натрапляємо і в австралійських аборигенів, де знесиленого ініціанта залишали самотнього в хащах. Саме ці якості він там і повинен був проявити.

Той самий алгоритм ініціальних випробувань закладений і в “Котигорошку”, хоч порядок їх проходження дещо інший. Спочатку герой мусить пройти випробування у битві зі змієм, який у більшості сюжетів чарівних казок є втіленням смерті. Потім його сонного прив’язують ликом до дерева визволені ним же брати. *“Прив’язали та й пішли собі. Тут його звір і розірве”*. Тільки третім у цьому сюжеті є випробування на проявлення поваги до предка – дідка маленького, в якого борода на сажень волочиться. В інших казках герой мусить проявити ці якості з самого початку і заручитися підтримкою дідка через отримання від нього чарівних предметів чи доброї поради. Особливість згаданого сюжету, мабуть, виходить з того, що Котигорошко відправляється “у світ” тільки після того, як шпурнув дубом, до якого був прив’язаний, у хату, де жили брати.

Потім було випробування на кмітливість, коли побратими спустили його “аж на інший світ”. Перемігши карлика й подавши їм нагору мішки з коштовностями, перш ніж прив’язатися самому, щоб і його витягли на гору, він прив’язує до мотуза важкий камінь. Піднявши його до половини, побратими, як він і передбачив, відпускають мотуз. На цей раз Котигорошко уцілів завдяки кмітливості.

Ідучи підземним світом, він робить те, що в інших казках відбувається на початку сюжету – проявляє своє милосердя до грифенят, прикривши їх свитою від дощу. У віддяку за це гриф виносить його з того світу. Та на довгому шляху він мусить ще пройти випробування болем. Коли закінчилося м’ясо, яким живиться гриф у довготривалому польоті, Котигорошко дає йому власну литку.

Таким є повний перелік ініціальних випробувань. Більшість із них цілком співвідносні з якостями, які в мисливському суспільстві вважалися основними. Хоч у їхньому переліку відчувається й деяка еkleктика. Наприклад, не вписується в традиційну схему сивобородий карлик.

Господарський тип ініціації. Переважна ж більшість ініціаційних випробувань у казкових сюжетах має цілком інший зміст і найчастіше стосується хліборобських занять.

У казці “Яйце-райце” змії загадує ініціантові викорчувати поле, посіяти й зібрати за одну ніч хліб, наступного разу показати себе в будівництві: розкопати гору й пустити воду до хліба, а на березі збудувати склад, і третя загадка – піймати золотого зайця. З огляду на те, що золотий заєць перекидається то змією, то старою бабою, тут, вірогідно, йдеться таки про звичайний скарб, який, за народними уявленнями, міг набувати різноманітної форми. В ініціаційно-шлюбному контексті він може сприйматися, як золото для нареченої. Ініціальні випробування, описані в “Казці про Івана Голика і його брата” теж хліборобського характеру. Вони зводяться до загадування майбутнім тестем змолотити хліб, у чому героєві допомагають миші (тобто – земля), знайти перстень для нареченої, де на допомогу приходять дві щуки (вода), і вистрілити зі стопудового лука, тобто продемонструвати силу, в чому сприяє брат-слуга, пославши стрілу в небо (силу дає небо).

У казці “Стрілець” згадується аж сім передвесільних випробувань. Коли перші чотири мають стосунки до хліборобства (ліс викорчувати, пшеницю виростити, млин збудувати, сад посадити), то решта – з розряду архаїчніших випробувань (впіяти в руки що б не бігло чи не летіло: чи то кінь, чи змії – проявити відвагу; збудувати міст на сто миль: чавунне брусся, срібний піл, поруччя золоте – проявити кмітливість; впасти вночі сто кобил – продемонструвати витривалість).

У казці “Про мужицького сина” спочатку головний персонаж проходить ініціальне випробування хліборобського характеру на цьому світі, а потім внаслідок втрати езотеричності чарівного предмета в жінчиній родині, – ще й на тому світі. З усіх згаданих сюжетів стає цілком зрозумілим, що ініціальні випробування носили не разовий характер, хоч зводилися до того ж, що й ініціаційні обряди сучасних австралійських аборигенів: проявлення кмітливості, витривалості й сили або сміливості.

В одній із казок після кожного наступного випробування герой вертається назад додому (“Батько й три сини”). Мабуть, проходження кожного наступного випробування вимагало ще й досягнення певного вікового цензу. Так у багатьох героїко-фантастичних сюжетах, ледь потрапивши у чуже царство, головний персонаж дивує усіх своєю мудрістю, яка дісталася йому випадково при допомозі помічника. Проте її практична дія не буває в казкових сюжетах довготривалою. Ба більше, перше випробування при сприянні помічника найчастіше долається обманним шляхом, бо відбувається на рідній землі, на шляху до чужого краю.

Ініціаційні помічники. У “Казці про Івана Голика і його брата” ініціаційним помічником братові стає Іван Голик, який став мудрим і невразливим лише після того, як його поглинула велика риба. Брати супроводжують свого наймолодшого брата до чорного царства і в казці “Іван-царевич і красна дівиця-ясна зірниця”. Але дійшовши до вогненого щита, застаються на місці. Далі він мандрує сам.

У багатьох казках край світу ініціантові трапляється предок (дідок із довгою сивою бородою, мертвий батько і т. ін.). За виявлену до нього повагу він допомагає в усьому. В одних випадках – навчаче, як подолати небезпеку, в інших – дає в дорогу чарівний предмет, який і стає в пригоді (“Царевич-дурень”, “Батько і три сини”, “Летючий корабель”.

В окремих сюжетах допомагає юнакові подолати перші перешкоди чарівна помічниця, що в одних випадках називається дружиною, в інших – посестрою (“Орел”, “Двадцять п’ять братів”, “Про Гриця і змію”, “Іван-царевич і красна дівиця-ясна зірниця”, “Чарівний перстень”, “Іван Богданець”, “Яйце-райце”, “Стрілець”.

У кожному із трьох варіантів ініціаційним помічником виступає представник рідної землі. Тож, мабуть, не випадково в цих сюжетах має місце й та особливість, що перша ініціація є найлегшою. Окремі ж із них наводять на думку, що вона взагалі несправжня, бо пройдена внаслідок обману. З-поміж якостей, які мусить продемонструвати юнак на шляху в чужу землю, – повага до предка чи милосердя до зооморфного персонажа, які в процесі розвитку сюжету неодмінно трансформуються в чарівних помічників.

Причому мотив подання милостині старцеві виконує в типологічно схожих сюжетах ту саму роль, що й дарування життя птахові чи звірові, а в деяких варіантах принесення йому жертви. З огляду на це можна припускати, що тут може мати свій вияв тенденція заміни одних обрядових ритуалів іншими, давніших – новішими. В контексті ініціаційних обрядів може йтися лише про витіснення давніх уявлень про тотемних зооморфних предків новішими уявленнями про антропоморфних. У такому разі невбита зооморфна істота – тотем. Виходячи з дому в далекі світи, юнак мусив відчувати свою належність до нього. Та обставина, що він спочатку цілиться у птаха чи звіра, який потім сприяє йому в проходженні інших випробувань, дає підстави вважати, що знання про тотемних предків вважалися езотеричними і відкривалися ініціантові лише під час проходження обряду. Повідомлення зооморфної істоти про те, що вона може стати в пригоді, по суті, і є символічним змістом тотемічного міфу, інформацією про те, до якого тотема належить сам ініціант. Адже лише тотем і вважався тією зооморфною істотою, яка має сприяти представникові роду за будь-яких обставин.

“Був собі стрілець – гарний молодець. Пішов він раз на полювання. Дивиться – аж на тополі сидить три орлиці, три сестриці. Він зараз узяв та й виміривсь на найстаршу, вона й каже:

– Ей, стрільче – гарний молодче! Не бий мене, то я тобі у пригоді стану!

Він узяв та знов виміривсь у середушу, а та йому й каже:

– Не бий мене, то я тобі в пригоді стану.

Він узяв та виміривсь на найменшу, а та й каже:

– Ей, стрільче – гарний молодче, не бий мене, то я тобі за жінку стану!

– Ну, то злазь же! – каже він.

Вона злізла та як стрепенеться, то стала така панна, що ні в казці сказати, ні пером написати. От вони й пішли жити в печеру” (“Юрза-Мурза і стрілець-молодець”).

Отже, як легко переконатися з цього сюжету, межа між тотемними покровительками, якщо їх так сприймати, і зооморфною дружиною ініціанта, що доводиться їм сестрою, досить умовна.

У казці “Чарівний перстень” у ролі ініціанта виступає вояк. Але далі сюжет, повертає у знайоме річище. Вовчиця, яка трапилася йому по дорозі додому, вимагає одружитися з нею. Після того, як він переночував із нею на соломі в забитій хаті з заваленим дахом, вона стала гарною-прегарною дівчиною. Коли ж вони вирішили повінчатись, “десь узявся великий вітер підхопив дівчину і поніс”.

Тут, як і в багатьох інших сюжетах, співжиття з зооморфною дружиною виявляється нетривалим. У цьому існують якісь не лише сюжетні, а й, напевно, історичні закономірності.

Що ж до сюжетів, у яких чарівна дружина полишає чоловіка лише за те, що він порушив шлюбне табу і назвав її родове ім’я, то тут проявляються давні звичаєві норми раннього патріархального укладу. За ними дівчина після шлюбу отримувала чоловікове ім’я у формі присвійного прикметника. А назвати дружину по імені її роду – все одно, що відправити її назад.

Толерування випадків, коли після конфлікту з чоловіком, жінка поверталася з дітьми до свого роду, визначалося звичаєвим правом. Та в українських казках подібні сюжети рідко мають аналогічну розв’язку. Значно частіше вони тяжіють до етіологічного фіналу, що також має пізні походження, адже у фольклорі традиційно мисливських народів, що зберегли напівматріархальний родовий побут, він майже відсутній. Отже, пізній за своїм походженням мотив про розрив шлюбу з зооморфною дружиною внаслідок порушення чоловіком табу, пов’язаного з її таємницею, що зберегла значення родового міфу, має зовсім інші історичні корені у порівнянні з тим мотивом, де зооморфна істота вступає в шлюб з героєм на початку його шляху в тридев’яте царство.

Незважаючи на недовготривалість шлюбних зв'язків із зооморфною істотою в другому типі сюжетів, в подальшому житті героїв ця обставина відіграє неабияку роль. Отже, мабуть, ідеться не про звичайний, а ритуальний шлюб, який міг входити складовою частиною до ініціаційного обряду. Сама ж та обставина, що мотив чарівної зооморфної дружини контекстуально й типологічно належить до елементарних сюжетів, пов'язаних з родом і рідною землею, спонукає сприймати чарівну дружину в них не інакше як ініціаційну сексуальну партнерку, життя з якою і не може бути довготривалим.

Історична можливість існування подібного звичаю підтверджується кількома обставинами.

Важко не зауважити, що майже в кожному із сюжетів автохтонну осілість зберігає лише жіноче населення, чоловіче ж змушене мандрувати в пошуках подружжя в чужі краї. За цих умов дівчина не міняла належності до родового тотема до кінця свого життя. У зв'язку з цим вона могла вступати в постійний шлюбний зв'язок лише з представником того тотема, до якого належала сама. Таким міг вважатися або одноплемінний юнак, або той, який прилучився до її тотема внаслідок перепроходження ініціального обряду. Виходячи ж із того, що в казкових сюжетах, перший етап ініціації юнака, до якого входило й випробування дівчиною його сексуальної спроможності, відбувалася на рідній землі невдовзі перед відправленням у далекі світи, тобто в пошуках алохтонної дружини, не можна відкидати можливості що одне із його ініціаційних випробувань саме й полягало в демонструванні статевої сили на одноплемінниці, що повинно було завершитися її дефлорацією. В казковому сюжеті це має статус ініціальної дружини, наділеної ознаками свого зооморфного тотема.

Багато найрізноманітніших загадок загадує своєму слугі змії із казки “Стрілець” і ніяк не може виявити, хто йому допомагає їх виконувати. Та насамкінець загадує найлегшу – поставити очеретяний дім. Вочевидь, що хлопець і сам би легко впорався з таким завданням, але чарівна помічниця – змієва донька – журиться, що на цей раз батько таки здогадається, що це вона йому допомагала. Так воно й сталося. Хоч він і спорудив “тростяний палац” ще й маковим цвітом побив, змії здогадався, що то дочка йому помагала.

То в чому ж полягала змієва розгадка і її передбачення панною? Чи не в тому “тростяному палаці”, який мусив бути “маковим цвітом побитим”, що можливо лише після перебування в ньому дівчини з юнаком. Ба більше, коли йдеться про останнє ініціаційне випробування, яке в типологічно схожих етнографічних ситуаціях полягало в демонстрації статевої спроможності. Отже, маковий цвіт – це уособлення дефлорації. Таке значення цього образу притаманне й весільним пісням:

Завезли мене за горойку крутую, Завезли мене в сторонойку чужую. Кажуть мені круту горойку копати, Кажуть мені червоний мак сіяти. Ой посію я червоний мак по полю Та й усю свою родину звеселю.

Трапляються в казках і прямі згадки про випробування ініціанта дівчатами. В сюжеті “Іван-царевич і красна дівиця-ясна зірниця” коли троє царевичів дістаються на край світу, перш ніж потрапити в царство чорного ворона, треба увійти в вогняний щит. “Старші брати острахнулись та й zostались, а Іван-царевич пішов... Увійшов у той щит – щит розступивсь”.

Подолавши випробування вогнем, слід проникнути крізь випробування страхом. Щоб увійти в палац, треба поминути біля воріт шість спраглих левів. “Він зачерпнув води, сам напивсь і їх напоїв, вони йому поклонилися та й пропустили”.

Тільки після цього герой потрапляє до сплячої красної дівиці-ясної зірниці. Вона ж “як прокинулася – та до нього, ухватила шаблю, хотіла зарубати, а далі одумалась: «Він мене не рубав, за що ж я його буду?»”

Та як тільки минула загроза для життя, юнак змушений розповісти дівчині і про мету свого приходу, і про матір, яку украв чорний ворон. Така розповідь про пройдений шлях і його мету становить зміст ініціального міфу, його основну суть. В часи існування ендогамних шлюбних стосунків цей зміст був езотеричним навіть для членів роду, що мусили залишатися невтаємниченими в його суть. Особливо це стосувалося жінок. Родовий міф, найпростішою формою якого є розповідь про втрачену матір, набуває езотеричності лише поза межами роду, тобто в умовах екзогамії. У багатьох сюжетах порушення цієї езотеричності відбувається на початку спільного побуту молодих. Практично процес розкриття змісту родового й ініціального міфів і означає вступ у шлюбні стосунки. Особливості цього моменту спостерігаються як у весільних ритуалах, так і в легендах з мотивом одруження. Щодо обрядів, то його можна вбачати в розгадуванні молодим та його боярами загадок, загаданих представниками роду молодої. Все це може сприйматися як осягнення родової мудрості, тобто таємниці молодої. Ту саму семантику містить і ритуал впізнавання молодої серед інших перебранців. У легенді “Про братики” молода першої ж шлюбної ночі розповідає молодому, якого вона роду. Це теж може сприйматися як розкриття родового міфу. Екзотеризація його саме жінкою має місце в тих мотивах, у яких ідеться про патріархальні шлюбні стосунки. Що ж до ініціаційних казок, то в них свою родову таємницю завжди виповідає юнак, що опиняється в чужому краї, де тип шлюбних відносин зовсім інший. Дуже часто в таких сюжетах герой опиняється серед багатьох сестер, кожна з яких готова стати йому за дружину. У щойно наведеній казці “Іван-царевич і дівиця-ясна зірниця” перша сестра, вивідавши його родовий та ініціальний міфи, відправляє його до

другої, а та до третьої. І щоразу все повторюється спочатку. Кожна із сестер спершу має намір його знищити, але наступної ж миті проявляє повну прихильність.

Подібні сюжетні колізії спонукають до висновку, що в цих казках ідеться навіть не про парну, а про гетерогамну матріархальну сім'ю, де екзогамний чоловік виступав шлюбним партнером для всіх жінок матріархальної родини.

Після переплетення цих характерних ознак шлюбних стосунків у матріархальному суспільстві із класичним варіантом ініціаційного випробування юнака болем, страхом і дівчиною переконує нас у тому, що в історико-культурологічному плані ці реалії мусли збігатися. Час їхнього виникнення легко окреслюється періодом існування екзогамної непарної сім'ї у матріархальному суспільстві.

Перше випробування юнака, подолане спільними зусиллями роду (при допомозі брата, предка, дівчини), не приносить довготривалих результатів, бо далі його клубочок (символ життєвого шляху) котиться у далекі світи. Там він легко позбувається чарівних предметів і буває змушений здобувати нові якості, необхідні для подружнього життя. На чужій землі він, як правило, корчує ліс, вирощує хліб, будує млини, задовольняє інші загадки чужоземного тестя, тобто займається упорядкуванням хаосу, наводить лад.

Щоправда, утративши чарівний предмет, самому йому не під силу справитися з усіма цими неймовірно важкими завданнями. Тому він змушений вдаватися за допомогою до різних помічників. Хто вони і в чому полягає їхня суть, неможливо відповісти без з'ясування моделей простору, в якому вони трапляються головному героєві.

Ініціаційний простір. У різних казках використовуються різні фольклорні формули його окреслення.

“Їдуть вони там, може, тиждень, чи що: приїжджають на іншу землю, на тридесяте царство, в іншу державу” (“Казка про Івана Голика і його брата”).

Солдат Марко іде визволяти чарівну дружину-вовчицю взагалі *“у той бік, куди жінку вітер поніс”* (“Чарівний перстень”). Але йому не доводиться переступати межу чужого царства. Для того щоб знайти свою повінчану дружину, йому достатньо чарівного перстня, до якого вже потім додаються чоботи-скороходи і шапка-невидимка, яких йому не довелося навіть вдягати. Безумовно, і один, і другий предмет – атрибути хтонічного світу. Шапка-невидимка – метафора його невидимості, а чоботи-скороходи – втілення міфічного (сакрального) простору, який у порівнянні з історичним (профаним) в народних уявленнях мав гіперболізоване вираження. Як наслідок – чоботи з того світу на цьому уявлялися не інакше, ніж скороходи. Те, що герой купив їх ще по дорозі, але

сам не вдягнув, а віддав своїм помічникам, означає, що він ще не переступив межі “того світу”.

Щоправда, в міфологічній традиції – це не тільки світ потойбічний, а й межі, невіддя, чагарі, річки, моря і т.п. – начебто найтрадиційніші зони контактів зі смертю. З міфологічного погляду така конотація не викликає жодних застережень. Проте з історичного полісемія “того світу”, представлена в казках, може бути наслідком лише трансформації багатьох історично конкретних уявлень про межі угідь роду, плем’я, етнічної групи племен з прилеглими дифузними зонами та сусідніх недоступних для невтаємничених територій. Вони становили собою хоч і близькі та все-таки відмінні за своєю семантикою поняття. У фольклорній інтерпретації ці поняття позначаються виразами “той світ”, “світ за очі”, “на край світу”, “тридев’яте царство”, “куди очі світять”. Всі ці поняття в ініціаційних сюжетах не мають своєї конкретики.

Пряма згадка про “той світ” подається в казці про Оха, до якого батько віддає в науку свого безпутнього сина. Щоправда, спершу була думка відвести “вражого сина в інше царство”. Але необережно сказане слово кардинально міняє диспозицію. Воно набуває такої сили тому, що було мовлене у незвичайному місці, до якого йшли “довго чи не довго, аж увійшли у такий темний ліс, що тільки небо та земля”.

Коли на батькові слова “*ох, як же я втопився*” виліз маленький зморщений дідок із зеленою аж по коліна бородою, чоловік почав відбиватися, що нікого не кликав. Та зрештою таки змушений був віддати сина в науку до карлика.

“От як повів його Ох, то повів аж на той світ під землю, та й привів до зеленої хатки, очеретом обтиканої. А в тій хатці усе зелене: і стіни зелені, і лавки зелені, і Охова жінка зелена, і діти, сказано – все, все!” (“Ох”).

Відсутність кольороподілу – характерна ознака потойбічного світу – зайвий раз служить просторовою прив’язкою “того світу” до міфопростору. Що ж до темного лісу, де “тільки небо та земля”, то з сюжету постає його явна відмінність від “того світу”.

На аморфне означення простору натрапляємо в сюжеті, де йдеться про мандри героя, який пощадив орлицю і вона стала йому чарівною дружиною. З допомогою чарівних предметів (перстеника і рушничка), отриманих від неї, він переміг спочатку шестиголового, а потім і дванадцятиголового змія. Побачивши, яких він зміїв побив, цар послав його *“іти туди, не знать куди, узяти таке, не знати яке”*.

Чарівний клубочок, який дала в дорогу перша дружина, щоб він знав, куди йти, привів стрільця *“у такий яр, що тільки небо та земля”*.

Через те, що герой пройшов достатньо ініціальних випробувань ще до того і заслужив право на одруження, то *“туди, не знати куди”* його послано з

іншою метою. Якщо це *“туди, не знати куди”* сприймати як евфемістичне означення хтонічного світу, про який на цьому світі ніхто не знає чогось конкретного, то й *“те, не знати що”*, мабуть, також слід розуміти як метафору чогось нематеріального, яке хоча й існує але не піддається поясненню. Так могли уявлятися хіба якісь чарівні якості. Вони ж, за народними переконаннями, даються від роду а отже, за уявленнями культу предків, можуть мати безпосередній зв'язок зі світом мертвих.

Крок до *“того світу”*, герой робить з того місця, де *“тільки небо і земля”*. Тож не дивно, що вислідом цього *“переступання”* межі між двома просторовими категоріями стає осягнення чарів.

Сюжетів з подібною мотивацією не так і багато. У більшості випадків юнака спонукають до мандрів інші мотиви: 1) власна недосконалість (старші брати піддають його кпинам); 2) бажання помститися змієві, який завдав утрат родині, що матеріалізується в прагненні визволити матір, братів чи сестер (у таких сюжетах син, як правило, росте одинаком) прагнення здобути найкращу дружину. Тож ідеться здебільшого не про хтонічний світ. Та під час перебування на межі, героєві часом доводиться переходити й по той бік. У фольклорній інтерпретації площинного уявлення про світобудову це місце називається *“край світу”*.

Неодмінними атрибутами такого місця в казках виступають найрізноманітніші невіддзя – хаші, болота, непрохідний ліс, яри, безлісі вершини гір на відміну від легендарних поки що без уніфікованих назв.

Чарівні предмети. Саме тут, на краю світу, героєві дістається й чарівний предмет, за допомогою якого він згодом долає складні перешкоди. Тут же перебувають і чарівні помічники. Цікаво, що в їх переліку крім персонажів, що можуть вважатися репрезентантами роду, зустрічаються й напівкосмогонічні уособлення: мороз, спека, вітер (*“Іван Богданець”*), сестра Місяця, сестра Сонця, сестра чотирьох Вітрів (*“Про мужицького сина”*). Обов'язковим атрибутом цього місця постає хатка посеред лісу. У ній герої отримують чарівні предмети, які потім допомагають їм у дорозі. Серед них – клубок, який вказує шлях до того світу. Його символіка може сприйматися амбівалентно: це й символ життєвого шляху, визначеного наперед силами, які дають цей клубок, а водночас і символ зв'язку з потойбічними силами, нитка, яка в'яже героя з агентами роду на *“тому світі”*. Клубок показує шлях і туди, *“де тільки небо і земля”*, і туди, де герой здобуває чарівну дружину (*“Юрза-Мурза...”*) або ж іде до змія на службу (*“Стрілець”*).

Решта чарівних предметів поділяються за символікою на дві різні групи, залежно від кінцевої мети, яку переслідує юнак. Перстень і рушник служать прямим натяком на наближення шлюбу й дороги до нього (*“Юрза-Мурза і*

стрілець-молодець”). Чарівний кінь (“Козак Мамарига”, “Про богатиря Сухобродзенка...”, “Голопуз” – “Царевич-дурень”, шапка-невидимка (“Чарівний перстень”), чоботи-скороходи (“Козак Мамарига”, “Чарівний перстень”), столик, що сам готує їжу (“Про того чоловіка, що Бог йому подарував столик, козу і бубончики”), торбинка-волосянка, яка ніколи не буває порожня, торбинка-дротянка, що робить усяку роботу (“Козак Мамарига”), бичок-самоходик (“Іван Богданець”), коза, що розсипається золотом (“Про того чоловіка...”) – усе атрибути “того світу” або предмети, необхідні для подолання шляху до нього. Тож, мабуть, не випадково друга група предметів має місце переважно в тих сюжетах, в яких герой відправляється в дорогу, щоб визволити своїх рідних або ж тоді, коли перші випробування і шлюб на чужині виявилися невдалими і він знову шукає шляхів для подолання нових перешкод. Вони ж під силу лише справжньому знахареві. Заради цього й відправляється чоловік у ще дальші світи, щоб здобути собі ці якості.

Що ж до сорочки, отриманої в лісі від дівчини, сорочки, яка робить юнака непереможним героєм, (“Про Гриця і змію”) цілющої води (мертвої й живої), яблучка, яке вказує йому дорогу до лісової хащі, хатки, яка є обов’язковою в цих краях, то вони не сприймаються інакше як атрибути ініціаційного обряду. Він же відбувається на межі між світами у своєрідній лімінальній зоні, яка з’єднує профанний світ із сакральним. Особливістю цього перехідного міфопростору можна вважати його граничну віддаль як до життя, так і до смерті.

На сьогодні важко уявити, чи й насправді в далекому минулому ініціальні випробування юнаків були настільки важкими, як це символічно відображає казка, наближаючи життя і смерть на таку критичну відстань, але добре відомо, що в основі світоглядних уявлень про ініціаційний обряд у аборигенів Австралії й Океанії лежав міф про смерть і воскресання. Адже, коли ініціант повертався додому, він отримував нове ім’я, а це означало народження нової людини з зовсім іншими якостями і можливостями.

Проте наскільки б точно не ідентифікувалися в народній уяві смерть ритуальна і справжня, навіть на символічному рівні казки ми помічаємо різницю між чарівними предметами, одні з яких вказують на “світ за очі”, тобто – на “той світ”, інші ж – тільки на “край світу”, тобто на лімінальну зону. Залежно від цього вирізняється і кілька різних типів казкових сюжетів.

Цілком очевидним постає з них і факт наявності двох істотно відмінних типів випробувань. Один із них відбувається, хоч і на краю світу, але на своїй землі, дарма, що вона часом має назву тридев’ятого царства, царства чорного ворона і т.п. Інший – пов’язаний з чужою землею.

Щоправда, на своїй землі юнакові часом вдається заволодіти чарівним предметом і без випробувань.

“Пішов хлопець. Плечі в нього були голі, сонце пекло. Переходив він ліс та й сів спочивати під великим дубом. Дивиться, у траві щось блищить. Піднімає – годинник кишеньковий. Хлопець не знав, як його завести, бо ніколи його не мав і навіть не бачив. Покрутив він ключик, годинник відчинився, і з нього вийшов чоловік.

– *Чого хочеш Іване?*” (“Про мужицького сина”).

Зрозуміло, що годинник як чарівний предмет – це новітній не традиційний предмет. переосмислений із якогось із давніх забутих атрибутів. Природніше в цьому значенні сприймається перо жар-птиці з іншої казки, яке так само дістається героєві під час його незрозумілих мандрів з рідної землі.

“Їде лісом і дивиться: щось блищить. Треба поїхати – взнати. [...] Дійшли до того, що блищало, аж то перо із жар-птиці” (“Трьом – син – Борис”).

Головне в описі обох цих предметів – їхній блиск, що сприймається не так як скарб, як предмет із-під землі, тобто з “того світу”. А такі предмети завжди асоціюються з невідомими, а тому дивовижними властивостями.

Чужа земля²⁸ ж зазвичай ставиться вороже до пришельця і на ній він змушений проявити усі свої якості в повну міру: битвою, чарами, чудодійними перетвореннями, вмінням уберегти таємницю чарівного предмета.

З допомогою чарівного предмета, одержаного майже в подарунок чи знайденого на краю світу, героєві вдається подолати всі випробування тридев'ятого царства. Разом узяті вони й становлять суть тих основних якостей, які треба продемонструвати чужому родю після одруження. В кожному сюжеті він не витримує лише останнього, яке треба довести довгим терпінням, – вберегти таємницю своєї сили і вразливості, трансформованої у сутність чарівного предмета, отриманого в дорогу на краю рідної землі. А в ньому квінтесенція ініціального міфу, суть якого розкривалася під час проходження відповідного обряду.

Після цього героя або вбивають під час поединку (“Нещасний Данило”), або замурують у стовп без вікон і дверей (“Про бідного парубка і царівну”), або йому стинає голову власний чарівний меч (“Хлібороб”), або ж його, безборонного без чарівної сорочки, січе-рубає, а порубаного прив'язує в мішку до кінського хвоста приймак, який спокусив його жінку (“Про Гришу і змію”). Отже, щоразу йдеться про смерть. А ритуальна вона чи справжня, можна судити з подальших схем розвитку казкового сюжету.

У казці “Про Гришу і змію” порубаного героя зцілює дівчина, яка раніше поставала в ролі ініціальної помічниці. Коли кінь з прив'язаним до хвоста мішком, у якому перебував позбавлений чарівного оберега герой, заіржав здалеку, “дівчина-гадюка й пізнала, що ірже кінь Добрян. Убігла в кімнати: «Нема, – каже, – сестри, нашого брата»”.

²⁸ Формула “чужа земля” вживається в казках і на означення алохтонів.

Тут уже зрозуміло, що йдеться про справжню, а не ритуальну смерть персонажа. І якби не сестри-гадюки, то такою ж очевидною була б і його загибель. Але далі настає процес тривалої у міфічному вимірі реанімації:

“Уносять мішок у кімнати. Постелили дорогоцінний килим і висипали той мішок. Поскладали кості, як їм бути. Тоді складають, труть і зцілющою водою змочують. Годин за три (дуже довго як для міфочасу – В. Д.) змазали – лежить чоловік, як йому бути, тільки неживий. Давай тоді живлющої води пускати помаленьку. Давай він рухатись потроху. Вони поять його, а він рухається.

– Підніміть йому, сестри, голову вище! Підняли, тоді влили йому води цілющої більше. Він тоді встав.

– Де то я? – каже.

Тут давай сестра кликають:

– О, так, брате, заснув ти навіки. Я тобі наказувала, щоб ти не відкривався, а ти відкрився та й помер навіки”.

Після зцілення-воскресіння персонаж виявляється настільки безсилим та безпорадним, що й кочерги не може з місця зрушити. Не можуть вернути йому сили й сестри-чарівниці, звертаючи на те, що здоров'я двічі не дається. Але й причини його втрати вони пояснюють не перенесеною смертю, а тим, що “оддав силу своїй жоні”. Контекстуально це можна сприймати і як втрату чарівної сорочки, якою підступно заволоділа жінка, і з цього почався повний крах колись невразливого героя, але якщо так само контекстуально розглядати й інші мотиви казки, то останнє випробування настало аж тоді, коли чоловік прожив із жінкою-царівною “років з двадцять”, тому віддана жінці сила може сприйматися як в образному, так і в буквальному розумінні. Тоді мотив знімання чарівної сорочки перед купіллям через стільки часу може сприйматися і як певний віковий пубертаційний ритуал.

Щоправда, у цій казці, відсутній мотив екзотеризації чарівного предмета, коли спочатку герой розкриває таємницю, у чому його сила, а вже згодом втрачає предмет-оберіг. Однак те, що цариця безпомилково віддає коханцеві саме сорочку, вже, само по собі свідчить про її обізнаність у властивостях останньої.

Тож і подібна послідовність казкових мотивів, де йдеться про вивідування після багатьох років спільного життя таємниці чарівної сили чоловіка, а згодом заволодіння його сорочкою під час купелі, асоціюється з практикою давніх передсмертних ритуалів сповіді і омовіння перед відходом у той світ (миття небіжчика).

Вважалося, що жодна людина не може забрати на той світ своєї таємниці. Тому у багатьох сюжетах легенд знахарі перед смертю дуже мучаться. Часом

для полегшення їхнього відходу навіть підривали стелю, що, вірогідно, мало означати випускання у світ тих таємниць, яких перед смертю згадати всі, щоб передати іншим, було просто не під силу. Оскільки ж у казкових сюжетах йдеться про розкриття таємниці чарівного предмета, якого герой здобув на пограниччі від представників свого тотема або ж і від нього самого, то це, очевидно, слід розуміти як розкриття родової таємниці втіленої в амулеті. Останній же міг вважатися речовою екзистенцією тотемно-родового міфу. Якщо ж це так, то з утратою езотеричності чарівного предмета, втрачається й сенс життя. Тож подальший розвиток подій, де настає така фізична, а не ритуальна смерть героя, має цілковиту вмотивованість.

На окрему увагу тут заслуговує й матеріальне вираження чарівного предмета. У кількох відомих нам сюжетах він виступає у формі сорочки, отриманої на краю рідної землі після перших випробувань, які полягали в пошануванні роду. В такому контексті вона має значення шлюбної сорочки, яка вдягалася й на смерть.

Серед чарівних предметів ініціальної казки, необхідність у яких виявляється за межами перехідної зони, крім уже згаданих раніше – три волосинки з чарівного коня, гребінець, щітка, рушник, з яких у разі необхідності постають гори, ліс, міст. В лімінальній зоні поряд із персонажами похилого віку, які сприймаються як предки, надзвичайно помітне місце займають зооморфні помічники. Найчастіше в цій ролі трапляється кінь, а в сюжетах з ознаками жіночої ініціації – корова. В цьому типологічному ряду вони набувають значення тотемів, а чарівні предмети, отримані від них, постають ініціаційними амулетами, які мають те саме значення, що й фетиші.

На основі ініціаційних сюжетів української казки можна скласти уявлення й про природу фетишизму в цілому. Перелік її чарівних предметів, спонукає до думки, що набутий внаслідок проходження ініціаційного обряду предмет не лише наділявся уявною магічною силою, а й поставав своєрідним доказом успішного проходження обряду, а ситуативний контекст в якому вони перебувають, переконує в тому, що й сам фетишизм – не релігія, не окремий культ, а лише невід’ємний елемент уявлень, пов’язаних з ініціаційним міфом.

Метаморфоза героя. Після втрати чарівного предмета, що слід розуміти, як розкриття таємниці тотемістично-родового чи ініціаційного міфу, герой після воскресіння замість колишньої невразливості набуває зовсім інших фантастичних якостей.

“А я тобі, брате, – каже гадина-посестра, – дам мудроців та хитроців таких, що не загубиш на своєму віку...”

Увіходять у кімнати, одчиняє шафу, бере каламарчик, наливає в рюмку, дає випити...

Узяв він, випив.

– Ну, тепер, – каже, – брате, чим ти хочеш перекинутися – чи конем, чи птицею якою, отим ти і будеш”.

Після цього настає ціла низка перетворень героя: в лоша, яблуню, птицю і, зрештою, знову в чоловіка. Після останнього перетворення до нього знову переходить і його сорочка з дванадцятьма квітками і попередня сила.

Аналогічні метаморфози спостерігаються і в інших казках.

Одна з найприкметніших ознак цих сюжетів та, що всі подібні перетворення відбуваються після повного краху героя, що може сприйматися як його фізична смерть. Одначе в багатьох сюжетах вона настає неодноразово. Вбивають коня, в якого перевтілювався герой, – а із краплини його крові виростає яблуня. Зрубують яблуню – із однієї кинутої на воду тріски постає птиця. Падає вона, вдарившись об землю, – знову постає людина (“Про Гриця і змію”).

Такі багаторазові перетворення не можуть існувати поза уявленнями про реінкарнацію людини через різні форми живої матерії до своєї попередньої форми. Внаслідок численних метемпсихоз ця форма набуває зовсім інших, кращих якостей. Характерно, що до жодної з проміжних форм перевтіленої людської екзистенції чарівний предмет не повертається, лише після проходження повного циклу перетворень фетиш повертається власнику. Мабуть, внаслідок того, що має значення символічного знаку роду. Але якщо ми встановили, що цей знак має ще й значення необхідного атрибута ініціаційного обряду, то фіналом подібних сюжетів слід вважати нове проходження новою формою людської сутності, переродженої і вдосконаленої після фізичної смерті, ініціаційного обряду, що прилучає його до тотема роду і символізує готовність до нових ще складніших випробувань.

У зв'язку з тим, що дії персонажа цих казок зосереджені поза межами конкретного часу і простору, то й уявлення про метемпсихозу людської субстанції після настання фізичної смерті історичній хронологізації не піддається. Дуже вже мало в цих казках синхронічно вивірених атрибутів історичного простору (“цього світу”).

Значно інформативнішими в цьому плані постають подібні уявлення з легенд, оскільки цей жанр завжди претендує на достовірне змалювання дійсності. В одній із них залишена вдома без нагляду старших дитина перекидається сивобородим карликом. *“Зараз за вили, цупить із печі горшки, аж крекче, і почав уплітати траву. Як усе упорав, тоді знов став дитиною”.*

Потрапивши до рук знахарки, яка, причаївшись у куточку, мовчки спостерігала за всім цим, а тут почала молотити його деркачем, дідок змушений розкрити їй увесь секрет: *“Вже я, бабуся, перекидався не раз і не два: був я*

спершу рибою, потім ізробивсь птахом, мурашкою, звірюкою, а се ще попробував бути чоловіком”.

Тож у легенді і йдеться про звичну для чарівної казки циклічну метемпсихозу. Тут вона постає вже як щось дивовижне, маловідоме, але цілком достовірне.

Звертає на себе увагу й те, що герой, який побував і “на тому світі”, тобто пройшов фазу не лише символічної, а й фактичної смерті, в казках постає як знахар, тобто людина з надзвичайними якостями. З культурно-історичного погляду це можна трактувати по-різному: або повернення з “того світу” на момент виникнення цих сюжетів уявлялося прерогативою вибраних (у такий спосіб пояснювалося народження людей з надприродними якостями), або ж усі фантастичні перетворення, змальовані в казках, стосуються лише міфопростору і на ту частину сюжету, в якій ідеться про повернення героя і його чарівного предмета на цей світ, не поширюються.

Та особливість побудови казкових сюжетів, за якою один раз набута персонажем здатність довільної метаморфози залишається з ним на все життя, відкидає й саму необхідність вдаватися йому до використання чарівного предмета. Невразливість йому забезпечує сама здатність до перетворення. Однак вона подається в цих сюжетах як властивість вибраних. А поряд із ними діють і персонажі, не наділені такою здатністю. Причиною їх вразливості й використання з метою запобігання цьому чарівних предметів завжди постає те, що вони ніколи не переходили межі “того світу”, а тому не пройшли втаємничення в сакрум, що ідентифікується з міфопростором. Сюжети ж про героїв, для яких він виявляється відкритим, слід синхронізувати з появою уявлень про людську ауру, які М. Чмихов пов’язує з періодом переходу від міді до бронзи²⁹.

Утробний тип ініціації. Оскільки часто серед казок трапляються сюжети, в яких ініціаційні випробування юнака обмежуються їхньою домашньою моделлю, то можна припускати, що в певний історичний період вона вважалася остаточною, вичерпною і самодостатньою. Для Івана Голика, наприклад, вона вичерпується перебуванням в утробі великої риби. Вже після цього він досягає досконалості. Зовсім інакше для його молодшого брата. Та незалежно від цього на шляху до алохтонної дружини Голик радить йому спершу відкупити в рибалок дві щуки та випустити їх назад у море.

Перебування одного з братів у риб’ячому череві, після якого він пізнав мову тварин, та пошанування риб іншим однозначно свідчить про тотемічну семантику цих образів. Різні ж способи поріднення з ними, що виявляються в казці, можуть бути продиктовані стадіально різними способами міфоритуального означення такої спорідненості.

²⁹ Чмихов М. Давня культура. С. 162.

Іван Голик потрапляє в череву риби не випадково. Вона фактично рятує його від смерті – перед цим батько викинув його в море. Молодшому ж братові допомога риб виявиться згодом необхідною для досягнення шлюбних стосунків. Після власного порятунку вони виявляють свою тотемічну суть, яка до особливого вчинку героя залишається для нього закритою. *“Ми тобі у великій пригоді станемо”* – це і є та класична формула, у якій виражена суть тотемічного міфу, що стає в таких сюжетах набутком ініціанта тільки після проходження випробувального обряду.

Подальша суть “пригоди” Голикового брата полягає у сприянні укладенню шлюбу, основна символічна роль якого теж належить щукам. Вони дістають героєві перстень для нареченої – головне його уособлення. Не другорядне з огляду на тотемічну семантику цього сюжету й те, що перстень захований у матері цих двох випущених щук, – можливо, праматері не лише риб, а й людського роду, уособленого цим зооморфним символом.

Отже, брат Івана Голика, на відміну від нього самого, проходить ініціаційні випробування за всіма правилами. Що ж до Івана, то про його одруження в сюжеті не йдеться, а тому й витoki його більшої порівняно з братом досконалості дещо інші. Хоч з огляду на те, що він виступає в ролі ініціаційного помічника у пошуках нареченої, вважати його неодруженим також не можна. Адже обрядовий проводир і вибирається для передачі необхідного досвіду при укладенні шлюбу. Донедавна лише до цього зводилися в традиційному весільному обряді функції дружби. Схоже, що раніше вони полягали в тому, щоб підмовити на вигідні для роду молодого умови сватів і приборкати наречену.

Існує чимало свідчень, що серед народів Східного Сибіру право проведення акту дефлорації нареченої належало старшому боярину – дружбі. Це лише один із елементів спокутного гетеризму, суть якого полягала в тому, що дівчина, полишаючи свою общину, де на неї мали право всі чоловіки цієї спільноти, мусила віддатися кожному з охочих. Така поведінка була нормою ранньопатріархальної сім’ї. В культурно відсталих народів вона збереглася й до наших днів. До прикладу, серед мешканців Забайкалля згадки про таку традицію побутували й у 70-х роках ХХ століття. В одній з місцевих оповідок, записаних фольклористами, йдеться про те, як незадоволений неповагою до свого статусу чаклун прискорив перебіг весільних подій так, що найпотаємніша під час весілля подія відбулася прямо на вулиці, на шляху весільного поїзда з церкви: *“Молода вилазить з кошівки, ногу піднімає, задирає поділ... ну першим тисяцький (аналог нашого дружби – В. Д.) приклався, потім молодий, потім решта”*.

У цивілізованих народів така поведінка могла бути загальною в часи раннього заліза (І тис. до н. е.). Норми таких проявів комунального гетеризму

вже в його залишкових формах описав Геродот. Там момент спільного права на жінок мав місце під час оргій перед військовими походами. Далі гетерогамії як побутова норма у більшості європейських племен і народів відійшла. Залишилися лише окремі елементи суто в ритуальній формі. До прикладу, в Чорногорії першу після вінця ніч з молододою спить дружба. В Боснії має право притиснути молододу до стіни, вдаючи подружні обійми, кожен запрошений на весілля чоловік³⁰. А ось на півночі Московії ще й у 70-х роках ХХ ст. отримати доступ до молододі під час весілля ще до жениха міг кожен, хто за це заплатить. Пріоритетом користувались поважні члени його родини та старші за віком.

В українському весільному обряді дружба міг допомогти молододу здійснити акт дефлорації молододі тільки тоді, коли в того не виходило. І то свашки, які перебували у цей час в коморі, а це зазвичай тітки молододого, щоб уникнути поголосу, робили це самі.

У казкових сюжетах, які, звісно, виникли не в наш час, право дружби на дефлорацію нареченої ще подається як загальна норма.

Те, що в казках позбавлення дівочої цноти належить не нареченому, а його магічно озброєному помічникові, відзначалося багатьма дослідниками. У фольклорі та в міфах аборигенів Північної Америки достатньо згадок про ритуальне значення дефлорації, відступ від цієї норми міг обернутися для чоловіка фізичними пошкодженнями геніталій, тому вона здійснювалася з допомогою каменя³¹. Відображення надання подібної допомоги нареченому знаходимо і в сюжеті казки про Івана Голика. Коли його брат де сам, а де з його допомогою Івана проходить усі випробування, і змії загадує об'їздити коня, в якого потай має перетворитися наречена³², старший брат припасає шматок лука, а молодшого намовляє відмовитися від випробування, знехтувавши цим своєму слугі, тобто йому самому. Бо “то не кінь буде, а його найменша дочка. Ти на неї й не сядеш, а я її добре провчу”.

Кобилицю виводять двоє зміїв, так само, як у весільних обрядах бояри ведуть до вінця молододу. Поносивши Івана Голика попід небесами, вона падає на землю. “А Іван Голик тоді як вийме з-за халяви двадцятипудовий кусок лука і давай її чистити”.

Уламок лука, який зберігся від попередніх ініціальних випробувань, вірогідно, і є тим чарівним амулетом, що з одного боку служить доказом проходження випробувань, а з іншого – ритуальним інструментом дефлорації.

³⁰ Buschan G. *Die Sitten der Volker. Liebe, Ehe, Heirat, Geburt, Religion, Uberglaube, Lebesgewohnheiten, Kultureigentumlichkeiten, Tod und Bestattung bei allen Volkern der Erde.* Liobe, 1914. S. V–VI.

³¹ Dorsey G., Kroeber A. *Traditions of the Arapaho.* Chikago, 1903. P. 260.

³² Можна вважати, що кінь у цьому випадку виступає тотемним символом роду. Перевтілюючись у нього напередодні весілля, наречена ідентифікується з тотемом роду.

Утративши свою несамовиту жіночу силу, кобилиця, бачить, що нічого не зробить. *“Давай проситися:*

– Іване Голику, не бий мене, загадай мені, що хочеш, усе для тебе зроблю.

– Мені, – каже, – нічого робити не треба, а тільки як приїду я до князя, то щоб ти коло нього впала й ноги простягла”.

Українська казка подає бажання Івана Голика з властивою для української культури делікатною двозначністю. Але з повною ясністю можна сказати, що в цілому в словесній формулі *“щоб ти коло нього впала й ноги простягла”* йдеться про сексуальну покору.

Приборкання непокірної нареченої – це світовий сюжет. Втім його реалізація в кожного народу своя, як і образ, під яким ховається наречена. У степовиків, які в епоху енеоліту першими domestифікували тарпана, це кобилиця. У поліщуків, які дуже вірогідно першими дістали потомство від тура, це туриця. Про неї нема згадки в казках, зате існує цілий обряд, в якому оприявлюється, що під покривалом, в якому привезли до молодого молоду, *“не тур, не туриця, а вже з дівки молодиця”*. А щоб переконатися, що це дійсно молодиця, а не дика тварина, молодій пропонують пройти за стіл по драбині. І цього достатньо.

У казках московитів приборкання супроводжується ще й катуванням та приниженням: *“Мішка Водовоз ухопив її за барки, кинув нею об підлогу, вицвितив два шворні залізних, а третього мідного. Відкинув її як собаку... «Ну, Йване-царевичу, ввалюйся у постіль, тепер нічого не трапиться»”.*

Необхідність втручання помічника в приборкання норовливої нареченої можна вбачати у відсутності необхідної сексуальної практики як одного з рівнів ініціаційних випробувань.

Але ж Іван Голик не пройшов навіть того набору ініціаційних випробувань, з яким упорався його молодший брат. Однак його життєвий досвід виявляється достатнім, щоб дати братові пораду викупити й відпустити в море щук. Не забракло й сили, щоб вистрілити з богатирського лука, з яким братові не дати ради. Якби не описувалися усі Голикові дії, можна було б вважати, що вони залишилися поза текстом, але в тому й річ, що ми маємо детальний їх опис. То в чому ж причина, що “об”їжджати” молоду шалену кобилицю-дівку замість брата доводиться йому?

Якісною відміною між братами є лише те, що старший, тобто Іван Голик побував у череві велетенської риби. А це ритуальний еквівалент цілого комплексу ініціальних випробувань. Звідси і його віщунство, і його богатирська сила, і обізнаність у сексуальних справах. Якщо придивитись уважно, то Іван Голик начебто й ненавмисно, але демонструє усі ті якості, до яких зводилися найдавніші ініціальні тести: розум, фізичну і сексуальну силу. І все це він здобув всього за одним заходом – перебуваючи в череві великої риби. До того

ж, на відміну від брата, він проходить це випробування не на шляху в чужий край. Для нього “край світа” – в морі, що служить уособленням лімінальної зони. Більшість казкових героїв проходять в цій зоні лише перше своє випробування.

Крім міфопоетичного прийому втілення самоідентифікації героя з тотемом, якого він пізнавав із почутого під час обряду ініціації міфу, у цьому мотиві можна вбачати і вияв цілком конкретної ритуальної семантики входження молодого мисливця в утробу першого самостійно впольованого звіра. В ендогамній сім’ї це могло бути першою й останньою перепорою на шляху до визнання юнака повноправним мисливцем, а заодно і його права на продовження роду.

Відтак у казці про Івана Голика і його брата співіснує дві форми ініціального обряду, одночасне побутування яких буває характерним тільки для перехідного періоду. Одна полягає в досягненні юнаком досконалості через поглинання його звіром. Так він пізнає мову тварин, що і є найдавнішою формою тотемічно-ініціаційного міфу. Друга – в послідовному проходженні цілої низки ритуальних випробувань. Спочатку вони відбуваються на краю рідної землі, потім – у чужих краях. Лише одне із випробувань, змальованих у цьому сюжеті, пов’язане з хліборобством. Причому полягає воно не в обробітку ґрунту, а в обмолоті збіжжя, що могло вважатися суто чоловічим заняттям і в період примітивного збиральництва.

Отож, маємо ще одне підтвердження, що два стадіально різні способи ініціації, відбиті в сюжеті казки, могли бути спричинені господарсько-культурними реаліями переходу від ендогамії до екзогамії. Споживання рослинної їжі за цих умов становило ще зовсім незначну частину раціону первісного населення, що відбито й у змісті казки.

У подібних мотивах виявляються й окремі риси протоетнічної диференціації. Вона відбивається у змалюванні традиційного укладу життя. Наприклад, у більшості московитських казок ініціаційними передумовами шлюбу постають не хліборобські навички, а загадування роздобути для нареченої черевички, сукню та збудувати міст. Подібне, мабуть, більше до честі номада-завойовника, ніж хлібороба. На основі наявності у казках таких відмінностей виявляється, що вже на час формування сюжетів ініціаційних міфів існувала господарсько-культурна диференціація протоетносів залежно від способу їхніх основних занять. Потім ці інваріанти ставали основою для формування національних особливостей сюжетики.

Важливим атрибутом окремих із таких казок є зміна зовнішності героя. Іноді вона подається як звичайне вдягання маски. В казці “Голопуз” герой змінює свій зовнішній вигляд, повністю обмастившись варивом із полови.

Перевтілення ініціанта під час обряду – одне з головних уявлень ініціаційного міфу. Достатньою причиною зміни ініціантом зовнішності можна вважати вже мотив його смерті й реінкарнації, закладений в оказіональну суть цього міфу. Оскільки зміст ініціаційних випробувань, відображених у казці, дуже часто відтворює зміст символічних ініціаційних ритуалів, у яких посвячуваного спалювали, варили, смажили, рубали на шматки, а після того воскрешали, то й подальший перебіг казкових подій мав би хоч якось повторювати ритуально-акціональний антураж цього міфу. А в ньому після повернення ініціанта додому жіноче населення вдавало, що не впізнає свого родича, як це відбувалося вже в новітній етноісторії австралійських аборигенів. Тож відображення саме таких обрядових пертурбацій знаходимо і в текстах українських казок: “А дурень, такий став, що й не пізнаєш: одяга на ньому так і сяє, шапочка золота, а сам такий гарний, що й не сказати!” (“Летючий корабель”).

Виникає питання: а чи могло при цьому переродження, відображене в змісті ініціаційного міфу, означатися звичайним одяганням юнаком маски? Адже в такому випадку казка розкриває факт не справжнього, а лише вданого переродження. Видається набагато вірогіднішим, що мотив одягання маски під час ініціації лише відображає лише факт її застосування в ролі ритуального атрибута. Семантика переродження цим не вичерпується. В ініціаційному обряді мусили існувати й інші форми її символічного означення. До прикладу, Голопуз у наведеному сюжеті вдається до зміни зовнішності лише після того, як уперше поговорив з конем (пізнав віщу мову тотема) і здобув незвичайну силу. Три чарівні предмети у вигляді кінських волосинок дістались йому лише після зміни зовнішності. В цьому випадку ритуал зміни зовнішності виступає завершальною стадією ініціаційного обряду. За ним ідуть уже лише передвесільні випробування на садівницьку вправність, які завершуються зняттям маски.

“Далі йдуть у садок гуляти панни... Гуляли, зривали яблука та їли. А менша панна побачила, що лежить Голопуз під деревом. Підійшла ближче, дивиться – трошки закотилось у нього щось на лиці. Вона підняла ту шкуру до половини, дивиться – красунь. Вона й закохалася в нього”.

Уособленням ініціанта у масці коня, мабуть, можна вважати, і одного з персонажів казки “Кобиляча голова”. В ній дочка, яку дід відвіз у ліс (“довго їхали, коли бачать – хатка”), боячись іти проти ночі додому, щоб не заблукати в темряві, вирішила переночувати в лісовій хатці. “Тільки стемніло, стала вона вже спать лягати, коли чує – стукотить, грюкотить, кобиляча голова біжить”.

Судячи вже лише з того, які завдання загадує дівчині персонаж з зооантропоморфною зовнішністю (відчинити двері, пересадити через поріг, посадити за стіл, нагодувати, покласти спати й навіть приспати), він повністю ідентифікується із знесиленим і безпомічним після проходження всіх силових і больових

ритуалів ініціантом. Маска ж – лише зовнішній вияв міфу про його проникнення в тіло родового тотема, що супроводжується осягненням родової таємниці. У багатьох казках воно має символічне вираження “*влізти в ліве ухо, а в праве вилізти*”. Саме внаслідок такого проходження герой і ставав красенем. “*Він уліз і виліз звідти таким юнаком, що ні здумати, ні згадати, тільки в казці сказати*” (“Голопуз”).

“Полізла дівчина в ліве ухо, а в праве вилізла. І стала така гарна, що хоч з лиця воду пий” (“Кобиляча голова”).

В обох зазначених сюжетах герої влазять і вилазять через вуха тих тварин, які в початкових мотивах задекларовані в якості тотемів. У побутовій культурі мисливців використання голів тварин має дуже давнє походження. За даними Т. Кребера, каліфорнійські індіанці, які зберегли традиційний спосіб полювання на благородного оленя підкраданням, характерний для мезолітичної епохи в цілому, виявивши наближення оленів по запаху, з допомогою листка імітували мукання теляти, зманюючи цим самок під постріл. Під час полювання мисливець вдягав маску, виготовлену зі шкіри голови оленя разом з рогами і розфарбовував груди білою фарбою, імітуючи забарвлення його грудей. Піднявши голову в масці з рогами поверх кущів, він починав імітувати оленя, що щипає листя. Якщо це викликало цікавість в інших тварин і вони наближалися до імітатора, у них стріляли з лука.

Ця традиція набула такої ваги, що у багатьох лісових народів помірного поясу (евенків, кетів та ін.) традиційні головні убори обов’язково шили зі шкіри, знятої з верхньої частини голови оленя.

Дещо інший спосіб полювання, який так само передбачав використання маски із оленьчої голови, використовувався в ескімосів Канади. У них, як повідомляє К. Віркет-Сміт, вона використовувалася під час полювання гонами. Щоб ближче підійти до стада, мисливець одягав маску з черепа оленя й, імітуючи ревіння самця, підходив до стада. Інший самець, сприйнявши мисливця за суперника виходив йому навперейми і потрапляв під постріл.

Влітку заганяли оленів у воду, де вони ставали легкою здобиччю, підкрадаючись до стада у вовчій шкурі. А олені рятуються від вовків, тільки забрівши по черево в воду.

Зображення мисливця в масці оленя, що стоїть у човні, зафіксовано в наскельних петрогліфах із Залавруги в Карелії. Подібні приклади зображень мисливців у масках з оленьчими рогами відомі так само з кам’яних розписів печери Трьох Братів у Франції, печери Вальторта в Іспанії та ін.:

Такою була давня практика використання масок тварин з утилітарною метою. Ритуальне ж застосування, безперечно, могло бути цілком відмінним. Адже головне, чим могли відрізнитися семантичні функції маски тварини-

тотема, це те, що сама ця тварина не могла використовуватися в промислових цілях. Про це свідчать і казкові сюжети з мотивом пощади звіра, що може стати в пригоді. Відтак використання голови звіра, що мав значення тотема могло відбуватися лише з ритуальною метою.

Найперше, що могло означати вдягання ініціантом маски тотема, – то це проникнення в його утробу задля пізнання його мови, а заодно й узагалі мови тварин. У цьому зв'язку дуже символічним постає факт проникнення через вухо. Де ж іще краще можна її почути? Тож вдягання маски під час ініціаційного ритуалу предметно символізувало осягнення основної таємниці мисливського ініціального міфу.

З цього погляду жіночі персонажі, яким доводиться також в одне вухо влазити, а в інше вилазити під час перебування в лісовій хатці, можуть сприйматися як такі, що так само звідали таємницю ініціаційного ритуалу, тобто мимоволі чи зумисне стали його свідками. Одначе про проходження ініціаційних випробувань жінками саме в такий спосіб у казкових сюжетах не йдеться. Дідова дочка, опинившись у лісовій хатці, покійно виконує забаганки чоловічого персонажа, бо, мабуть, виступає в ролі отої першої жінки-помічниці, функції якої зводяться до допомоги юнакові, що перебуває на межі рідної землі, у частковому прозорінні, тобто в проходженні ним одного з етапів ініціації. Джерела цього образу більшість дослідників вбачає в гетерогамних сексуальних традиціях ініціальних лісових братств. Український казковий матеріал дає підстави вбачати в ньому ще й практику жіночого знахарства, що в окремих моментах ініціального обряду була незмінною.

У багатьох ініціальних сюжетах має місце мотив проникнення героя на *“той світ”*. Хаща, яруга, море, річка, гора, залишаються в минулому. *“Той світ”* має зовсім інші прикмети:

“Раптом вівчар помітив у землі розколинку. Глигнув туди і увидів під землею світлу, красно прибрану кімнату, а на столі – всяке їсти й пити” (*“Царський зять-селянин”*).

Інша річ – межа. Витворене за аналогією до етнічної дифузної зони, що містить характеристики обох сусідніх культур, міфічне порубіжжя так само має ознаки й того і цього світу. Проникнення за межу відбувається по-різному. В одних сюжетах герой добирається туди з допомогою чарівного коня та чарівних предметів. У казці *“Козак Мамарига”* такими, як уже згадувалося, виявляються торба-дротянка, що будь-яку роботу сама робить, торба-волосянка, що сама дає їсти й пити, чоботи, що поверх води ходять. Одначе усе це є самодостатнім лише для цього світу, на тому ж виявляється зайвим. Тож, заволодівши чарівним конем, який може нести і поверх очерету, і поверх дерева, герой, мабуть, не випадково шукає, кому все це віддати. За межею цього світу воно може

виявитися просто недоречним: “Треба мені моїх побратимів шукати, та їм їхнє майно повернути, що колись в них розбійники відняли. Віддам їм торбинки, волосяну та дротяну, і чоботи, а вже кінь Гивер мені зостанеться”.

В цілому ті ж самі функції атрибутів перехідної зони виконують у казкових сюжетах чоботи-скороходи, шапка-невидимка, цілюща й живуща вода, бичок-самоходик. Семантика усіх цих предметів не виходить за межі реалій, пов’язаних із проходженням ініціаційних випробувань.

Чоботи-скороходи невід’ємний засіб для подолання далеких відстаней в ході бальців юнаків-вовків у фольклорі германських, осетинських та інших племен. Є всі підстави вважати незаперечним фактом існування аналогічних обрядів і серед українських етнічних груп. Про популярність вірувань у можливість перетворення чоловічого населення у вовків серед неврів свідчив ще Геродот, локалізуючи місцеперебування цього плем’я басейном Дніпра та Прип’яті. Античний історик окреслив неврів, як переселенців, які спочатку мешкали на лівому березі Дніпра, але звідки через засилля зміїв та вужів переселилися на правий³³. У пізніші часи інфільтрація цього населення Полісся пішла далеко на захід, бо й зараз біля верхів’їв Прип’яті знаходиться село Невір, а в дельті Стоходу, однієї з її приток, поширене прізвище Невар³⁴. Таке довільне чергування кореневих звуків – доказ неойконімічного походження антропоніма. Радше обидва слова наростили необхідний голосний звук у слові невр чи то навпаки котрийсь із цих звуків зазнав спрощення у грецькій мові.

Цілком імовірно, що до цього типологічного ряду уявлень про лікантропію належать і повір’я, що донедавна побутувало в межиріччі Стоходу та Турії, згідно з яким, зустрівшись віч-на-віч з вовком, чоловік має присісти по-вовчому і сказати: “І я вовк”. Тоді звір не зачепить.

Вовча витривалість у подоланні далеких відстаней могла служити прикладом для наслідування ініціантами, навіть незалежно від того, вважався чи ні цей звір у них тотемом. Проте значне поширення культу вовка в більшості індоєвропейських народів переконує, що це стосувалося не лише в неврів. Хоч греки з цього контексту, безумовно, випадають. А от втіленням цієї витривалості в казках стали чоботи-скороходи. Можливо, якийсь їх прообраз мав місце і в обрядовій ініціаційній практиці. Не можна відкидати можливості, що такими властивостями наділялося в уяві юнаків звичайне взуття, набуте від знахара під час проходження обряду. Воно захищало ноги від механічних пошкоджень, а тому давало можливість долати віддалі набагато швидше.

³³ Геродот. *Історії*. В 9-ти т.

³⁴ Давидюк В. Культ вовка на Поліссі. У контексті історії та фольклору. *Древляни*. Львів, 1996. Вип. 1. С. 178.

Оскільки ініціальні випробування відбувалися в глибині лісових хащ, далеко від стороннього ока, то символом такої непомітності постала шапка-невидимка. Щоправда на роль такої може претендувати й маска, що вдягалася на всю голову.

Цілюща й живуча вода, на відміну від мертвої, яка виявляється лише за межею видимого світу, в казкових сюжетах теж локалізується у перехідній зоні. І також не випадково. Адже при побитті ініціанта різками-однорічками, яке, судячи з фольклорних сюжетів, було одним із найпоширеніших засобів уявного перевтілення, вода могла служити першим і єдиним засобом для опритомнення.

Ті ж самі функції, що й торбі-волосянці, приписуються у деяких сюжетах столикові, що сам накривається за командою, та козі, що розсипається золотом (“Про того чоловіка, що Бог йому подарував столик, козу і бубончики”). Генетично ці мотиви належать до різних семантичних коренів. Один із них є втіленням звичаю добування юнаками їжі, не нехтуючи крадіжками і навіть грабунками, що не підлягали осуду³⁵. Другий – значно пізніший і пов’язаний з уявленнями про захищені скарби, що до пори можуть набувати вигляду тварини. Останнє з уявлень тісно пов’язане з віруваннями культу предків, на якому тримаються мотиви про захищені скарби, і могло виникнути не раніше від становлення товарно-грошових відносин, тобто в період ранньої державності, коли гроші використовувалися в поховальному обряді як засіб плати за місце.

Найнезвичнішими серед переліку чарівних предметів може видатися, на перший погляд, бичок-самоходик. Та якщо зважити, що його роль у казках зводиться до виведення героя на край світу, який сприймається нами і як місце проведення ініціаційного обряду, то вона не така вже й загадкова. Бичок сприймається як традиційна мисливська жертва. Переслідуваний юнаком, при вдалому полюванні він ставав основним доказом проходження ініціації.

Назва-прикладка “самоходи” служить чудовим синхронізатором, бо в такому контексті та, зрештою, і поза його межами, “самоходи” сприймається не інакше, як самітник, дослівно – той, що ходить сам, тобто не в стаді. Отже, вона передбачає й інший тип бичка: того який тримається стада і сам не ходить. З нашої точки зору, подібна видова диференціація могла мати місце лише стосовно двох видів дуже подібних між собою тварин: північного оленя – тварини, що веде стадний спосіб життя, та шляхетного оленя-самітника.

Полювання на стадних і на нестатних тварин є стадіально різними способами мисливського господарювання. Потепління, яке відбулося в європейській

³⁵ Залізник Л. Українська міфологія: Образ воїна-звіра. *Пам’ятки України*. 1991. № 5. С. 40–43.

частині внаслідок танення льодовика, спричинилося до міграції північного оленя на північ. Услід за ним, як вважає Л.Залізник, подалися й мисливці, що спеціалізувалися на стадносезонному способі промислу. На їх місці з'явилися мисливці на нестатних тварин. Найважливішим об'єктом промислу для них був шляхетний олень. Творцям мотиву про бичка-самоходика, схоже, були, добре відомі обидва види тварин, як і обидва види промислу. Що ж до синхронізації найдавнішого ініціального обряду, то він спостерігається у фольклорі з мотивами, в яких можна вбачати період полювання на нестатного оленя. Отже, полювання на статних копитних, яке вимагало від мисливців лише знання шляхів та термінів міграції тварин восени і навесні, не супроводжувалося уявленнями про необхідність пізнання мови тварин. Втілені в ритуал проходження через утробу першої здобичі, вони з'явилися лише в пізньому мезоліті.

Віра в існування чарівних предметів, які полегшують життя людини, і в можливість заволодіння ними, була своєрідним стимулом до проходження ініціації, своєрідним екзотеричним міфом у середовищі доініціаційної молоді. Оскільки дорослому чоловічому населенню були добре відомі усі ті сторони обряду, які, м'яко кажучи, не відповідали змісту цього міфу, він підтримувався лише серед невтаємничених. Проте проходження найрізноманітніших фізично-больових порогів ініціаційного обряду і насправді робило подальше життя ініціанта набагато простішим. Тому екзотеричний зміст ініціаційного міфу, який спонукав до здобуття чарівного предмета, внаслідок неймовірного напруження фізичних і духовних сил компенсувався практичними здобутками морального плану.

Поряд із практичними елементами символіки чарівних предметів існує й багато такого, що може бути віднесене до виявів невидимого світу. Ті ж чоботи-скороходи асоціюються з уявленням про надзвичайно швидке долання відстаней внаслідок втрати просторово-часових орієнтирів. Як атрибут хтонічного світу може бути витлумачений і столик, який сам накривається. Адже агенти роду, які перебувають на тому світі, за уявленнями культу предків, також позбавлені клопотів про їжу. Чотириразове протягом дня харчування їм забезпечують родичі. Оскільки потойбічний день прирівнювався до року на цьому світі, а в календарній практиці міцно утвердився звичай накривати столи для предків чотири рази на рік³⁶, то це й було ознакою їхнього безтурботного забезпечення харчами. Тим, що доля пошле, харчувалися й ініціанти, в уяві невтаємничених у особливості їхнього побуту це набуло образу столика, що сам накривається.

³⁶ В українській обрядовості добре простежується триразове частування: після Великодня, на Русальницю й на Коляду.

Жоден із чарівних предметів не робить героя богатирем, хоч і полегшує подальший побут. Його богатирські якості виявляються лише після переправи за межу. Узагальненням цих казкових сюжетів, мабуть, стала й паремія про те, що *“нема пророка в ріднім краї”*, адже справжні подвиги казкового богатиря дійсно виявляються лише за його межами. В казках ця особливість викликана специфікою уявлень про *“той світ”*.

У кожному з фольклорних жанрів модель світобудови своя. Що ближчі за періодом формування жанри, то більше спільного і в їхніх моделях світобудови. Але в межах одного жанру така модель залишається сталою. Так само і той світ. У фантастичних казках він має свій образ, у замовляннях – хоч і близький, але вже дещо інший, ще інший – у легендах і віруваннях, пов’язаних з календарною обрядовістю.

Важко навіть уявити, щоб якісь вияви космогонії могли існувати ще з часів палеоліту. Те ж саме можна сказати й про ранній мезоліт, звідки беруть витоки ті найархаїчніші елементи фантастичної казки, що походять від найпримітивнішого ініціаційного міфу. Вірогідніше, що картини хтонічного світу конкретизувалися в них пізніше, внаслідок тривалого побутування. Тому тільки в одній з відомих нам казок, зустрічається образ світового дерева: *“Жили-були дід і баба. Вони були такі бідні, що все ходили в ліс, збирали жолуді, мололи їх і їли. От один жолудь впав у погріб і почав рости. Полізла якомсь баба в погріб, глядь – а там дубок до самого полу виріс. Крикнула баба до діда:*

– Глянь-но, старий! Дуб до самого полу виріс!

Взяв дід сокиру і порубав піл навколо дуба. Став дуб далі рости. Ось уже й до стелі виріс.

Прорубав дід і стелю. А дуб виріс до самого неба.

От поліз дід на дуба, а там – жорна й півень” (“Жорна”).

У такий спосіб дуб поєднав у собі три різні виміри – три світи: підземний, земний і небесний. Проте, соціально-авантюрний зміст наведеної казки не викликає сумнівів щодо її пізнього походження.

Космогонічні уявлення існують у всіх пракультурних народів. Вони становлять продукт природної реакції людського інтелекту на основні питання людського буття: як, де, коли, звідки почався світ? У зв’язку з цим такі уявлення виникають на досить високій стадії людського розвитку. Для найрозвиненіших космогонічних систем притаманний етіологізм, внаслідок чого будь-яке явище розглядається в причинно-наслідковому контексті. Однак його прояви спостерігаються і в відсталіх в культурному плані народів. Тож не відомо, чи наявність таких міфів у цих народів – результат міжетнічних культурних впливів, чи, можливо, дійсно елементи космогонічних уявлень з’явилися ще в надрах мисливського побуту. Незаперечним можна вважати лише те, що в основі ідеї

про початок і кінець світу, на якій тримаються космогонічні міфи, лежить емпіричний досвід поколінь про початок і кінець людського життя. Найпильнішої уваги в системі уявлень про світобудову вартувала ідея про “той світ”.

Проникнення героя в параметри невидимого світу, що дістав образне окреслення “світ за очі”, відбувається по-різному, залежно від того, наскільки конкретні в сюжеті його обриси.

Необхідним компонентом сюжету про його досягнення вважається мотив “переправи”, що відбувається в один зі способів: перевтіленням у тварину, зашиванням у звірину шкуру, верхи на коні, на птахові, на кораблі; по дереву, по драбині чи мотузці, чи й просто з провозатим.

Проте в деяких “богатирських” сюжетах переправа відбувається реалістичніше. Котигорошко, дійшовши до двору той, що має ознаки лімінальної зони³⁷, домагається, щоб супротивник ударив його першим. Відтак хоч змії і загнав його з першого удару по кісточки у залізний тік, загальну перемогу здобув таки хлопець. Тим-то удар змія сприймається як такий, після якого юнак стає невразливим. Утративши відчуття профанного часу і простору, він переходить до сакральних вимірів, людські відчуття стають для нього не властивими. Тож марно, визволивши братів, сам він додому не повертається, а йде далі у світ. Перебування братів обмежалося лімінальною зоною, в якій живе й змії, але ні разу так і не вступивши з ним у поєдинок, вони не переступили цієї межі, тому здатні легко повернутися до умов попереднього життя. Котигорошко ж після герцю зі змієм перетнув межу сакрального простору ще з моменту нанесення суперником першого удару, тому надалі серед людей йому не місце.

Одним із основних питань поетики ініціальної казки є питання змалювання в ній “того світу”. У ній він дуже не конкретний, тільки-тільки починає набувати зримих обрисів “антисвіту”. Зрештою, про антисвіт тут і говорити поки що рано, бо він мало чим відрізняється від профанного світу, а ще менше – від іншого царства, яке так само має дуже приблизні обриси, бо знаходиться за межами сфери господарсько-культурної діяльності творців та оповідачів такого міфу. Ба більше, у деяких казках назва “той світ” вживається й на означення порубіжжя. Для встановлення різниці між ними добре було б мати хоча б приблизну їх інтерпретацію в одному сюжеті. На жаль, це трапляється дуже рідко, причому і в цих поодиноких випадках межа між просторовими вимірами дуже умовна: *“Ішла, ішла, прийшла, аж на край світу, а далі зайшла аж на той світ”* (“Красносвіт”).

³⁷ Про це можна судити на основі опису мандрів героя: “Пішов за тією скибою та й зайшов у ліс. Іде тим лісом, іде та й іде. Коли приходить до великого двора. Увіходить у двір, тоді в будинок, а змія нема...”

На “тому світі” Красносвітова суджена зустрічає Морозову, потім Місяцеву і Вітрову жінок. Кожна з них сварить її, що прийшла з “того світу”, а Морозова жінка навіть намагається завернути назад, та після розповіді про пошуки тут свого судженого кожна з жінок добрішає і намагається чимось допомогти. При цьому всі вони велять їй лягати в постіль та підслуховувати розмову кожної з них зі своїми чоловіками.

Недоброзичливе з самого початку ставлення до гості викликане тим, що вона переступила рубіж, який не повинна була переступати. Але мотивація її вчинку чомусь дуже швидко знаходить порозуміння. Можливо, інтертекстуально цей її вчинок має зв'язок зі звичаєм разом з померлим чоловіком відправляти на “той світ” і його дружину. Відомо, що такий існував дуже довго у слов'ян, але дивував арабів³⁸.

Кожна із жінок, що зустрічають Красносвітову наречену³⁹ на “тому світі”, нагороджує її золотим предметом: Морозова жінка – золотим яблучком, Місяцева – золотою качечкою, а Вітрова – золотим кужелем.

Тільки Вітер знає, де перебуває Красносвіт. У поганого царя, він ходить разом із ним на полювання, місцеперебування царя майже нічим не відрізняється від найузагальненіших уявлень про міфопростір. Ось як описує шлях до нього Вітриха:

– Иди туди; там є великий став, коло того ставу підеш вгору, то там є сад, а в тім саду двір.

Поганий цар – це цар пільми і вічного спокою. Тож не випадково царівні вдається бачити Красносвіта тільки мертвим. Статичність героя може бути пояснена тим, що він дійшов до останньої стадії спокою, пройшовши через царство холоду (там де ходить Мороз), царство ночі (де ходить Місяць), опинившись у царстві невагомості (куди навідується тільки Вітер і де господа поганого царя). Перебування героя там, куди тільки вітер навідується, свідчить не тільки про його часово-просторову віддаленість, а й про невагомість.

Не допомагають у тому світі й магичні слова. Три ночі голосить царівна: *“Встань, Красносвіте, встань! Я черевички зносила і палицю стерла, лише твого сина не народила!”* У цих словах закладений зміст Красносвітового закляття, а тому вони мали б виконувати магичну роль. Та у світі, де гуляє вітер, вони не мають сили. Тільки просторове зміщення героя та биття трьома прутиками-однолітками стають поштовхом до його воскресіння. Та про повне

³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1991. Т. 1. С. 331–332.

³⁹ Підставою для того, щоб сприймати царівну саме як Красносвітову наречену, служать такі слова: “А в неї кров з носа бризнула йому на сорочку. Тоді де не взялися на ній обручі залізні, та залізні черевички, та й палиця залізна до руки прикувалася. А він каже: «Як ції черевички зносиш, а палицю зітреш, тоді мене знайдеш і мого сина породиш»”.

повернення його звідти навіть не йдеться. Разом з нареченою вони залишаються жити в хоробах поганого царя. Тож локальна переміна місця і биття, вжиті на означення ініціального ритуалу перед вступом у шлюб, але на тому світі.

У просторі, подібному до наведеного, перебуває душа героєвого антипода і в казці “Іван Богданець”:

“«На морі – острів, а на острові – камінь, а коло каменя – дуб, а на дубові – гніздо, а в гнізді – качка, а в качці – яйце, а в тім яйці аж моя душа», – каже Костій своїм дочкам”.

Місцеперебування душі антигероя нагадує світове дерево на міфічному острові Вирії. Шлях до нього змальовується довгим і складним. Це найскладніша для чарівних казок модель його вираження. Та загальна кількість проміжних і остаточного орієнтирів для пошуків “того світу” становить число сім (море – острів – камінь – дуб – гніздо – качка – яйце). Що ж до уявлень вертикальної світобудови, одним із головних атрибутів якої постає світове дерево (дуб), то вона, на одностайну думку багатьох учених, поділяє світ на дванадцять сфер. На основі такого поділу й утвердилося в численні, відбитому і в чарівних казках, максимальне число 12. Тож наведена модель світобудови цієї казки може вважатися результатом якогось нашарування, найвірогідніше пізнішого за походженням і властивого для уявлень про чари. Адже “той світ” віддалений у казці від “цього” лише морем – головним лімінальним об’єктом між життям і смертю.

Потойбічний світ у казках майже не відрізняється від перехідної зони – своєрідного порубіжжя, де відбуваються основні казкові події – ініціаційні випробування юнака. Не викликає відтак зайвого подиву, коли на вимогу героя перенести п’ятдесятиповерховий дім, скляну “сошу” і все дерево туди, де місяць не світить і сонце не гріє (словесна формула, що означає “той світ”), все це разом із ним переноситься лише на високу гору в печеру (“Про мужицького сина”).

По суті, це “край світу”. А він існував не лише в міфологічних уявленнях, а й у конкретному історичному вимірі. Адже для багатьох утаємничених в обрядову суть ініціаційного міфу сам цей міф асоціювався з конкретним простором, що містився віддалік від основного общинного поселення, десь на межі племінних угідь.

У багатьох казках межа між “краєм світу” й “тим світом” дуже умовна. Оскільки мандри героя врешті-решт зводяться до пошуків алохтонної дружини, в таких сюжетах відбувається накладання міфологічних уявлень на конкретні історичні реалії, що й призводить до їх взаємної нівеляції.

У казці “Юрза-Мурза” цар посилає юнака, який уже не тільки здобув чарівні предмети (персник і рушничок), а й зміїв побив, *“туди не знає куди, взяти таке, не знає яке”*. Коли клубочок привів героя туди, де тільки небо та

земля, що навіть семантично не сприймається інакше, як “край світу”, тут йому перевізником до хатки на курячій ніжці, що й сама виступає вірогідніше атрибутом порубіжжя, ніж того світу, служить жаба, що “як ступне, то миля, а як плигне, то дві”.

Утрата просторових меж істотами земного походження відбувається тільки на “тому світі”, а не на порубіжжі, як тут. Проте наведений сюжет має одну цікаву особливість. У ньому герой здобув не лише чарівні предмети, а й перемогу над змієм, тобто пройшов кілька етапів ініціаційних випробувань, але простір, куди він відправляється на вимогу царя, – все ще не “той світ”, а межа, “край світу”, порубіжна зона. У ній в хатинці на курячій ніжці живе зі змієм Юрза-Мурза, чарівна наречена, вже саме ім’я якої свідчить про її алохтонність. Тож подальші випробування молодця слід сприймати, як випробування в такому ж порубіжжі, але з іншого боку, тобто в сусідів, що їх представниця має стати дружиною мандрівного ініціанта.

Схоже, що існував період, коли відхід юнака за дружиною прирівнювався до відходу на “той світ”, тому дуже часто казка і не розрізняє цих двох різних способів переходу межі. Реальні прототипи для такої контамінації могли існувати лише в період матрілокальних екзогамних шлюбів, коли юнак усе своє подружнє життя перебував у сім’ї дружини. Тоді його відхід вважався остаточною втратою для роду.

У небезпідставності подібних висновків неважко переконатися з деяких весільних обрядів. У с. Ольблі Руському (тепер Грудки Камінь-Каширського району), що на Західному Поліссі, ще досі пам’ятають звичай, за яким, коли молодий з боярами наступного ранку після “вивозин” молодої приходять кликати її родину на гостину, до їх приходу когось вбирають у мерця і кладуть на покутті. Якщо охочих на цю роль немає, то вбирають снопа. Коли гості заходять у хату молодої, їм кажуть, що в сім’ї за ніч з’явився мрець. І починають його оплакувати: “Ой моя долею, – каже, – нащо ж так: у вас висілле, а в нас покойник”⁴⁰.

В казкових уявленнях, пов’язаних з тридев’ятим царством, – звертають на себе увагу головні його атрибути: золото, срібло, скло, райські пташки, багатоповерхові палаци. Оскільки ж тридев’яте царство – не обов’язково “той світ”, а швидше – “світ за очі”, тобто все те, що знаходиться за межами баченого, то таким царством можна вважати й території сусідніх, а ще ймовірніше – дещо віддаленіших народів. Якісь незвичні елементи їхнього побуту могли лягти в основу формування стереотипних уявлень про те чуже царство як про інший світ.

⁴⁰ Давидюк В. Реліктове значення ініціальних ритуалів у поліській весільній обрядовості. *Родовід*. 1994. № 9. С. 30.

Наприклад, загальновідомо, що в добу енеоліту, коли переважна більшість населення Європи послуговувалася житлами землянкового та напівземлянкового типів, поруч на півдні України існувала багата своїми мистецькими традиціями трипільська культура, де серед жител траплялися вже й двоповерхові будівлі, а на болтах будували помешкання на сваях.

Поштовхом для формування уявлень про світи з предметами побуту, що своєю красою та вишуканістю наближалися до фантастичних, могло послужити співіснування на території Європи в епоху енеоліту – бронзи двох цілком амбівалентних цивілізацій: північної мисливсько-риболовецько-збиральницької, де коштовностей ще не знали, та землеробсько-скотарської, що сягала Причорномор'я й Близького Сходу, де вони набули значного поширення. Саме в цей час і могли увійти в означення іншого світу такі предмети як золоті палаци, золотогриві коні (з золотими прикрасами), золотокосі дівчата (те ж саме), срібні та кришталеві мости, райські пташки (тропічні з надзвичайним забарвленням) і т.п.

У зв'язку з цим важко погодитися з думкою окремих представників міфологічної школи про образ золота в тому світі як символ світла, символ сонця в п'їтьмі. Витоки цих предметів радше можуть мати конкретно етнографічний характер. Найвірогідніше їх можна вважати виплодом неолітичної революції в традиційній культурі корінного населення мезоліту України внаслідок просування сюди шумерських племен.

Тож чи не єдина стабільна ознака *“того світу”*, що має міфологічне походження, в чарівних казках – острів посеред моря, де й заховані усі земні таємниці. У конкретних же деталях інший світ мало чим відрізняється від звичайного. Часом там протягом року не можна ні митися, ні стригтися, ні голитися (*“Гайгай”*). Одначе згадане табу може впливати як з міфологічних уявлень про царство мертвих, так і з конкретно історичних заборон ініціаційного обряду. Як зауважив Л. Залізник, згідно з європейською фольклорною традицією, обернення хлопця на вовка відбувається на 1, 3 або 7 років⁴¹. Така метаморфоза є безумовною складовою частиною уявлень ініціаційного обряду. У типологічно наближених до українських міфологічних уявлень цього типу ініціальних обрядах нартів, юнак, щоб за ним визнали статус повноцінного воїна, мав узяти участь у трьох військових походах – однорічному, трирічному й семирічному. Оскільки ж юнаки під час випробувань повинні були жити вовчим життям, не можна відкидати припущення, що до обов'язкових його ознак входила умова не стригтися, не голитися й не митися.

У деяких українських казках, переважно закарпатських, *“той світ”* виявляє і деякі апокаліптичні риси. Там сторожі сад стережуть, який колись *“родив та*

⁴¹ Залізник Л. *Нариси стародавньої історії України*. Київ, 1994. С. 152/

весь світ кормив, а тепер і сторожів не прокормить”, солдати стоять поковані, жінка з чоловіком ловлять пару голубів, шинкарка переливає воду з колодязя в колодязь, кит-риба на березі лежить, пити хоче, а люди через неї їздять, дорогу зробили і ніхто пити не дасть (“Трьом-син-Борис”). Підтвердженням того, що в казці йдеться про перебування героя таки на “тому світі”, служить відкритий характер етіології аномальних явищ, що існують на землі. Та, на жаль, закарпатські казки, до яких належить і згаданий сюжет, часто мають багато імпровізаційних моментів, а тому для осмислення традиційних сюжетних елементів не можуть вважатися безсумнівними.

Дискретність порубіжного простору в казках призводить до накладання міфологічних уявлень на історичні. Внаслідок цього перехідна зона, що має свої конкретні історичні параметри як утаємничене місце на межі племінних володінь, може теж іноді набувати й міфологічних рис.

Особливого значення в такому контексті набувають образи порубіжних істот і щонайперше – Баби-Яги. Німецька дослідниця Р. Бекер вважає, що коріння цього казкового образу слов’ян сягає головного жіночого божества слов’янського пантеону – Мокоші⁴².

В. Балужок, виходячи з того, що в ініціаційних сюжетах казок Яга або відьма чи чаклунка виступає однією з головних діючих осіб, що проводять посвячення, висловлює припущення, що “в реальному житті молодих людей, що прибували до табору ініціації, зустрічали, очевидно, жриці цієї богині”⁴³.

Те, що роль жінки-жриці у первісних суспільствах була набагато помітнішою, ніж чоловіка у цій ролі, ми вже мали змогу переконатися на прикладі багатьох сюжетів кумулятивної казки, де засобами вербальної магії краще володіють жіночі персонажі. Схоже, що подібний стан речей мав досить тривале продовження. Тож відкидати саму вірогідність участі жінок-жриць в ініціаційних обрядах юнаків було б не виправдано. Постає лише питання, на якому з етапів посвячення могла мати місце та участь? Адже в багатьох сюжетах у мотивах наділення юнаків чарівними предметами, що само собою не сприймається поза контекстом ініціаційних дій, обов’язковою є роль чоловіка. Спершу допомагають героєві своїми настановами чи добрими порадами старці із довгими сивими бородами. Жіночі персонажі з’являються лише на порубіжжі – місці, куди вказує шлях подарований старцем клубочок чи яблучко, предмети, що можна вважати втіленням екзотеричного міфу. Розмотати клубок в міфологічній тра-

⁴² Becker R. *Die weibliche Initiation im ostslawischen Zaubermarchen. Ein Beitrag zur Funktion und Symbolik des weiblichen Aspekts im Marchen unter besonderer Berücksichtigung der Figur der Baba-Jaga*. Berlin, 1990. S. 114–140.

⁴³ Балужок В. Роль жінки в юнацьких ініціаціях давніх слов’ян. *Родовід*, 1994. № 9. С. 19.

диції означає дійти до істини, вкусити яблуко – здобути езотеричні знання. На це й скеровують старці невтаємничених юнаків, виступаючи при цьому охоронцями звичаєвих норм. Та і в буквальному розумінні некероване скочування предмета, у т.ч. й того ж таки клубка вказує шлях до вододілу – межі як в історичному, так і в міфічному значенні. Тут юнак і мав здобути заповідану старцями втаємниченість.

З огляду на те, що Баба-Яга виступає постійною мешканкою порубіжжя, цей образ часто відносять до лімінальних⁴⁴. У цьому проглядається тенденція звести його до відомих універсалій основного міфу, де смерть межує з народженням. Однак поєднання цих двох начал має в собі й ініціаційні функції, до яких вона причетна теж. А в окремих сюжетах ті самі функції, що й вона, виконують Сонцева, Місяцева, Вітрова матері. Якщо зважити, що їхні діти в структурі календарного міфу є дійсно істотами лімінальними, то висновок про типологічну схожість Баби-Яги з матерями природних стихій з першого погляду перебільшеним зовсім не видається. Однак, порубіжними є самі ці стихії. В сюжетах казок сини бувають у різних світах, а місце їхніх матерів статичне. Те ж саме можна сказати й про Бабу-Ягу. Проте в жодному з відомих нам українських сюжетів агентом “того світу” Баба-Яга не виступає. На тому світі в наведеній казці живе брат Баби-Яги. *“Там на морі є острів – там його хата”*. І це теж його постійне місце.

Земний характер порубіжної істоти виявляють і деякі інші деталі казок. На прикладі казки “Красносвіт” можна було переконатися, що на *“тому світі”* магичне слово не має своєї земної ваги, тобто не допомагає. Ніде не траплявся нам мотив використання слова проти змія, який дійсно є лімінальною істотою. А що ж маємо стосовно Баби-Яги?

“Приїжджає він у десяте царство. Дивиться – стоїть хатка. Він до тієї хатки – помолився, баба одчинила двері, а у баби голова обручем збита”.

Ще не бачачи самого героя, вона вгадує його наміри через молитву. Це вказує на її приналежність до жрецького стану. Більше того, що події відбуваються неподалік від місця, де знаходиться Чуй-ліс, а в ньому криниця з цілющою і живлющою водою. Тою водою лікують у казці посіченого на мак Івана Сухобродзенка лісові звірята (“Про богатиря Сухобродзенка”).

Знахарський статус Баби-Яги не викликає сумніву. Та в усіх сюжетах про неї є одна цікава закономірність. Вона завжди трапляється героєві у десятому царстві, в чому можна вбачати прообраз іноетнічних володінь. У такому разі Баба-Яга найшвидше уособлює праматір чужої матріархальної родини, якої не міг проминути алохтонний юнак на шляху до входження в екзогамний матріло-

⁴⁴ Балущок В. Роль жінки в юнацьких ініціаціях давніх слов'ян. *Родовід*. 1994. № 9. С. 19.

кальний шлюб. Якщо ж узяти до уваги, що образ з цією назвою побутує лише у слов'ян, етимологія цієї назви може мати тотемічне походження. Серед населення зони лісів помірного клімату, в якій переважно мешкали й слов'яни, внаслідок тотемічної диференціації степовиків називали зміями. Баба-Яга ж дослівно означає “баба змії”. Матір'ю зміїв виступає Єжи-Баба у словенському фольклорі. Надалі цей казковий образ міг служити основою для наступних модифікацій: Великої Праматері, Мокоші та інших, головним аргументом вторинності яких можна вважати більшу знеосібленість та відсутність тотемічної семантики. Якщо ж дійсно саме вона лягла в основу назви головної жриці матріархального роду, то є всі підстави вважати, що обмін шлюбними партнерами між лісовими та степовими племенами на території України існував з часів неоліту. Адже закарбований у цьому образі матріархальний устрій найдовше існував тут у трипільців і вичерпав свій часовий ресурс ще в III тис. до н.е.

Вбачати в Бабі-Язі прояви солярної символіки серйозних підстав замало. Особливо, якщо це стосується поєднання в ньому смерті й народження, що типологічно тяжіє до головної ідеологеми солярного міфу. В ініціаційних казкових сюжетах сліди цього міфу ще дуже невиразні. Тож в елементах неолітичного та енеолітичного побуту, що певною мірою відбився на сюжетах цих казок, скоріше можна вбачати матеріал для формування майбутніх солярних чи пантеїстичних ідеологем, ніж їх пряме відображення.

“*Той світ*” в ініціаційних сюжетах казок також частіше має історичні, ніж міфологічні риси. Ознак оберненості він не виявляє, її поки що замінюють дивовижні предмети. Таким чином, у надрах чарівної казки визріває тільки перша стадія протиставлення “*того*” до “*цього*” світу. Виступає вона дещо аморфно – “*не так, як тут*”. Така формула універсальна, бо однаково успішно може використовуватися як стосовно царства мертвих, так і стосовно небаченого світу етнічних сусідів.

Сліди царства мертвих найчастіше виявляються в ініціальних казках не через якісь зовнішні атрибути, а композиційно. Найвиразніше – в богатирських сюжетах. Зустрічаючись у двобої зі змієм, і чабанець, і Іван-мужичий син, і Іван-Побиван, і Котигорошко пропонують суперникові бити їх першим, хоч часто саме перший удар і вирішує долю будь-якої бійки, та ще й з таким сильним суперником, як змії. Та варто звернути увагу на те, якими саме засобами герої потім здобувають перевагу, як багато що прояснюється. Запорукою звитяги служить мудрість, яка й не вимагає особливої сили. Але після першого змієвого удару герой починає битися нарівні і нарешті здобуває перемогу.

Розгадкою цього мотиву також служить уявлення про “*той світ*”. Після змієвого удару, герой втрачає часово-просторову орієнтацію, тобто виходить у

позапростір, де стає вічним, безсмертним. Для перемоги йому тільки цього й бракувало.

У тридев'ятому царстві герой часто виявляється не самотнім. Там він здобуває собі побратимів-богатирів чи й звичайних помічників, які на цьому світі відіграють роль тотемів (вовк-перевізник) чи оберегів (піч, яблуня). Залежно від того, парубок чи дівка потрапляють у тридев'яте царство, різними виявляються й помічники. Тотемічно-апотропоїчні засоби (обереги) – для дівчат, а для хлопців більше надаються вірні друзі з функціями культурного героя (ті, що мають якісь надзвичайні якості). У такий спосіб Котигорошко знаходить собі Вернигору, Вернидуба, Крутивуса. Даремно, що потім вони виявляються безпорадними перед карликом із довгою сивою бородою, виявляють заздрість і легкодухність. Їхній гіркий досвід послужив наукою і засторогою для самого Котигорошка. Він стає ще мудрішим і обачнішим перед загрозою зради з боку товаришів і цими штрихами довершує образ богатиря.

Вірних і незрадливих друзів здобуває собі в тридев'ятому царстві дурень із казки “Летючий корабель”. Вони допомагають хлопцеві виконати всі цареві забаганки й насамкінець рятують від вірної смерті. Так добром віддячують за добро.

Вартий уваги й сам образ летючого корабля. Будується він напрочуд легко і просто, а пораду про спосіб будівництва дає дурневі дід, що трапився на шляху, *“такий сивий, а борода біла аж до пояса!”*:

“Йди, – каже, – в ліс та підійти до дерева та й удар сокирою в дерево, а сам мерщій падай ниць і лежи, аж поки тебе хто не розбудить: тоді, – каже, – тобі корабель збудується, а ти сідай на нього й лети, куди тобі треба, тільки по дорозі бери, кого б там не стрів”.

То що ж це за корабель, який будується сам, поки ти лежиш сонний під деревом? З огляду на те, що одне з завдань царя, яке успішно виконують побратими, – добути мертву й живу воду, яка трапляється лише в царстві мертвих, виходить, що саме в це царство й доставив їх летючий корабель.

Колись у наших предків, що жили переважно по берегах рік, існував звичай на *“той світ”* відправляти небіжчиків по воді. Тіло клали в човен, всередині запалювали вогнище і спускали на велику воду. І плив палаючий човен у їхній уяві аж у море-океан, до священного Вирію-острова, куди літають зимувати птахи. Чи не з тих пір форму найпростішого човна успадкувала й домовина. Тож чи не той це летючий корабель, який робиться сам, поки учасник плавання лежить під деревом (може, й під Світовим, яке єднає небо і землю і зветься іще Деревом життя) і чекає, аж доки його не розбудять у далеку дорогу. Є згадка в казках, що дорогу до острова знає жар-птиця – втілення

жертвовного вогню під час кремації. Бо ж туди не можна доплисти, а тільки долетіти. Тому і корабель мусив уявлятися летючим.

Інші способи поховання породжували в уяві й інші засоби перевезення героя в тридев'яте царство. В усіх східних народів у цій ролі виступає килим-самольот, який відбиває поховання небіжчика в савані чи в килимі замість труни. Через угро-фінський і татарських предків цей образ природно утвердився і в московитському фольклорі.

Судячи з казок, на “тому світі” головний герой уособлює весь свій рід, до агентів якого часто вдається за допомогою. Точніше, вони знаходять його там самі. Так, у казці “Вужева наречена”, є згадка про те, що коли чоловік-вуж перед тим, як відпустити дружину в гості до матері, влаштовує їй випробування, з якими самій їй довіку не впоратися б, на допомогу їй приходить рідна бабуся, яка невідомо коли і як з'явилася в підводному царстві. З її допомогою внучка дуже швидко долає шлях до матері.

Ще до того, як потрапити в тридев'яте царство, проявляє свою богатырську силу Котигорошко. Але ж він не є звичайним хлопцем, бо народився з горошини, яку мати знайшла на дорозі і з'їла.

Досі існує звичай першою стравою на тризні подавати горох. Оскільки горошина має ідеально кулясту форму, то може вона й уявлялася тим атрибутом, який через легкість обертання сприяє оберненню людської субстанції в інші форми. Горох на тризні, мабуть, так само мав сприяти легкому переродженню. Тож Котигорошко, народжений із принесеної вітром горошини якраз після загибелі братів, може втілювати їх колективну силу. Тому свої богатырські якості він проявляє ще до того, як потрапити в тридев'яте царство.

Сила багатьох мешканців фантазмагоричного світу помножується і через відсутність у ньому просторово-часових орієнтирів. За відсутності простору немає значення, на яку віддаль кинути каменем чи булавою, за відсутності ж часу байдуже, довго чи недовго терпіти будь-які незручності.

Казка, особливо чарівна, події якої головним чином відбуваються за межами цього світу, не надає ваги відсутності таких важливих віх, як час і простір. Інша річ – легенда, яка часто поєднує в собі два істотно відмінні просторово-часові зрізи – профанний (“цей світ”) і сакральний (“той світ”).

Ініціаційний міф є порубіжним езотеричним міфом. Дії, описувані в ньому, відбуваються в умовах хисткої рівноваги на межі між життям і смертю. В цьому полягає його ритуальний зміст. Коли ж ритуальна рівновага порушувалася у бік смерті, яка поставала внаслідок важких випробувань, тут вступав у дію вже інший тип сюжету: про наречену-царівну з іншого царства, про перемогу над злим тестем і завоювання чужого царства. У подібних сюжетах захована дезінформативна функція ініціального міфу.

Фантастична казка могла виступати і в якості ритуалізаційного міфу. Функції цих міфів, як виявляється з казок, можуть бути різноманітними. Одні з них, на думку їх творців, мали сприяти проникненню небіжчика у хтонічний світ, інші – його подальшій реінкарнації, ще інші – народженню дітей. Щось від давнього космогонічного міфу є в казці про курочку рябу, що несе золоті яєчка. Не такі вже земні в казкових сюжетах образи діда й баби, з яких починається майже кожна українська казка, і яйце-райце, і той дуб, що виростає з селянської хати аж до неба.

Усякий міф має певний вияв сакральності. Він не передається будь-кому і без нагоди. Чарівна казка – це міф, який відчиняє двері позапростору. Ключем до нього служить слово про діда і бабу чи тридев'яте царство – слово-пароль і слово-оберіг, після якого хтонічні сили не можуть переступати межу “того світу”. Закінченням багатьох казок, як правило, служить фраза: “І я там був, мед-пиво пив, по бороді текло, а в рот не попало”. Цими словами оповідач стверджує водночас і своє утаємничення у справи хтонічного світу, що виходить з уявлень про метемпсихозу, і відмежовує себе від нього (“в рот не попало”).

Синхронізація та хронологізація генези основних мотивів і образів.

Прискіпливе споглядання головних мотивів і атрибутів чарівних казок дещо прояснює і час їхньої появи. Якщо більшість мисливських казок є витворами палеоліту чи то мезоліту, що знаменує собою перехід від полювання на стадних тварин до полювання на одиноких та дрібних звірів, то витвором яких епох можна вважати героїко-фантастичну казку? Підсумовуючи сказане про неї, перше, на чому слід наголосити, це на неоднорідності її основних синхронізуючих елементів. У її змісті трапляються атрибути як мисливського, так і рільницького світогляду. Культура мезоліту має у цих казках не так уже й багато проявів. До безумовно мисливських характеристик належать уявлення про зооморфних помічників героя, що виконують функції тотемів. Зоогонічне походження має низка чарівних предметів – тотемістичних фетишів. Мисливським за походженням можна вважати й мотив відкриття зоогонічним персонажем юнакові своєї суті, який розкриває функціональний зміст тотемічного міфу. Все це можна віднести до найдавніших проявів ініціалізаційного обряду, що мали всі умови для виникнення у доземлеробських суспільствах.

Однак в окремих сюжетах замість мотиву вшановування перед далекою мандрівкою тварини, котра обіцяє стати в пригоді, використовується мотив зустрічі з сивим старим чоловіком, який допомагає доброю порадою або ж наділяє чарівним предметом. Ясна річ, що в такий спосіб відбувається заміщення родового тотема предком.

Мисливською за походженням слід вважати й модель ініціації юнака способом поглинання або ж коли він влізав в одне вухо тварини, а вилазить з іншого.

Така еkleктика цілком умотивована, якщо зважити на інші особливості ініціаційного обряду. Чи так уже й випадково у чарівній казці свою ініціально-родову таємницю розкриває юнак, а в легенді – майже аналогічному оповіданні з етіологічним змістом – дівчина? Чи так само випадково роль ініціального помічника в одних сюжетах виконує дівчина-знахарка, а в інших – старший брат? Чи випадково в одному й тому ж сюжеті старший брат проходить ініціаційний обряд поглинання, а молодший – об’їдження дівки-кобилиці? Типологічний ряд аналогічних “випадковостей” можна значно розширити. І всі вони відображають період заміни одних звичаєвих норм іншими, одних морально вартісних орієнтирів на інші. До наслідків цього перехідного періоду можна віднести й те, що в одних сюжетах герой здобуває очікуване щастя етіології на краю світу, в інших – по той бік межі: на чужій землі чи й “на тому світі”. Тому перша жінка залишається в нього “на край світа”, а він мусить здобувати ще другу в чужих краях, що може бути витлумачене як вияв закономірності лише матрілокального екзогамного шлюбу. Залишається в силі і стара звичаєва норма ендогамії – винагородження юнака за пройдені ініціальні випробування правом на ініціальну дружину в межах власного роду.

Мезолітичний тип ініціації зберігся у мисливських народів. В багатьох ескімоських казках та легендах після того, як герой вбиває великого ведмеда, він стає видатним мисливцем і дістає дружину. Цим і завершується його ініціація. В українському фольклорі цей тип ініціального обряду згадується дуже рідко.

До мисливських, безумовно, належить і сюжет про шлюб дівчини з тотемною твариною: ведмедем, вовком. Генетично він пов’язаний з тотемізмом, тому класичне втілення має в казках етнографічних мисливців. В ескімоському фольклорі вигнана чи залишена чоловіком дружина або йде жити в барліг до ведмеда, або ж просто стає ведмедицею.

Правдоподібно, не зовсім чужий цей сюжет і для українців. Принаймні, у фольклорі бойків він зафіксований. Там дівчина стає дружиною вовка⁴⁵.

Однією з важливих особливостей сюжетів, генеза яких сягає доби мезоліту, є та, що їм не відомі ні мотиви алохтонної дружини (в ескімосів, наприклад, її треба відвоювати в духів), ні мотиви двох ініціацій, одна з яких неминуче має відбутися на чужій землі.

Мезолітичне суспільство, якщо й мало якісь елементи екзогамії, то вона ґрунтувалася на взаємообміні шлюбними партнерами, що здійснювалися між родами, які належали до одного тотема. Алохтон у такому випадку не сприяв за чужинця, відтак не було необхідності і в його перевтаємниченні,

⁴⁵*Gwara maloruska Mockowiec i Siwki Naddnieestrzanskiej z urozdlednieniu wsi okolicznych.* Lwow, 1926.

перепосвяті. Передумови для перепроходження ініціаційного обряду виникають лише на племінному рівні. Мезоліт же репрезентує пізньородову общину.

Бінарна опозиція “свій – чужий” знаходить своє втілення у племінній організації неолітичного суспільства і спочатку проявляється на протиставленні осілого мисливського населення з лісової зони, що залишилося тут з часів мезоліту та прийшлого землеробського. На основі взаємодії та культурного зближення цих племен виникає племінна організація та алохтонний тип ініціаційного обряду. Оскільки ж автохтонна ініціація свого значення не втрачає, то алохтонна набуває значення повторної. Ця особливість повною мірою відбилася й на казкових сюжетах.

Культура неоліту та енеоліту знайшла в ініціаційних казках не поодинокі вияви. Більшість ініціаційних випробувань мають землеробський характер. Причому, перш ніж виростити зерно майбутній зять у їхніх сюжетах мусить викорчувати ліс. Тобто йдеться про вогнезрубне землеробство, яке казковими сюжетами синхронізується саме з сімейною традицією мінорату. З умов мінорату, на думку А. Ленга, впливає й мотив про молодшого брата-дурня, який у кінцевому результаті стає і кращим, і особливо – багатшим від своїх старших братів.

У переважній більшості сюжетів ініціальної казки, справді головним персонажем виступає молодший брат, та лише в окремих він здійснює своє право на батьківську спадщину. Відбуває визначений термін у тестя і повертається з чарівною дружиною додому.

Частина ж сюжетів своїм змістом відображає умови матрілокальної сім'ї, при дотриманні яких ініціант стає членом жінчиного роду. Відтак загадки алохтонного тестя викорчувати ліс, пустити воду, збудувати комору для зерна можна сприймати не лише як ініціаційні випробування, а й як відпрацювання за наречену. Як пережиток матріархату така звичаєва норма побутувала у північно-східного індійського племені лхота-нага. Мінорат же, що є нормою патріархального звичаєвого права, з цими сюжетами не сумісний, як не сумісний він і з першою хвилиною вогнезрубного землеробства, що домінувало в неоліті. Друга і більш продуктивна хвиля цього способу землекористування пов'язана з винайденням залізної сокири. На той час на більшості територій з помірним кліматом домінував уже патріархат. Мінорат синхронний із тим наступним періодом вирубного землеробства.

Важливим синхронізуючим елементом неолітичного побуту постає в казках кінь, причому верховий без воза. Перші згадки про запряжених коней, але ще не в вози, а лише в колісниці, маємо в пам'ятці епохи бронзи – “Рігведі”. Казка служить ще одним підтвердженням про синхронічність ініціаційних випробувань хліборобського змісту з тим періодом, коли кінь як тяглова сила

ще не використовувався. Тому в казках він виявляє тотемічне значення: постає як у ролі тотема (герой влізав в одне його вуха, а вилазить в інше), так і в ролі тотемного помічника (дає чарівний предмет, служить перевізником), маскою коня користується й ініціант (“кобиляча голова”).

Не існує жодних підстав відносити наявність цих властивостей лише до поетичних умовностей. Адже коли сани як транспортний засіб з’явилися ще в період верхнього палеоліту, про що свідчать наскельні зображення, а в неолітичному мистецтві вони подаються запряжені оленями, то їм знайшлося місце ще в сюжетах мисливських казок, у т.ч. й українській про лисичку-сестричку та вовчика-панібратика.

Поза всякими сумнівами казковий кінь має всі ознаки доместикації (одомашнення). Найдавніші знахідки кісток такого коня виявлені у Середньому Подніпров’ї (поселення Дерейвка) і датуються другою половиною IV тис. до н.е.⁴⁶. При застосуванні методу калібровки ця дата заглиблюється до другої половини V – першої половини IV тис. до н.е.⁴⁷.

Тільки в пізніх ініціаційних казках, де ініціація подається як циклічна метемпсихоза, трапляється образ одомашненої корови. До того ж ініціаційному переродженню тут піддається не юнак, а дівчина – дідова дочка, що можна вважати прямим втіленням патріархату.

Доместикація бика на теренах України відбувалася 3500 р. до н.е. Приблизно до цього періоду й належать незаперечні пам’ятки матеріальної культури, пов’язані з патріархальним суспільством. Яскраві вияви такого устрою дають археологічні дані культури шнурової кераміки, зосереджені наприкінці енеоліту – початку бронзової доби на Прикарпатті і Волині.

Наявність у цих племен поховальних курганів, спорудження яких при тодішніх можливостях вимагало концентрації зусиль усього роду, та кам’яних гробниць з багатим мідним (Почапи) та золотим (Русилів) інвентарем⁴⁸. Чудово свідчать про існування в той період міцної патріархальної влади родових вождів.

Підтверджується матеріально і наявність у цих племен уявлень про метемпсихозу, а швидше – про реінкарнацію. Дослідники відзначають окремі випадки розчленування тіла померлого у цих похованнях відокремленням ніг або голови. В римський період такі ж обезголовлені поховання представлені в пам’ятках, що розміщені на території Польщі та Угорщини⁴⁹.

⁴⁶ Павленко Ю. *Передісторія давніх русів у світовому контексті*. Київ, 1994. С. 43.

⁴⁷ Gimbutas M. The first wave of Eurasian stepp pastoralists into Copper Age Europe. *Journal of Indo-European Studies*. 1980. № 8. P. 273–315.

⁴⁸ *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині*. Київ, 1974. С. 180.

⁴⁹ Кос Г. Поховальні пам’ятки як джерело вивчення язичницьких вірувань. *Історія релігії в Україні*. Київ; Львів, 1995. С. 227.

До неолітичних постатей української ініціальної казки, безумовно, належить і змії. Як уже зазначалося, місце його дислокації в казках зосереджене хоч і в порубіжжі, але найчастіше вже по той бік межі, порубіжними віхами якої в міфологічній системі виступають ріка, берег моря, край лісу, кладовище та ін. В сюжетах, де “тридев’яте царство” повністю асимільоване з хтонічним світом, змії постає втіленням смерті. Його зустріч з ініціантом завжди в таких випадках має продовження у вигляді нерівної битви. Проте трапляються мотиви, де змії, навідуючись до дівчини, загадує її братові сім загадок, щоб звести його зі світу. Інший аналог – гадюка, вихоплена з вогню, – стає юнакові ініціаційною дружиною.

Польський дослідник народної демонології Л. Пелка вважає летючого змія болгарським демонічним образом⁵⁰. Проте у волинському Надбужжі змії – це, як правило, ще й загальна назва ворожого чаклуна. Якщо ж врахувати, що часто в основу ворожості чаклунів лягала їхня алохтонність, то символічним втіленням цієї ворожості могла виступати номінація родового тотема. Подібно до того, як тотемічний вовк у певний історичний відтинок часу вважався для чужинців мало не єдиним втіленням лісового населення, так і змії міг вважатися втіленням степу, де його тотемічна роль була дуже помітною. Палімпсест (нашарування) історичного й міфічного в цьому випадку буде настільки ж природнім, як і асиміляція в цей же неолітичний період історичної (в етнічному розумінні) та міфічної межі краю світу з “тим світом”. Причиною такого зміщення мабуть, до всього стала інвазія неолітичних племен на північний захід, внаслідок чого історичні прототипи образів почали домінувати над їх міфологічним втіленням. У зв’язку зі зближенням історичних племінних меж, міфологічна межа і два види крайсвіту по обидва її боки, про які йдеться в казці, також злилися в єдине ціле.

До енеолітичних за походженням належить і образ хатки на курячій ніжці, очеретиною підпертої. Та очеретина і втілює образ нестійкої рівноваги, яка буває лише на межі. Проте, в значній частині сюжетів ця хатка розташована на порубіжжі, тобто сама межа має неолітичне вираження: до неї входить широка лімінальна смуга на обидва боки. Асимілюючись усі три компоненти зливаються в єдине ціле, що має ознаки обох світів: свого і чужого в історичному контексті та профанного і сакрального (хтонічного) – в міфологічному.

Уявлення про “той світ” доповнює притаманний для окремих казок культ предків та родових вождів, богатирів-помічників, які внаслідок аморфності лімінальної зони допомагають героєві як на межі (“Котигорошко”), так і на тому світі (“Летючий корабель”). Неспростовні факти існування уявлень про

⁵⁰ Pelka L. *Polska demonologia ludowa*. Warszawa, 1987. S. 18.

культ небіжчиків існують, починаючи з епохи енеоліту. Їх матеріальне вираження проявляється в культурах кулястих амфор і мотузчатої кераміки.

Племена обох археологічних культур мали стійкі уявлення про потойбічне життя. В культурах мотузчатої кераміки воно однозначно вважалося продовженням земного, про що свідчить поховальний інвентар. Небіжчика супроводжували на той світ з усім, що було необхідним йому за життя. Трупопокладання в усіх випадках прямолежаче.

Щодо поховань культури кулястих амфор, то головною їхньою відмінністю від культур мотузчатої кераміки є спосіб трупопокладання. Їхні поховання становили скорчені кістяки, посипані вохрою. Не рідко трапляються й кам'яні поховальні споруди. Скорчена поза, як і червоний колір вохри, що символізує життя, спонукає багатьох до думки, що в них існувало й уявлення про реінкарнацію. Походження ж цієї культури одні дослідники пов'язують з південними східноєвропейськими культурами, інші локалізують її витоки у Центральній Європі. Одностайність існує лише в тому, що серед енеолітичних спільнот Середньої Європи ця культура стоїть особно. Оскільки ж ареал її поширення досить значний, то саме з нею, очевидно, і слід пов'язувати походження в казковому епосі народів Центральної Європи мотиву метаморфози.

Уявлення про перевтілення людини немислиме за відсутності поняття перехідної субстанції, що може міняти своє місцеперебування. Такою міфічною субстанцією є душа. Тільки імпліцитно з уявленнями про неї зустрічається в казках горизонтально-вертикальна модель світобудови: *“на морі – острів, на острові – камінь, а коло каменя – дуб, а на дубові – гніздо, а в гнізді – качка”*. Вірування, пов'язані з місцем перебування людської душі, належали до найезотеричніших. У казку потрапили, мабуть, лише тому, що там ішлося про душу людського антипода. Одначе, притаманна пізнім космогонічним уявленням трихотомія в інших сюжетах буває втілена опосередковано, через представників землі, води і неба (*“Казка про Івана Голика і його брата”*). Вираженням енеолітичної моделі світобудови є й число 12, дуже поширене в ініціаційних казках. Воно має тут таке ж значення повноти й самодостатності, як у кумулятивній казці число 7. У казці *“Про Гришу і змію”* 12 квіток, вишитих братові на сорочці за одну ніч (пора творення), роблять його невразливим багатирем.

Мабуть, на основі протиставлення цього й того світу колористика ініціаційної казки представлена лише двома кольорами: білим і чорним. Варіацією білого кольору виступає жовтий або золотистий. Останній хоч і трапляється найчастіше на тому світі, але сам цей світ однозначно ототожнюється з хто нічним лише в поодиноких сюжетах (наприклад – *“Про мужицького сина”*). У більшості ж сюжетів світ, що вабить блиском золота і екзотичними (райськими) пташками, зберігає свої історичні обриси. Це світ сусідніх племен, що мають у

користуванні предмети розкоші. Він цілком конкретний і земний, але відмінний своєю культурою, тому всі хліборобські випробування ініціант виконує або з допомогою нареченої, для якої вони не становлять якоїсь ваги, або ж з допомогою чарівних предметів.

Оскільки світ розкошів і золота в його історичному контексті є чужим для ініціанта, то не зайвим було б поставити й питання про походження цих уявлень, а заодно й генезу самих казкових сюжетів.

Традиція художньої обробки кольорових металів тягнеться з первісних центрів хліборобства і скотарства: з Анатолії та Балкан. У Причорномор'ї сформувалась традиція високомистецької поліхромної кераміки, що не мала на той час аналогів. Якщо ж зважити, що герой переважної більшості українських ініціаційних казок перш ніж пройти випробування на чужій землі, проходить тотемічне утаємничення на своїй, то він уявляється представником мисливського роду. Отож, і сама українська ініціаційна казка, яка представляє його автохтоном, є виплодом цього традиційного мисливського суспільства. Головна ж її тема – опанування представниками мисливських племен премудростей чужої для них культури хліборобства, яка осягається в сусідів. Відтак у ній поряд з функціями тотемічного та ініціаційного міфів можна уздріти й знівельовані мнемонічні функції культурно-родового.

Загальноприйнято вважати, що у зв'язку з давністю казкової фантастики в архаїчному фольклорі в класичній європейській чарівній казці важко вирізнити якісь конкретні племінні вірування. Однак на національному рівні вони вже значно помітніші. Проте перейшли вони саме з тих племінних, хоч може, й не таких давніх відмінностей. Адже, чим, як не племінними особливостями, можна пояснити відсутність в українській казці образу ініціанта-сирітки? Напевно, тут просто не існувало кроскузенного шлюбу, залишкової норми матріархального звичаєвого права, за якою справа прилучення юнака до парубочої громади вважалася обов'язком материного старшого брата. Чим як не племінними особливостями пояснити те, що тема мачухи й пасербниці отримала найбільший розвиток в ісландських та московитських казках?

І все-таки спільного у цих казках у десятки, а, може, й у сотні разів більше, ніж відмінного. Хоч причину, мабуть, слід вбачати не в поступовій асиміляції племінних варіантів і створенні знівельованої поетичної системи, а формування цих сюжетів в умовах однієї чи кількох сусідніх культур, що посідали значні території. Найімовірнішим претендентом на таке домінування може вважатися культура кулястих амфор, поширення якої охоплює більшу частину Європи. Якщо ж зважити, що внаслідок значної войовничості цих племен вони асимілювали трипільську, культуру лійчастого посуду, а можливо і якісь інші, то цей ареал може бути значно ширшим.

Однією з особливостей цих племен вважається їх господарсько-культурна амбівалентність. Жили вони в напівземлянках здебільшого на високих надзаплавних терасах. Головну увагу приділяли скотарству, внаслідок чого були невибагливими до ґрунтів, хоч були обізнані і з землеробством. Серед домашньої худоби домінувала корова. Поширеним було конярство. Вирощували й свиней. Особлива строкатість спостерігається в поховальному ритуалі. Тут однаково поширені як курганні, так і ґрунтові поховання, як трупоспалення, так і трупопокладення, відомі й окремі кам'яні гробниці з кількома небіжчиками різних соціальних рангів⁵¹. Оскільки поховальний обряд належить до найстабільніших родових ритуалів, то така його строкатість свідчить і про поліетнічний склад населення, над яким племена культури кулястих амфор здійснювали свій протекторат за моделлю “домінуючої еліти”.

Закріпити цей процес консолідації могла культура мотузчатої кераміки, в рамках якої утверджувався загальноєвропейський канон у багатьох сферах традиційної культури.

Нівеляція основних міфологічних мотивів, що згодом увійшли до європейської казки, могла відбуватися маіє в той час. Тоді ж відбувалося становлення й самої ініціальної казки. Її сюжети можна вважати ілюстрацією того, як відбувалося освоєння нових територій в епоху енеоліту.

Праісторичні параметри рільницької (ініціаційної) казки. В XIX – на початку XX ст. батьківщиною казки вважали Індію. Спільних структурно-композиційних елементів у них дуже мало. Навіть чисто із психологічного боку, якщо казки про тварин розповідають маленьким дітям, то чарівних казок (ініціаційних) ці діти слухати не будуть. І вони не будуть їхніми улюбленими казками. І це цілком виправдано з точки зору етнопедагогіки. Скажімо, західні етнопсихологи вважають, що коли дитина в семилітньому віці бере до рук лука (а вона обов'язково мусить в цей період його взяти), то це вона досягає розвитку мезолітичної епохи. З точки зору сюжетики теж можна припускати, що періодом появи цих казок була мезолітична епоха. Зоб переконатися у цьому, нагадаємо основні структурно-композиційні елементи такої казки. На її початку довідуємося, що в батька троє синів: двоє розумних, а третій – дурень. Двоє розумних синів завжди в таких казках старші за віком. Отже, вони такі, що вже пройшли науку. Що ж до третього наймолодшого, то в деяких варіантах цього сюжету він навіть ходить без штанів, що вказує на його малолітство. Саме цей наймолодший син і вирушає в інше царство, в інший світ, і згодом стає і мудріший, і кмітливіший від своїх старших братів. У лімінальній зоні, тобто на межі між своєю і чужою землею, він цілиться в звіра: орла, вовка. Кожен із звірів каже одне й те ж: “Не стріляй мене, я тобі у пригоді стану”.

⁵¹ Павленко Ю. *Передісторія давніх русів у світовому контексті*. Київ, 1994.

Звіром, якого не можна вбивати і який може стати у пригоді, вважався тотем. У деяких сюжетах в той же час герой отримує і чарівний предмет, який стає йому в нагоді. Або три волосини із гриви коня, або перо жар-птиці, яке вказує героєві шлях до тридев'ятого царства, або ж чарівний клубок, який котиться з гори в долину, показуючи шлях на край світу. Ці предмети можна оцінювати як фетиші, які фактично є частиною звіра-тотема, а отже за принципом парціальності, де частинка заміняє ціле, становлять його суть.

У деяких українських казках трапляється і справжня спонука до такого проходження ініціації, яка виражає суть ініціального обряду ще мисливського суспільства. Це чарівний бичок, який показує героєві шлях до тридев'ятого царства. У цьому образі відбився мотив отої найпримітивнішої ініціації, коли задля того, щоб отримати право на одруження, тобто отримати право на алохтонну дружину, треба було продемонструвати, який ти мисливець, тобто здобути першу в житті самостійну здобич. Господарками перехідної зони, тобто лімінальної, часто виступають Сонцева мати, Вітрова мати, Морозова мати. Вони не полегшують шлях героя до наміченої мети, а лише вказують, де шукати їхніх синів, які знають цей шлях. У такий спосіб із тексту ініціальних казок стає очевидним, що перш ніж дістати право на одруження, ініціант мусив пройти випробування спекою, вітром і холодом, тобто скуштувати усіх незручностей мисливського кочового життя. Із цих же текстів можна встановити, що такі випробування склалися (тобто перелік цих випробувань) склався уже в період помірною клімату, при якому Сонце і Мороз можуть докучати героєві однаковою мірою. Діставшись в тридев'яте царство або у той світ, чужу землю, головний персонаж ініціальної казки неминуче мусить довести ще й свою господарську вправність, попередні його заслуги забуваються. Алохтонний тесть вимагає від нього викорчувати ліс, викопати став, виростити хліб. На допомогу ініціантові у таких сюжетах завжди проходить його наречена. Їй добре відомі усі секрети цих важких завдань. Іноді вона вдається і до чарівних засобів.

Ця сюжетна особливість спонукає до думки, що первісне чарівництво було прерогативою автохтонних жінок ще за часів матріархату. Виконавши усі важкі завдання, герой отримує право на одруження, але в деяких казках подається ускладнений перелік цих випробувань. Це буває у тих сюжетах, коли наречена стає в опозицію до того, хто претендує стати її чоловіком. У таких випадках герой змушений повертатися назад до свого роду, щоправда, повертається він уже у зооморфній формі, найчастіше в українських казках – колубом.

Такий сюжетний поворот відбив у своєму змісті історичну інституцію пробного шлюбу. З етнографічної літератури такий відомий лише з побутових реалій народів Індонезії. У них задля того, щоб отримати право на одруження, зять мусив рік відпрацювати у господарстві свого тестя. За цей час він, по-перше,

мав збагнути усі тонкощі ведення його господарства, а по-друге – звикнути до майбутньої дружини. Коли життя не складалося, герой рідко повертався до родини, частіше вступав у військову організацію, що в етнографічній літературі дістала назву великого дому. За своєю природою це були ініціальні братства, де роль виховників виконували ті, хто пройшов усі ініціальні випробування, але не знайшов собі достойної пари. Зрозуміло, що для родини такий чоловік був уже втрачений, тому й постає з казкових сюжетів мотив повернення його у зоогонічному вигляді, що фактично символізує повернення після реінкарнації. У деяких сюжетах той світ постає як тотожний із хтонічним світом – світом предків чи так званим потойбічним світом. У такий спосіб в казкових сюжетах трансформувалися уявлення про місце ініціального обряду як зону смерті. У таких випадках навіть оповідач намагається відгородити себе від світу, про який вів розповідь. Своєрідним обрамленням такого сюжету виступають словесні формули: на початку казки: в одному царстві, в одному государстві, та у кінці: “і я там був, мед-вино пив, по вустах текло, а в рот не попало”. Рот вважався тим найвразливішим місцем, через яке може ввійти в людину хвороба, тому у казкових сюжетах оповідач захищає свій рот від контакту із подіями хтонічного світу, чи просто зони смерті, бо саме в зоні смерті мешкають усі хвороби. Свідченням тому навіть такі лімінальні істоти, як Морозова мати, Вітрова мати, Сонцева мати чи навіть Змій, як лімінальна істота.

МІФОЛОГІЧНА ПОЕТИКА ПУБЕРТАЦІЙНОЇ КАЗКИ

Переважна більшість сюжетів ініціаційної казки має в своєму складі мотив шлюбу з алохтонною нареченою. Власне у цьому полягає й мета ініціаційної мандрівки героя з подальшими його випробуваннями. Залишки таких ініціаційних випробувань збереглися у весільних обрядах. Деінде на спогади про такі можна було натрапити ще й на початку 90-х років ХХ ст. В основній масі вони полягали в загадуванні загадок молодому (випробування на розум). Та деінде можна ще було зафіксувати й про значно ширший перелік випробувань. Одне з таких коли молодому доводилось випити повний глечик узвару, щоб дістати коюча від комори, де на той час перебувала молода, щоб сісти поряд із нею за весільним столом. При цьому йому доводилося висидіти за цим столом принаймні до перерви на танці і цим продемонструвати свою витривалість. Третім і головним випробуванням після всіх попередніх екзаменів була дефлорація молодої під час обряду комори, де він мав довести свою сексуальну спроможність в екстремальних умовах. Недаремно існував і запасний варіант для таких випадків, коли молодий не впорається.

Усі ці знуцання над молодим, хоч і смутно, та нагадують ті ініціаційні обряди, які зафіксував Дж. Фрезер в австралійських аборигенів. Там вони також були підпорядковані загальній меті злобуття ініціантом права на сексуальне життя в межах автохтонної спільноти. Присутність однотипних випробувань в українському шлюбному обряді свідчить, що мотиви ініціаційних випробувань не прийшли в українську культурну традицію лише як мотиви казок, а були частиною давньої ритуальної практики і на українських землях. Звідси й ініціація та шлюб як два нерозривні компоненти ініціаційної казки.

Проте в звичаєвому праві багатьох європейських народів була присутня і норма агамії, тобто відсутність близького спілкування з жінками. Більше про неї дізнаємося з “Історій” Геродота. Такої норми деякі з племен дотримувалися в ранньозалізному віці під час воєн та виконання громадських робіт. Стосувалася така заборона й категорії вибраних членів парубочих та жіночих громад. Щороку в цих громадах обирали “короля”, а той уже вибирав собі серед дівчат “королеву”. В багатьох народів Центральної Європи на рівні обрядової практики такі звичаї проіснували до недавнього часу. В українській традиції теж існував подібний звичай. Тут обирали “царя” й “царівну”. Однією ж з умов їхнього “царування” була безшлюбність на час виконання своєї звичаєвої місії. В одній з купальських пісень, яку записала Леся Українка найімовірніше на Західному Поліссі чи, може, на Волині, коли “царойко” все ж проявляє віроломство і виїжджає на “зальоти”, щоб узяти “царівнойку” силоміць, дівчина, твердо

дотримуючись норми звичаєвого права, вдається до самогубства, зберігаючи цноту. Це подається як головна її чеснота, гідна наслідування.

Під час весіль цим особам випадала роль старшого дружка та старшої дружки для всіх новостворених шлюбних пар в межах своєї громади. Дружкові, тобто старшому бояринові в разі невдачі молодого під час обряду “комори” ще належало й право “першої шлюбної ночі” з молодого. Ця роль ритуального помічника ініціанта присутня і в казкових сюжетах.

Має місце і в українському казковому фольклорі і норма агамії. Хоч і не часто, але трапляються сюжети, в яких мотив одруження героя відсутній. Той же Котигорошко, пройшовши низку випробовувань ініціаційного змісту відмовляється від подружнього життя, віддає можливість одружитися на визволених ним царівнах з усіма їхніми багатствами своїм невірним друзям, а сам іде в світ, де й “досі десь мандрує та щирості людської шукає”.

Звідки такий поворот? Та якщо згадати початок казки, то пошук чарівної нареченої і не був мотивом його мандрів. Він вирушив у дорогу, щоб перемогти змія, який сіє горе на його рідній землі. А це вже воєнна функція. Тож агамія тут природня норма.

Інша обставина – хоч Котигорошко внаслідок свого чарівного зачаття й досяг неймовірної сили і зросту, все ж він залишається малолітком, тобто не досяг граничного віку, який дозволяє одруження. Тим-то його ініціаційні випробування набувають статусу пубертаційних – тобто означають його перехід з однієї вікової та статусної категорії в іншу, вищу, ніж попередня.

Обставина малолітства визначила долю й інших казкових героїв, зокрема Телесика з однойменної казки. У цьому випадку юний вік ще й дозволяє йому симулювати невмілість, що врешті-решт і відіграє вирішальну роль у перемозі над змією.

Нехтування можливостями малолітка, якого батько віддав у науку до Оха – ще один мотив проходження героєм пубертаційної межі, після чого його можливості збільшуються до несподіваного рівня.

Особливість усіх пубертаційних сюжетів власне й полягає у реалізації мотиву малолітства. Всі їх головні персонажі з'явилися в особливий спосіб. В сучасному розумінні це акселерати. В усіх випадках їхні матері довгий час потерпали від безплідності. Тому кожен із них з'явився на світ в незвичайний спосіб. Котигорошко – з горошини, Телесик – із полінця. Невідомо з чого малий безіменний герой, який перевершив свого учителя Оха. Та й він з'явився у своїх батьків не зразу. Тому й ростуть ці діти, як із води. А ось етіологія їхніх надзвичайних можливостей, схоже, полягає в сублімації в них кращих якостей їхніх предків. Адже правдоподібно й саме їхнє зачаття відбувається внаслідок

реінкарнації померлих родичів. Хлопчик із горошини асоціюється з головною ритуальною стравою українців під час тризни. Такою вважався горох. Можливо, саме тому, що сама горошина – це ідеальна форма для обертання. Головною ж метою поховального обряду вважалося обернення набіжчика та повернення його в іншій формі до земного життя. У цьому полягала суть спільної віри всіх індоєвропейців – брахманізму. Її суть полягає в циклічній реінкарнації померлого в різні форми, однією з яких вважається його повторне народження людиною. І хоч брахманізм у всій своїй повноті зберігся лише в Індії, в українців також існує назва Рахманський великдень як день весняного поминання мертвих. Рахманам приносили жертву у вигляді шкарлуп із великодніх яєць, пущених на воду воду, гуцули. Цим сповіщали мертвих, що на цьому світі вже святкують Великдень. Вважалося, що для того, щоб звістка дійшла до предків, треба тиждень часу. Якраз через тиждень відзначається мертвецький Великдень.

Унаслідок обертальних рухів, але з колодкою, з'явився на світ і Телесик. До таких маніпуляцій під час “бабiniх днів” вдавалися бездітні жінки, які не могли завагітніти. У нас це свято називалося Колодієм, Колодкою, Знайди-бабою, а в сучасних бритів, нащадків кельтів, до нащадків яких, за поширеною серед етнологів думкою належать і українські бойки та волиняни, воно називається Телесін. Нічого не нагадує? Саме так Телесик і Телесін – слова одного кореня. А за переконаннями кельтських друїдів душі померлих родичів живуть у деревах. Можливо, тому, що дупла дерев за давніх часів слугували першими трунами для покійників. Звідси звичай на Русальницю (Трійцю у християнському обряді) прикрашати вхід у дім клечанням – гілками клена, липи та інших товстостовбурових листяних дерев. Отож недитячий розум Телесика – це також втілення колективного розуму його попередніх поколінь предків.

Наче другорядний сюжетний елемент і пиріжки, якими діляться дід із бабою після зникнення Телесика. Тільки й це не так. Пиріжки – невідомо відколи, але це ще й обов'язкова поминальна страва (та, що готують на дев'ятини).

Таке ж походження має й уміння довільногоперетворення (обертання) Охового підопічного. Весь секрет, схоже, в тому, що народженому внаслідок незвичайного зачаття, тобто з допомогою волі предків, йому доводилося перероджуватися вже не раз.

А загалом для всіх казок з пубертаційними сюжетами характерно те, що їх головний персонаж – це малоліток-акселерат. Дослівно це малий хлопець із горошини чи з поліна чи й невідомо з чого, що росте, як з води. Та все ж за віком він усе ще дуже юний. Не пора йому женитися. А от вершити великі справи саме раз.

Може бути, що пубертаційні обряди сформувалися серед осілого населення з малою демографічною густотою, яке не прагло освоєння чужих земель, а тому створювало сім'ї лише на умовах ендогамії. Таких норм і до цього часу дотримуються народи європейської півночі. Якщо ж згадати, що шлюби в них відбуваються в дуже ранньому віці, то проходження пубертаційного обряду могло прирівнюватися до ініціаційного і забезпечувало пубертантові серед свого колективу статус дорослого чоловіка. Зрештою до своїх сородичів після обряду ініціації проте вже зовсім в іншому статусі поверталися й описані Дж. Фрезером австралійські ініціанти. Тож там, де не існує вимоги екзогамії, такий поворот може цілком сприйматися як нормальна ініціація.

Тим-то єдина прикмета, якою пубертаційний сюжет відрізнеться від ініціаційного – це по-перше, малолітство героя, тобто недосягнення ним шлюбного віку, по-друге – його особливе зачаття, яке гарантує йому й особливий статус.

Синхронізація та хронологізація генези основних мотивів і образів пубертаційної казки. А тепер пройдемося про зовнішніх атрибутах пубертаційних сюжетів та спробуймо відшукати в них ознаки тих чи тих епох чи періодів. Перше, що впадає в очі – це наявність у цих сюжетах предметів розкоші, головню – коштовних металів. Без них визнання статусу немислиме, яких би ти там випробувань не пройшов.

Навіщо, до прикладу, Телесикові для того, щоб ловити звичайну рибу, золотий човен і срібне весельце? Відкидаючи всі можливі інсинуації міфологічного плану, суто з практичного боку – щоб усі бачили його особливий чин.

Золото й срібло набувають значення статусних металів з бронзового віку.

Котиорошко так само відправляється почергово в Мідне, Срібне і Золоте царство. Мідь – благородний метал епохи енеоліту, тобто на півтора – два тисячоліття давніше від золота й срібла.

В бронзовому віці з'являється у вжитку й така ювелірна прикраса, як перстень. У казці про Оха він же виконує сюжетотворчу функцію. Отже, це не звичайна прикраса.

Примітно, що з усіма цими коштовностями в казкових сюжетах розбираються чоловіки. І це теж не випадково. В похованнях бронзового віку вони також трапляються винятково при чоловіках. Тому прийнято вважати, що власниками перших ювелірних виробів були саме чоловіки, вочевидь, воєначальники. Тільки чоловікам належать перші поховання методом інгумації взагалі і в курганах зокрема. Найдавніші з них датуються бронзовим віком. А те, що супроводжується багатим інвентарем, свідчить, що коштовні прикраси були символом влади. Багатий інвентар при похованні небіжчика свідчить і

про те, що на той час уже існувало уявлення про потойбічне життя, а можливо й про метемпсихозу, наслідком якої слід вважати й появу героїв казок з пубертаційними сюжетами.

І все це культурні надбання бронзового віку, тобто II тис. до н.е. Отже, є всі підстави вважати, що пубертаційні сюжети новіші, ніж ініціаційні.

І все ж у будь-яких наукових умовиводах та припущеннях завжди має залишатися маленька щілинка для сумніву. Тож чи не могли сюжети з цими всіма коштовними атрибутами виникнути до прикладу, в XIX чи навіть у XX ст., коли їх власне й записали фольклористи? Зрештою, за традицією позитивістичної філософії, їх так і датують. Звісно, що могли б, але для того необхідно, щоб на той час існували ще й пубертаційні обряди.

ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ КАЗКОВОГО СЮЖЕТУ. СУСПІЛЬНО-ПОБУТОВА КАЗКА

Суспільно-побутова казка своєю генезою відрізняється як від кумулятивної, так і від ініціальної казки. Це казка структурованого суспільства. Тому вона відображає особливості тих побутових колізій, в основі яких лежать норми звичаєвого права. Два попередні різновиди сюжетів також не позбавлені відображення цих норм, тільки значно раніших. Природа конфлікту в суспільно-побутових казках, як правило, має соціальний характер. Тож від інших жанрів вона відрізняється і специфікою відображення дійсності і характером зображення героїв і особливостями відтворення часу і простору. Коли кумулятивну та ініціальну казку ми могли назвати відповідно кумулятивними та ініціальними міфами, то побутова казка на таке визначення не претендує. На відміну від цих казок вона не має поділу світу на сакральний та профанний, що відповідно означає цей світ і той світ. Вона ніби навпаки намагається показати переваги історичного часу та простору для виникнення сюжету. Ця казка більше претендує на достовірність. Про більшість із її сюжетів не можна сказати, що вони вигадані цілком, бо змальовані в них події могли мати місце і в реальному житті. У суспільно-побутовій казці мало що нагадує не лише про міфологію, а й про будь-яку фантастику взагалі. Та все ж ми чомусь не вважаємо її реалістичною оповідкою, а вважаємо казкою. Чи тільки ж тому, що в ній нема чітких ознак історичного часу, а отже, існує якийсь хронологічно розмитий загальний, тобто міфологічний? А чи тому, що й простір у ній не конкретний, а також загальний, універсальний.

Часто ці казки називають казками про розумних дурнів. Втім це не єдина тема, яка визначає суть її сюжетів.

У ній все не так, як у реальному житті. А це вже явні ознаки антисвіту.

Суспільно-побутова казка та її історичні синхротипи. Переважна більшість сюжетів цих казок оповідає про порівняно недавні часи. Тим-то приблизну хронологію таких казок визначають окремі соціально- побутові деталі. Скажімо, можна й не сумніватися, що події, описані в казці “Мудра дівчина”, відбувалися насправді. До того ж сама казка синхронізує їх з певною історичною епохою, а саме тим періодом, коли добір пари відбувався шляхом загадування загадок майбутньому претенденту. А це ж одне з ініціційних випробувань. Тільки ж на відміну від ініціційної казки, сюжети якої майже цілковито побудовані на реаліях матріархального суспільства, у цій казці ініціанткою вже постає дівчина. А це дає всі підстави синхронізувати сюжет з періодом патріархального побуту і відповідно патрілокального шлюбу.

З сюжету казки легко встановити, що й самі випробування дівчини втратили своє ініціальне значення і більше стосуються підготовки до самого весілля. Розум та кмітливість Семилітки пан визнає в цьому сюжеті фактично з того моменту, коли вона розсудила селян, як обійтися із кобилою і лошам, щоб знати, чиє воно.

Суть першої панової загадки, адресованої вже їй, зводиться до підготовки полотна – найнеобхіднішого весільного атрибута. Пригадаймо, як пан загадує дівчині за одну ніч виростити коноплі, вимочити, витіпати їх, спрясти і виткати з них полотно. Зміст другої загадки зводиться до підготовки до весілля наступного весільного атрибута – півня. Печеного півня подавали молодим у шлюбне ложе під час обряду комори, тобто першої шлюбної ночі. Звісно, що виростити його з яйця та ще й за одну ніч, як того вимагає пан, неможливо. Це робиться заздалегідь, хоча б за півроку.

Сюжетика суспільно-побутової казки у зв'язку з її подієвим континуумом в рамках історичного часу легше відкривається для додавання нових сюжетних колізій. Так у деяких варіантах казки “Мудра дівчина” поряд з реаліями натурального господарства раптом вигулькує згадка про виріб зі скла – бутель. У третій загадці пан дає потенційному тестеві пробитого бутля і пропонує, щоб його дочка, якщо вона настільки мудра, залатала його. Безсумнівно, бутель – для вина чи для меду-горілки – і був третім необхідним атрибутом весільного обряду. Симулюючи своє малолітство та демонструючи (як і в попередніх загадках) природний розум, дівчина і з цієї ситуації виходить в дуже оригінальний спосіб. Вона повертає бутля назад, пропонуючи панові вивернути його, бо буде не гарно, якщо латка буде зверху. Появу такого сюжетного повороту можливо спровокувало ще місце запису цього сюжету. Казку записано на Західному Поліссі, де великого поширення з XVIII ст. набуло гутництво.

А ось зміст наступної загадки, вочевидь, стосується призначення вже самого весілля, бо пан загадує дівчині, щоб вона прийшла і не гола і не вдягнена, щоб і не їхала, і не йшла, і з подарунком, і без подарунка. Не голими і не вдягненими брали своїх наречених, викрадаючи їх біля води ті балто-слов'янські племена, яких літописець Нестор ідентифікував з древлянами, шлюбні звичаї яких начебто вже відрізнялися від полянських. Вибравши собі до вподоби дівчину під час купання, на неї накидали рибальську сітку, щоб не брикалась і забирали з собою. Згодом у такий самий спосіб робили це за домовленістю. А сам головний атрибут з рибальської сіті трансформувався у вельон, який вдягають на наречену й дотепер, а знімають тільки вдома у молодого після першої шлюбної ночі. Звідти вже не втече. В традиційному весільному лексиконі його ще називають скривайлом.

Та в окремих місцевостях України, здебільшого на Подніпров'ї зберігся звичай під час весілля вдягати молодій рибальську сіть поверх сорочки між сорочкою і плахтою.

Наступна панська загадка, щоб дівчина до нього і не їхала, і не йшла. Відомо, що під час весілля, коли вони відбувалися у межах одного села, як у сюжеті цієї казки, учасники весільної процесії від молодого і навпаки ходять пішки, але сама процесія називається весільним поїздом. Таким чином, вони імітують далекий переїзд, передбачений умовами давнього екзогамного шлюбу.

І третє завдання, яке загадує пан, щоб і з подарунком, і без подарунка. Воно означає, що подарунком для пана має стати сама дівчина.

Казка “Мудра дівчина” – одна із небагатьох побутових казок, які відбили настільки давні за своїм походженням звичаєві реалії. Це сталося, мабуть, внаслідок того, що темою казки послужило саме весільні загадки чи весільне випробування розуму. Тому суто для суспільно-побутової казки тут важливіша саме фабула “хто мудріший”?

Подібні сюжети групуються в одну тематичну групу за назвою основного мотиву: про розумних відгадувачів. В українському фольклорі – це одна із основних сюжетів колізій побутової казки. Другим за популярністю можна вважати мотив про вигадливих чи просто удатливих дурнів. Один із показових сюжетів цього плану – казка “Про дурного Савку”.

Був собі чоловік Савка і такий бідний, такий бідний, що аж дурний. І такий дурний, що аж бідний. І ось одного разу сидить Савка в хаті, а жінка надокучає: “Іди ж, Савко, їсти шукати, діти голодні, плачуть”. Слухав, слухав Савка, вийшов надвір, бачить – Ганна постелила сувої полотна і збирається їх вибілювати. Ходив Савка, ходив, думає: “Ну де я тій жінці хліба візьму? А, не зроблю нічого доброго, то хоч погане зроблю”. Зайшла Ганна в хату, а Савка згорнув полотно і кинув в куц. Коли через деякий час чує, як Ганна верещить, а Ганна лементує: “Людоньки, полотно пропало”.

Виходить Савка, а Ганна каже: “Савочко, може ти де бачив, може де чув? Пропало полотно, нічого не пошкодую, якщо допоможеш знайти”. Савка каже: “Це треба подумати”. – “Ой Савочко, якщо щось придумаєш, я тобі обов’язково віддячу”.

Пішов Савка додому, довго не думав, виходить, каже: “Знаєш, Ганно, вже й голова болить від того думання, але якщо в ось тому куці немає, то вже не знаю, що й думати. Більше думати не буду”. Пішла Ганна до куці, дістає полотно: “Ой Савочко, любесенький... Я ж тобі яєчок, а ж тобі борошенця принесу.

Отак Савка і зрозумів, як на світі жити. Принесла Ганна борошна, принесла яєць. Савчина жінка спекла млинців, діти за день змолотили, наступного дня знов треба Савці йти хліба шукали. Йде Савка, коли бачить Пилип застріг

двоє волів і нивку оре. Ходив Савка, ходив, ходив-ходив, аж поки Пилип не розпріг волів, а плуга залишив у полі. Взяв Савка того плуга, заніс в долину – шубовсь, а сам – додому.

Коли чує, ходить Пилип, місця собі не знаходить. Савка до нього: “А чого ти, Пилипе, такий сердитий? – “Та ось так і так, орав, а плуг, як у воду канув. Савко, ти поміг Ганні, може і мені допоможеш? – “Е, – каже, – це треба думати”. І пішов Савка. Пішов дурень думати. Не довго думав, виходить і каже: “Знаєш що, Пилипе? Думав я довго, вже аж голова тріщить, вже не можу більше думати. Глянь-но в оту долину, якщо в тій долині немає, то я вже й не знаю, де”.

Пішов Пилип – є плуг в долині. Пилип радий, Савці мішок борошна. Все ж таки плуга повернув.

Отак Савка й сидить, вже має що й їсти, вже дуже і не журиться. Але біди на світі вистачає, прийшла вона і до пана. Хтось у пана викрав касу. Пан куди? Савка вгадав Ганні, Пилипові, то що панові не вгадає? Ану давай сюди Савку.

Савка віднікується, Савка не хоче йти. Це ж таки не його робота, як тут бути? “Ну, – каже пан, – Савко, оце я тебе зачинаю в цій кімнаті, якщо до ранку не придумаєш, то я знаю, що з тобою зробити”.

Сидить Савка в кімнаті, відчинив вікно, а злодії ж теж чули про Савку, про його вміння відгадувати. А пан сказав: “Ото до третіх півнів. На третіх півнях я прийду і маєш усе сказати”. Вікно відчинене, коли чує: “Кукуруку” – “О, – каже, – вже перший є, десь скоро має бути другий, а там і третій”. А злодій якраз підкрадався до кущів і став слухати, що ж там Савка робить. Злодій як почув, що Савка вже вгадав, що він є, – бігом з тих кущів до своїх і каже: “Хлопці, несімо касу панові, бо вже Савка мене розоблачив, скоро і вам те саме буде”.

Прибігли, вкинули касу у вікно. На третіх півнях приходить пан, а Савка спить, каса біля нього. “Савко, ну то що, знайшов? – “Та знайшов”. – “Покажуй же, де була”. – “Нащо воно вам, пане, як другий раз вкрадуть, то я ще вам вгадаю”.

А пан пообіцяв, що як вгадає де каса, то віддасть Савці половину свого маєтку. Ну, вже Савці нічого не треба. Має Савка півмаєтку, живе собі нишком, нікуди вгадувати не ходить, але тут у пана в Брюселі є сестра, а в сестри пограбували банк. Приходить пан до Савки і каже: “Колего, а знаєте, що трапилося цими днями? Моєї сестри пограбували банк. Треба знов угадувати, треба знов шукати, бо все – пропала моя родина, не знаю, що буду робити, як вам буду віддячувати? Що схочете. Половину свого господарства я вам віддав, то мені не шкода, я ще наживу. Сестра віддасть вам половину свого банку”. Ну думає, Савка: “Отут нарешиті і влип”. Савка віднікується:

“Ні, – каже, – не вмію я вже відгадувати, я розледаців тепер, не займаюся цією справою та й розум вже не той став, що був раніше”. – “Е, колего, то ви просто не хочете, ви гордуєте вже тепер мною. Ану ж бо попробуємо, чи ви не відгадаєте”. Пішов пан, зловив жука в руку і каже: “Ану вгадайте, що в мене в руці?” А Савчина фамілія була Жук. Так її усіх прозивали в селі. Савка чуває потилицю і каже сам до себе: “А що, Жучку, попався в панську ручку”. – “А щоб ви згоріли, колего, – каже пан, – і тут вгадали”.

От і вся байка про дурного Савку. Так, що коли йдеться про дурнів (другий сюжет), то знову ж таки це не звичайні дурні, а хитрі, тобто це вже “Дурний, бо хитрий”.

Історично в цьому сюжеті проглядаються соціально-побутові умови ХІХ – початку ХХ ст.: каса (сейф), банк, наявність прізвищ у звичайних селян. Зрештою, й саме прізвище Жук доволі поширене в місцевості, де записана ця казка (на Ковельщині Волинської області).

Серед пласту побутових казок виділяються ще такі тематичні групи, як казки про сусідів, про подружні пари, про панів та їх наймитів, про суддів і суди, про спритних злодіїв, про мороку, про чортів і т. ін. Усі вони складені в реаліях ХІХ ст., може, трохи раніших. Усе це свідчить, що в цей час такі сюжети не просто збереглися, а й могли створюватися від початку. Тим-то суспільно-побутові казки серед решти казкової прози відзначаються найбільшою самобутністю. Усі їхні синхронотипи до кінця прочитуються лише в українських національних історичних реаліях.

Утрата суспільно-побутовою казкою своїх сакральних функцій призводить до нарощення її сатирично-гумористичних засобів. Розглядаючи кумулятивну казку чи казку про тварин взагалі, ми вже мали справу з казками-потішками, які є пародіюванням традиційної форми казки. Якщо ж говорити про побутову казку, то її в цілому можна вважати пародійним жанром, що є прямою альтернативою традиційним казкам. Більшість сюжетів цієї казки споріднені з байками. Що ж до генези останніх, то на сьогодні з повною впевненістю можна казати, що періодом їх продуктивного побутування були часи Езопа. Тому найпопулярнішим видом соціально-побутової казки є трикстерська казка. Головною її особливістю є гротеск, тобто змалювання серйозних ситуацій у жартівливому тоні.

Жартівливе трактування якихось серйозних тем, як правило, виступає ознакою утрати їх сакральності. Гумористичні сюжети побутових казок – головна ознака занепаду цього жанру в цілому. Із виникненням суспільно-побутової казки, казка як жанр взагалі перетворюється у предмет розваги, а разом з тим переходить до розряду дитячого фольклору.

НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКОЇ КАЗКИ

Ще І. Франко відзначав, що питомо національного в українській казці не так багато. І хто б це став заперечувати. З огляду на генезу казки більшість її сюжетів були закладені тоді, коли поняття національного загалом було відсутнє. Тому більшість сюжетів казок інтернаціональні за своїм походженням. Національних рис вони набувають згодом, на що звернув увагу інший видатний український історик і фольклорист М. Грушевський. У процесі побутування відбувається ретельна селекція мотивів і сюжетів і постійна їх правка під власні моральні устої й переконання. Внаслідок цього одні інтернаціональні сюжети повністю виходили з ужитку, інші шліфувалися, перероблялися. До прикладу, відомий сюжет про колобка побутує не тільки на європейському континенті, а й у латинській Америці. Проте коли в угорців це грудка сиру, в кубинців – марципанчик, то в українців – із тіста печений. Хоч уже і в цьому закралася фактологічна неточність. Лисиці, вовки, зайці хліба не їдять. Тож первісно це міг бути як не каврук, то принаймні сир.

Інший приклад – казка про рибку, яка росла ціле літо в садку, поки не виросла. В нашій традиції вона якось стала ріпкою, хоч і склад персонажів і кумулятивний спосіб побудови сюжету – все вказує на мисливські початки цієї оповідки.

Вже наведені приклади наочно демонструють тягу української казкової традиції до рільничого способу господарства. Тим-то в ній така мала кількість мисливських сюжетів. Що й було, то кераїнці переробили на свій аграрний лад. Не багато серед українських народних казок і скотарських сюжетів. Аграрний промисел превалує в усьому. Відтак і ментальні принципи українських казкових героїв – це принципи хлібороба-трудяги. Нічого йому не випадає даремно. Все треба здобути важкою працею й випробуваннями.

На відміну від номада-кочівника, основний смисл життя якого – захопити, відібрати, завоювати, герой української казки напакі проявляє благородство, повагу до традицій, а іноді й нехтування важко здобутими життєвими благами, як у казці “Котигорошко”. Він не злостивий, тому й ворогів часто може прощати. Помста за скоєне зло – не мета його життя. Він зосереджується на іншому, маючи переконання, що раз здобуті блага, можна здобувати ще і ще. Цьому вчить сама природа хліборобської праці. Коли завойоване номадом добро дається йому раз у житті, то хліборобові воно доступне кожного наступного року.

А ось мотив дурного щастя в українських казкових сюжетах майже відсутній і з'являється лише в суспільно-побутових казках. І то як прояв соціальної

справедливості та загальної рівності. Приклад – казка про те, як звичайний селянин став рівнею своєму панові.

Незлічені багатства – теж не тема українських казок. Кочівник на свої коштовності може виміняти харч, купити коня. А навіщо вони хліборобові, у якого все це й так є. Для нього єдине можливе багатство – це худоба. Тому навіть такий явний мисливський початок казки про солом'яного бичка, де головний атрибут – виготовлене зі смоли й соломи опудало бичка, яке служить пасткою для звірів, обертається здобуттям овець, гусей, курей, меду, капусти.

І врешті-решт питання генези сюжетів української казки. Чи такі всі вони запозичені. Міграційна школа зробила багато, щоб переконати нас у цьому. Натомість скептицистична теорія вказала на неспроможність компаративістів довести до толку шлях міграції хоча б одного із відомих казкових сюжетів. І не обов'язково всі вони поширювалися завдяки християнським місіонерам чи арабським купцям і не обов'язково з Індії, Риму чи Греції. Сучасна біогенетика, до прикладу, доводить, що від 5 до 15 % населення давньої Греції становили переселенці з України. Отже, міграції спільних на цей час українських та грецьких сюжетів могли бути двосторонніми.

Очевидний східний вектор поширення в українську традицію мають хіба алегоричні сюжети казки-байки. У ній закладена східна мудрість, яка істотно відрізняється від європейської. Тому ментальні принципи героїв таких казок також відрізняються від українських і в цілому європейських.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балущок В. Роль жінки в юнацьких ініціаціях давніх слов'ян. *Родовід*. 1994. № 9. С. 19.
2. Березовський І. Принципи видання казкового епосу в багатотомній серії “Українська народна творчість”. *IX Міжнародний з'їзд славістів: Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів*. Київ, 1983. С. 283.
3. Бондаренко В. Звірі наших лісів. Київ, 1988.
4. Боровський Я. Світогляд давніх киян. Київ, 1992.
5. Бріцина О. Українська народна соціально-побутова казка. Київ, 1989.
6. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Київ, 1992.
7. Виклади слов'янських легенд, або Міфологія / уклад. Я. Ф. Головацьким. Київ, 1991.
8. Геродот. Історії. В 9-ти т.
9. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1991. Т. 1.
10. Грушевський М. Історія української літератури. Київ, 1993. Т. 1.
11. Давидюк В. Культ вовка на Поліссі. У контексті історії фольклору. *Древляни*. Львів, 1996. Вип. 1. С. 178.
12. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. Вид. 3-тє. Луцьк, 2007.
13. Давидюк В. Реліктове значення ініціальних ритуалів у поліській весільній обрядовості. *Родовід*. 1994. № 9. С. 30.
14. Дунаєвська Л. Українська народна казка. Київ, 1987.
15. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. Київ, 1994.
16. Залізняк Л. Українська міфологія: Образ воїна-звіра. *Пам'ятки України*. 1991. № 5. С. 40–43.
17. Історія релігії в Україні. Київ, 1996. Т. 1: Дохристиянські вірування. Прийняття християнства.
18. Карпенко С. Міфологічні мотиви в українських народних казках про тварин. Біла Церква, 2008. 168 с.
19. Козак Д. Особливості етнічних процесів у контактних зонах. *Матеріали до української етнології*. Київ, 1995. Вип. 1(4). С. 94–95.
20. Кос Г. Поховальні пам'ятки як джерело вивчення язичницьких вірувань. *Історія релігії в Україні*. Київ; Львів, 1995.
21. Мушкетик Л. Людина в народній казці Українських Карпат. Київ, 2010. 320 с.

22. Павленко Ю. Еволюція давньослов'янських уявлень про світ богів. *Історія релігій в Україні*. Київ; Львів, 1995. Ч. 3. С. 311.
23. Павленко Ю. Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ, 1994.
24. Пелецишин М. Племена культури лінійно-стрічкової кераміки. *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині*. Київ, 1974. С. 97–104.
25. Петров В. Український фольклор. *Берегиня*. 1996. № 1–2.
26. *Поліська дома*. Вип. 1. Луцьк, 1991. С. 22.
27. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології / написав Іван Левіцький. Львів, 1876, 1992, 1993, 2003.
28. Франко І. Національний колорит у казках Бодянського. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наук. думка, 1984.
29. Франко І. Передмова до “Галицьких народних казок”. *Франко І. Вибрані статті про народну творчість*. Київ, 1955. С. 183–184.
30. Чмихов М. Давня культура. Київ, 1994. С. 6–7.
31. Юзвенко В. Динаміка поетичних форм слов'янської фантастичної казки. *IX Міжнародний з'їзд славістів: Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів*. Київ, 1983. С. 233.
32. Becker R. Die weibliche Initiation im ostslawischen Zaubermärchen. *Ein Beitrag zur Funktion und Symbolik des weiblichen Aspekts im Märchen unter besongerter Berücksichtigung der Figur der Baba-Jaga*. Berlin, 1990. S. 114–140.
33. Buschan G. Die Sitten der Volker. Liebe, Ehe, Heirat, Geburt, Religion, Uberglaube, Lebesgewohnheiten, Kultureingentumlichkeiten, Tod und Bestattung bei allen Volkern der Erde. Liobe, 1914. S. V–VI.
34. Dorsey G., Kroeber A. *Traditions of the Arapaho*. Chikago, 1903.
35. Gimbutas M. The first wave of Eurasian stepp pastoralists into Copper Age Europe. *Journal of Indo-European Studies*. 1980. № 8. P. 273–315.
36. Gwara maloruska Mockowiec i Siwki Naddnieestrzanskiej z urozgljednieniu wsi okolicznych. Lwow, 1926.
37. Nitschke A. Soziale Ordnungen im Spiegel der Marchen. Bd.1: Das fruhe Europa. Stuttgart, 1976.
38. Pelka L. Polska demonologia ludowa. Warszawa, 1987.
39. Peukert W. Deutsches Volkstum in Märchen und Sage, Schwank und Ratsel. Berlin, 1938.
40. Sydow C. W. Das Volksmarchen als indogermanische Tradition. *Niederdeutsche Ztschr. Volkskunde*. 1926. Bd. 4. S. 207/
41. Sydow C. Das Volksmarchen unter ethnischen Gesichtspunkt. *Sydow C. Sderted papers on Folklore*. Copenhagen, 1948. P. 220–242.
42. Vulkanesku R. Mitologie romana. Bucuresti, 1985.
43. Wesselski A. Versuch einer Theorie des Märchens. Berlin, 1931.

ГЛОСАРІЙ

Автохтон (місцевий, корінний, тубільний) – термін, що має кілька близькоспоріднених значень пов'язаних з місцевим походженням.

Агамія (від лат. *Agamos* “безшлюбний”) – відсутність приписів, моральних норм, що вимагають від членів групи одружуватися.

Адельфогамія – права на жінку усіх чоловіків роду.

Алохтон (...хтони) – людина немісцевого походження, чужинець.

Амбівалентно – амбівалентність (від лат. *ambo* – обидва і лат. *valere* – володіти, діяти) – психічний стан роздвоєності; співіснування протилежних відносин або почуттів.

Антисвіт – світ, обернений земному, де все навпаки чи просто не так.

Антропоморфний – людиноподібний.

Антропонім – людське ім'я.

Гетеризм – шлюбні стосунки з різними партнерами.

Гетерогамія (полігамія) – шлюбні стосунки водночас із кількома партнерами.

Дефлорація – позбавлення дівочої незайманості, цноти.

Езотеричність – таємний, прихований, призначений винятково для посвячених (про релігійні обряди, містичні вчення, магичні формули).

Екзотеричність – відкритість, загальнодоступність.

Екзогамія – шлюб поза межами власної групи чи спільноти.

Елементарний сюжет – те саме, що й мотив.

Ендогамія – шлюб у межах власної спільноти.

Етіологія – причини походження.

Зооморфний – твариноподібний.

Інвазія – у соціології – процес переселення групи населення в район, де проживала інша група.

Ініціаційні лісові братства – ізольовані чоловічі спільноти, які створювалися на час проходження ініціаційних випробувань та обрядів.

Комунальний гетеризм – групова сім'я, в якій правом на жінку користуються всі чоловіки роду чи іншої спільноти. У північних народів, де існує брак жіночого населення, практикується в формі поліандрії, на решті територій, де побут пов'язаний із сезонним відлученням від сім'ї чоловіків, переважає полігамія у формі полігінії – права жінки на всіх чоловіків роду.

Контамінація (лат. *contaminatio* – «змішання») у лінгвістиці – виникнення нового фольклорного мотиву, сюжету внаслідок зближення, поєднання частин двох або більше інших.

Космогонічні явища – явища, пов’язані зі створенням світу, впорядкування хаосу, перехід від безладу до ладу.

Культ предків – обожнювання померлих родичів.

Кумулятивний сюжет – сюжет, побудований на принципі кумулятивного інваріантного ланцюжка. Кумулятивний інваріант становить собою нанизування однотипних подій чи персонажів.

Лікантропія – здатність до обертання людини в вовка.

Лімінальна зона – перехідна зона, пов’язана зі зміною соціального статусу чи ідентичності й самоусвідомлення.

Лімінальний – перехідний, межовий.

Майорат – обов’язковість наслідування родового володіння старшим сином. Власне майорат було впроваджено у середньовічне право Європи у XIV–XV століттях, але схожі правові норми існували в багатьох народів і раніше.

Матрилокальний шлюб – шлюб у межах жінчиної сім’ї.

Метаморфоза – перетворення.

Метемпсихоза – первтілення.

Мінорат – спадкове майнове право молодшого віком у роді або сім’ї.

Мнемонічні функції – функції збереження інформації.

Ойконім – вид топоніма, власна назва будь-якого населеного пункту, від міста до окремого будинку.

Паремія – прислів’я, приказка, влучний вислів.

Парна сім’я – проживання одночасно тільки з одним шлюбним партнером.

Патрилокальний шлюб – шлюб у сім’ї чоловіка.

Полігамія – форма шлюбу, яка допускає одночасний шлюбний зв’язок одразу з кількома чоловіками чи жінками. Розрізняють полігінію – багатоженство, поліандрію – багаточоловіцтво і груповий шлюб – шлюб, який складається з кількох чоловіків і жінок, які мають необмежені стосунки в межах такої сім’ї.

Полігенез – походження з кількох різних центрів.

Профанний простір – цей світ.

Пубертаційний ритуал – це обряд, який символізує перехід з дитячого віку в дорослий.

Реінкарнація – переродження, повторне народження.

Реінкорпорація – повторне входження в колектив.

Ритуальний гетеризм – сексуальна сваволя під час проведення окремих ритуалів з елементами пошуку шлюбного партнера. Пережитки ритуального гетеризму в українців зафіксовані в купальському та весільному фольклорі.

Сакральний простір – священне місце.

Сегрегація – вилучення з колективу.

Сакральний час і простір – священний.

Сакрум – слово походить із латини і позначає щось священне, релігійний ритуал, поклоніння.

Спокутний гетеризм – право окремих осіб на жінку перед вступом її в шлюб, “право першої ночі”.

Гостинний гетеризм – право гостя на жінку чи дочку господаря, своєрідна форма прилучення чужинців у свою родову общину. У формі обміну жінками з ухилом до комунальної форми гетеризму пережитки цього звичаю в українців проглядаються в весільному обряді перезви в поліщуків.

Тотем – істота, яка вважалася засновником племені. Внаслідок цього представники цього племені мали здатність в окремі періоди або й довільно набувати рис свого першопредка. На території євразійського материка відомі лише два такі трансформери вовкулака – людиновок і барсер – людиноведмідь. Відтак попри чимало версій про тотемів, представлених іншими зооморфними видами (козу, бусла, оленя), реконструйованих з масок новорічних обходів, ці реконструкції не мають вагомих підстав на визнання цих тварин тотемами тих чи інших народів. А щодо учасників новорічних обходів, то серед них трапляються маски коня, вівці і навіть гусей, які так само з тотемами нічого спільного не мають.

Хтонічний світ – світ, пов’язаний з потойбіччям, тобто – позаземний світ.

ТЕКСТИ ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ

ДОВГОМУДИК

Був собі дід та баба, і унадився до них довгомудик курчат таскати. Перетаскав усіх, а то прийшов і куріпочку забрав. От дід і каже: “Піду я, бабо, вб’ю довгому дика”. Та й пішов.

Іде та іде, дивиться – аж лежить кізячок. “Куди ти, діду, йдеш?” – “Довгомудика бить”. – “І я з тобою”. – “Ходім”.

Пішли вдвох. Аж лежить личко. “Куди ти, діду, йдеш?” – “Довгомудика бить”. – “І я з тобою”. – “Ходім”.

Пішли утрьох. Аж лежить кийочок. “Куди ти, діду, йдеш?” – “Довгомудика бить”. – “І я з тобою”. – “Ходім”.

Пішли вчотирьох. Аж лежить жолудик. “Куди ти, діду, йдеш?” – “Довгомудика бить”. – “І я з тобою”. – “Ходім”.

Пішли уп’ятьох. Аж лізе рак. “Куди ти, діду, йдеш?” – “Довгомудика бить”. – “І я з тобою”. – “Ходім”.

Пішли ушістьох. Аж біжить півник. “Куди ти, діду, йдеш?” – “Довгомудика бить”. – “І я з тобою”. – “Ходім”.

Прийшли. Аж стоїть довгомудикова хатка. Вони у ту хатку, аж довгомудика нема. Вони і поховались там: жолудик у піч поліз, кізячок на порозі ліг, личко під порогом, кийочок на горище зліз, рак у помийницю ускочив, півник на жердочку злетів, а дід поліз та на печі і ліг. От прибіга довгомудик, а жолудик у печі розпаривсь та:

– Довгомуде, довгомуде! Прийшли к тобі добрі люди, Хотять тебе вбити, Куріпочку слобонити.

Довгомудик: “Що, що таке?” А жолудик знов своєї, а це як розігрівсь добре та тільки: лусь, лусь!

Як злякається довгомудик – та до помийниці, а рак його за ногу. Він на жердочку, а півник його у головку. Він тоді до порога, осквзнувся на кізячок, упав та у личко запутавсь, а кийок – з горища та й убив його. Дід тоді забрав куріпочку, шкурку узяв та й пішов собі.

ПРО ВОВЧИКА-БРАТИКА І ЛИСИЧКУ-СЕСТРИЧКУ

Як був собі дід та баба, а в них не було дітей; так і постарілись – удвох собі.

Раз у неділю баба напекла пиріжків з маком, поставила їх на віконці та й каже: “Оце тобі, дідусю, а се – мені; се тобі, дідусю, а се – мені”. А лисичка підкралась та й ухватила пиріжок з вікна – була така та й нема. Вибігла на поле, зараз сіла, виїла мачок із пиріжка, а в пиріжок наклала поганого... Стулила його і вп’ять пішла. Недалеко пастухи пасли телята. Вона прибігла до тих пастухів.

– Здорові, хлопці!

– Здорова!

– Проміняйте мені бичка на маковий пиріжок!

Ті довго не хотіли; далі таки вона одурила найдурнішого: проміняв їй бичка.

– Глядіть же, – каже, – хлопці, не їжте пиріжка, аж поки я зайду за гору.

От загнала вже того бичка за гору, догнала до лісу, прив’язала до дубка, а сама пішла в ліс рубати дерева на саночки.

– Рубайся, деревце, криве і праве! Рубайся, деревце, криве і праве!

Нарубала дерева, зробила саночки, запрягла бичка, сидить і поганя: “Гей-гей, бичок-третячок, вимінятий за маковий пиріжок!” Се де не взявся їй назустріч вовчик-братик.

– Здоров була, лисичка-сестричка!

– Здоров, вовчику-братику!

– Де ти була, лисичко-сестричко?

– У лісі, саночки робила.

– Гарні саночки! Підвези ж мене, лисичко-сестричко!

– Так саночки поламаєш.

– Ні, не поламаю: я тільки одну лапку положу.

– Та положи вже, ніде тебе діти.

Вовк положив лапку, а саночки – трісь!

– Вовчику-братику, саночки ламаються.

– Та ні, лисичко-сестричко, – то я орішки кусаю.

– Дай же і мені.

– Та то в мене тільки один і був, лисичко-сестричко. Положу я і другу лапку?

– Саночки поламаєш.

– Ні, не поламаю.

Положив і другу лапку, а саночки – трісь!

- Ой, лишечко, саночки тріщать!
- Та то я, лисичко-сестричко, орішок розкусив.
- Дай же й мені.
- Так нема більше. Положу бо я, лисичко, й задні лапки?
- Саночки поламаєш.
- Та ні, лисичко!
- Та положи вже!

Положив він, а саночки вп'ять – трісь!

- Ой, вовчику, саночки тріщать!
- То я, лисичко-сестричко, орішки кусаю.
- Дай же й мені!
- Так оце бо останній розкусив. Лисичко-сестричко, положу бо я і хвостик?
- Та положи вже, хай тобі сі та ті.

Убрався зовсім у саночки, а саночки – трісь-трісь-трісь!.. Так і розпались.

- А щоб тобі добра не було, проклятий вовцюган! Що се ти мені наробив?

Іди ж тепер у ліс та рубай дерево!

- Як же його рубати, лисичко-сестричко? Я не вмю.
- Кажі: “Рубайсь, деревце, криве й праве! Рубайсь, деревце, криве й праве!”

От він увійшов у ліс та: “Рубайсь, деревце, саме праве! Рубайсь, деревце, праве!”

Нарубав самого правого деревця та й волоче до лисички.

- Чого се ти нарубав? Я ж тебе вчила, як казати.
- Та я ж і казав: “Рубайсь, деревце, саме праве!”
- Я тобі веліла казати: “Рубайсь, деревце, праве й криве!” Піди ж уп'ять та так і кажи.

От він уп'ять увійшов у ліс та: “Рубайсь, деревце, саме криве! Рубайсь, деревце, саме криве!” Нарубав самого кривого і волоче до лисички.

- Нащо ж ти самого кривого нарубав?
- Та ти ж мені так веліла.
- Тьфу, противний же який! Постій же, коли так, тут погляди бичка, я сама піду по дерево.

Побігла, нарубала дерева і живо вернулась. Гляне – вовка немає, а бичок стоїть під тинном. Лисичка до його, а в його під пузом солом'яний віхоть заткнутий. Лисичка хап за той віхоть, а відти горобці – кшшш!!! Що за знак? Коло бичка паличка стоїть. Вона взяла ту паличку, а бичок і впав. “Ну, – дума лисичка, – постривай же ти, проклятий вовцюган! Прийдеться і тобі”. Подивилась, подивилась на бичка та й побігла скрізь шляхом.

Бігла, бігла, дивиться – іде валка чумаків. Вона впала серед дороги, укачалась в пісок і лежить, мов нежива. Передній чумак нараз її побачив. “Дивіться, – каже, – хлопці, яка здорова лисиця лежить!” Усі її обступили, перевертають її. – “Та вона дохла, цур їй пек!..” Та й минають. А самий останній у валці чумак і каже:

“Вже ж я возьму, дарма, що дохла, пригодиться дітям на шапочки”. Узяв та й укинув її у віз, аж на самий спід, під рибу.

Лисиця зараз прогризла дірку у возі і давай викидати рибу. Кида та й кида по одній, поки і викидала піввоза. Тоді і сама виплигнула. Позбирала ту рибку, сіла під копицею та й їсть. Се де не взявся вовчик-братик іде...

– Здоров була, лисичко-сестричко!

– Здоров!

– Що ти їси, лисичко-сестричко?

– Рибку.

– Дай же і мені покуштувати.

– Піди собі налови.

– А де ж її ловити?

– У річці.

– Так дай же я покуштую, хоч пірце дай,— тоді й я піду ловити.

Вона дала йому пірце. Покуштував він.

– А, добра! Поведи і мене, лисичко-сестричко, то й я собі наловлю.

– Ходімо.

Привела вона його до річки. Се було восени, і вода починала вже замерзати.

– Стромляй же, – каже, – хвіст у ополонку!

Він устромив хвіст, а лисичка бігає округи та приказує: “Мерзни, мерзни, вовчий хвосте, мерзни, мерзни, вовчий хвосте!”

– Що ти там, лисичко-сестричко, кажеш?

– Та то я кажу: “Ловись, рибка, мала й велика”.

Як хвіст уже став замерзати, лисичка і каже: “Ану, потягни – чи важко?”

Вовк потяг хвіст:

– Та важко вже.

– Ото вже рибка почала чіпляться.

А сама все біга округи ополонки та: “Мерзни, мерзни, вовчий хвосте!”

– Та що ти там, лисичко-сестричко, все кажеш?

– То я кажу: “Ловись, рибка, мала і велика!”

Як вода зовсім уже замерзла, тоді вона і каже: “Тягни, вже багато риби начіплялось”.

Вовк тягне, тягне – не витягне хвоста.

– Що се ти мені наробила, лисичко-сестричко?

А вона кричить:

– Ідіть, люди, вовка бити!

Як назбігалось людей!.. Хто з сокирою, хто з ціпом, хто з вилами, а жінки з кочергами та з рогачами. Давай локшити того вовка. А лисичка тим часом пробралась у село, забігла в хату. А в тій хаті стояла діжа немішана (хазяйки не було: побігла вовка бити). Вона взяла вивернула діжу, укачалась-укачалась у тісто, вибігла і прямо на поле. Коли дивиться – і вовк іде, та тільки-тільки тиняється: прилокшили добре його сердешного. Порівнявся з лисичкою та й каже:

– Спасибі, лисичко-сестричко: наробила ти мені добра, одячила!

– Ох! Ох! Цур тобі! Хіба не бачиш, що й з мене мозок тече – се мене так побили і голову провалили мені. Вовчику-братику, підвези мене!

– Так я і сам нездужаю.

– Та все ж таки ти здоровіший від мене. От не дійду додому.

– Так сідай же. Нічого з тобою робити.

А вона стогне. Злізла йому на спину і умостилася та: “Битий небиту везе, битий небиту везе”.

– Що ти там, лисичко-сестричко, кажеш?

– То я кажу: “Битий биту везе”.

– Та воно, бач, і правда.

А вона вп’ять своє: “Битий небиту везе”.

– Та що ти там усе балакаєш, лисичко-сестричко?

– То я кажу: “Битий биту везе”.

От став вже діходити до лисиччиної хатки. – Тепер же вставай, лисичко-сестричко! А вона тоді – плиг до дому та:

– Битий небиту привіз! Битий небиту привіз!

– Не ти катова і лисичка. Отак мене піддурила!

Та за нею. Хотів був її вдарити. А лисичка в хатку та й зачинилась. Дивиться в віконце та ще й дражне вовка: “Битий небиту привіз”.

Потяг вовк додому – ледве-ледве лізе сердешний та проклина лисичку.

А вона собі живе – під’їда свою рибку та курей ловить.

РУКАВИЧКА

Був собі дід та загубив рукавичку. От біжить мишка, улізла в ту рукавичку та й сидить.

А це скаче жабка та й каже: “Хто, хто у цій рукавичці?”

– “Мишка-скряботушка. А ти хто?”

– “Жабка-скрекотушка. Пусти і мене”.

– “Іди”.

От біжить зайчик та й каже: “Хто, хто у цій рукавичці?”

– “Мишка-скряботушка й жабка-скрекотушка. А ти хто?”

– “Зай-чик-лапанчик. Пусти і мене”.

– “Іди”. Коли це біжить лисичка: “Хто, хто у цій рукавичці?” – “Мишка-скряботушка, жабка-скрекотушка і зайчик-лапанчик. А ти хто?” – “Лисичка-сестричка. Пусти і мене”.

– “Іди”.

От вони сидять. Біжить вовчик і питає:

– “Хто, хто у цій рукавичці?”

– “Мишка-скряботушка, жабка-скрекотушка, зайчик-лапанчик та лисичка-сестричка. А ти хто?”

– “Вовчик-братик. Пусти і мене”.

– “Іди”.

Коли йде ведмідь, гуде і питається:

– “Хто, хто в цій рукавичці?”

– “Мишка-скряботушка, жабка-скрекотушка, зайчик-лапанчик, лисичка-сестричка і вовчик-братик. А ти хто?”

– “Ведмідь-набрідь. Пусти і мене в рукавичку”.

– “Іди”. От і той уліз.

Біжить кабан:

– “Хро-хро-хро! Хто, хто в цій рукавичці?”

– “Мишка-скряботушка, жабка-скрекотушка, зайчик-лапанчик, лисичка-сестричка, вовчик-братик і ведмідь-набрідь. А ти хто?”

– “Кабан-неклан. Пусти в рукавичку і мене”. – “Іди”. От і той уліз, та й сидять.

Коли це іде стрілець. Бачить, що рукавичка ворухиться. Він як стрельне – аж там от скільки шкур!

КОТИК І ПІВНИК

Був собі котик і півник, та й побратались. От котикові треба іти по дрова, він і каже півникові: “Сядь же ти, півнику, на печі та їж калачі, а я піду по дрова; та як прийде лисичка, то не озивайсь!” Пішов.

Коли ж біжить лисичка. “Півнику, братику, одчини! Півнику, братику, одчини! Як не одчиниш, оконце видеру, борщик виїм і тебе возьму”. А півник каже: “То-ток, то-ток, не велів коток! То-ток, то-ток, не велів коток!” От лисичка оконце видрала, борщик виїла і півника взяла. Несе його, а він кличе котика – співає:

Мій котику,
Мій братику!
Несе мене лиса
За кленові ліса,
За крутії гори,
За бистрії води...

От котик почув, прибіг, одняв півника і поніс додому та її каже знов: “Гляди ж, півнику, як прийде лисичка, не одкликайся, бо тепер я піду дальше!” Пішов.

А лисичка вже й біжить. Стук-стук у віконце: “Півнику, братику, одчини! Як не одчиниш, оконце видеру, борщик виїм і тебе возьму!” А півник усе: “То-ток, то-ток, не велів коток!” От вона оконце видрала, борщик виїла і його взяла. Несе, а півник знову:

Мій котику,
Мій братику!
Несе мене лиса
За кленові ліса,
За крутії гори,
За бистрії води...

Раз проспівав – не чує котик; він вдруге голосніше – котик прибіг, одняв його і поніс додому та й каже: “Тепер же я піду далеко-далеко, і хоч як уже будеш кричати – не почую; то вже мовчи, не озивайся до лисички!”

Коли ж ізнов лисичка: “Півнику, братику, – каже, – одчини! Півнику, братику, одчини! Як не одчинеш, оконце видеру, борщик виїм і тебе возьму!” А півник: “То-ток, то-ток, не велів коток!” От лисичка оконце видрала, борщик виїла і його взяла. Несе, а півник співає – раз, вдруге, втретє... Котик не почув, а лисичка й понесла півника додому.

Увечері приходять котик додому – нема півника. Він зажурився, а далі зробив собі бандурку, узяв мішок і молоток і пішов до лисиччиної хатки. Став і заграв:

А в лиски-лиски новий двір,
Чотири дочки – на вибір,
П’ятий Пилипко,

Та й той мій!

Пилипко-липко, вийди на ринку – посмотри;

Як бубни бубнять, як сурми сурмлять – погляди!

А лисичка саме пекла палянички. От старша дочка лисиччина і каже: “Мамо, піду я подивлюсь: хто се так гарно грає, й паляничку возьму”. А лисичка каже: “Іди!” І дала їй паляничку. Дочка пішла, а котик її “цок, та в лобок, та в мішок, та й знов став грать”.

От і друга дочка каже лисичці: “Піду і я, мамо!” Лисичка каже: “Іди, доню!” І їй дала паляничку, і ся пішла. А він і ту – цок, та в лобок... А після і третя дочка, і четверта. А Пилипко ждав-ждав і каже: “Піду я, мамо, зажену їх, – чого вони так забарились!” Пішов. А котик і його – цок, та в лобок, та в мішок. А послі в хату до лисички – і її убив, та тоді дивиться, що півник уже без стегенця, – витяг борщик, достав стегенце, притулив до півника та й поніс його додому. От вони живуть і хліб жують, і постолом добро возять.

ЦАП ТА БАРАН

Випустив дід овець напувати, та поки там се та те коло другої скотинки – і не бачив, як цап та баран вийшли з двору і побігли по дорозі, сінце підбираючи.

Напоїв дід, загнав і оп’ять не доглядівся, що не вся скотинка. А цап та баран побігли собі та й побігли, вже й сонце зайшло, і смеркає, а вони і не думають додому вертаться. От побачили од-далеки лісок і направились до його листячка збирати. Трохи не доходи до ліска, стрічають вони дванадцять вовків, і один між ними куций за вожака. “І, ти, лихо, – журиться баран, – що його робити?” – “Нічого, не рябій, – каже цап, – я ще їх полякаю”. Та прямо на вовків біжить, скака й рогами маха, аж вовки сполохнулись. Цап туп ногою та: “Здорово, братці!” – “Здрастуй” – “Чи далеко тут криниця і чи гарна в ній водиця?” – “А що ви таке солоне їли?” – питаються вовки. “Та ми оце тільки що, – каже цап, – з’їли дванадцять вовків, і в одного була така солона голова, що аж душа горить, води хочеться”.

“Шутка, з дванадцятью справились! Це і нам не здобрувати”, – подумали вовки та, сказавши, де криниця, драла скоріш од них. Не на шутку злякався і цап та баран. Вони хаміль, хаміль відтіть та в лісок. Ізлізли на верхушку самого високого дуба. А вовки ідуть і розсуждають: “Чи може таке статся, щоб їх два подужали нас дванадцять?! Та нашому брату і одному нічого з ними робити”. – “Давайте вернемось”, – каже один. “Та давайте”, – підхватили другі. І вернулись.

Ввійшли по сліду в ліс, а далі тиць і стали: слід кончився. “Де ж вони ділись?” – думають вовки. А один і каже: “Постойте, я заворожу”. Та бриць на спину і мель-мель ногами. “Он вони!” – каже, і указав на дуба, де сиділи цап та баран. “Як би ж їх достати?” – стали радиться вовки. “А ось як, – каже куций. – Давайте станем один на другого, так верхній якраз достане”.

І стали становиться. От уже послідній дереться, зубами клаца і ось-ось достане. А баран з ляку як затруситься та геп прямо на вовків і повалев їх всіх додолу. Шкопиртають вовки, а цап з дерева кричить: “Бий їх, брате, прямо, лобом, лобом! Метай їх рогами направо і наліво! Ось і я! Ось і я!”

Вовки з ляку розбіглися, а цап та баран скоріш додому убрались.

ЯК ВОВК ЗАХОТІВ КОЗЕНЯТ

Дика коза збудувала собі в лісі хатку і навела там собі діток. Коли виходила коза з дому пастиь, так діткам наказувала, щоб вони нікому не одчиняли дверей. Пішла коза по лісу, напаслась досить, вернулась додому, підійшла до дверей і заспівала:

Діточки мої, козеняточка,
Одмикайтесь, одчиняйтесь;
Ваша матінка прийшла,
Молочка вам принесла!

Козенята, почувши материн голосок, миттю кинулись до дверей і одчинились. Коза увійшла, нагодувала діток молоком і знов побігла пастиь.

Вовк підслухав, як вона співала, тіко гаразд не второпав, як коза причитувала. Трохи згодом вовк підійшов до козинячої хатки і зтяг пісню своїм невдалим вовчим голосом:

Козеняточка, мої хлоп'яточка,
Одсувайтесь, одчиняйтесь;
Ваша мати прийшла,
Молочка вам принесла!

Козенята пізнали, що не материн голос, і кажуть йому: “Не одчиним, не матінчин голосок. У нашої матусі тоненький голосок!” Вовк одійшов од козинячої хатки, сів за кущами, посидів трохи, поміркував і знов пішов до козенят. Підійшов до дверей і зтяг тонким голосом:

Козеняточка, мої діточки,
Одмикайтесь, одчиняйтесь;
Ваша мати прийшла,
Молочка вам принесла!

Козенята було сикнулись до дверей одчинять, а далі схаменулись, розшолопали, що він не так причитує і голос нерівний, трохи товщий. Тоді вони одмовили йому так: “Не одчиним, не матінчин голосок. У нашої матінки голосок тонший, і вона не так співа”.

Вовк з досадою пішов од хатки. Одійшов геть за куці неподалеко од козенят і сів там піджидать, поки прийде коза, щоб підслухать, як вона буде співать і щоб собі перейнять її голос і причот.

Незабаром прийшла коза і заспівала:

Козеняточка, мої діточки,
Одмикайтесь, одчиняйтесь;
Ваша матінка прийшла,
Молочка вам принесла!

Козенята пізнали свою матінку, одчинили їй і похвалились, що до них хтось приходив і хотів обманить їх. Коза нагодувала діток і приказала їм, щоб вони нікому не одчиняли, а щоб вони не помилились, розказала їм, як вона буде причитувать надалі. Коза переночувала дома, а на ранок чуть зоря подалась пастись. Вовк, дождавшись ранку, став думать, як би ж його умудриться, щоб голос свій підвести під козинячий, а далі почав пробувать свій голос. Завив раз – дуже товсто; завив другий раз – теж не підходе під козинячий голос. Він зтяг третій раз самим тоншим голосом, а все ж таки під козинячий не підходив.

Бігла мимо лисиця. Почула вовчий вой і спинилась. Підійшла до його поближче і пита: “Чого ти, вовче, виєш, чи ти дуже оголодав?” – “Та се я, сестричко, пробую свій голос; нагибав козинячу хатку та ніяк не доберусь до них, не одчиняють клятї дверей, пізнають по голосу, що не їх мати. Так я хочу підібрать ноту, щоб заспівать по-козинячи”. – “Ні, вовче, так діло твоє не вигоре; коли хочеш посмакувать козинятинки, так попрохай мене, я тебе научу”. – “Научи, спасибі тобі, я тобі оддячу”. – “А що ж ти мені даси?” – “Та як доберусь до козенят, так і тобі одного дам”. – “Ні, так я не согласна; коли там діло буде, а я зараз їсти хочу; ти принеси мені гуску, тоді научу, як голос поправить”.

Вовк согласивсь, побіг добувать гуску. Довгенько вовк никав понад річкою в очереті, все підкрадавсь до гусей і вже надвечір піймав одну гуску. Миттю примчав до лисиці, оддав їй подарок і каже: “Ну, тепер, сестричко, научи, як поправить голос”. – “А от що, вовче: ідти ти до коваля і попрохай його, щоб він тобі насталив голос. Тоді ти будеш уміть співать по-козинячи”. – “А де ж я буду того коваля шукать?” – “А он там у край села кузня стоїть, туди і йди”.

Вовк послухав лисиці, пішов до коваля. Підійшов до кузни і каже: “Чоловіче, настали мені голос, щоб я міг співать по-козинячи”. – “А що ж ти мені за це даси?” – “Та я ж не знаю, що ти з мене возьмеш; грошей у звірів не бува, а

подарочок який-небудь принесу тобі”. – “А от що, вовче, принеси ти мені пару гусей, тоді я насталю голос; тіко щоб гуси були живі”.

Вовк помчавсь до річки і почав шастать по березі в очеретах. Забовтався бідняга по самі уші, а таки піймав пару гусей, взяв їх обох за крила і повів до коваля. Вовка оскома брала на гусей, хотілось самому їх поїсти, та треба було добитись свого... Приніс гусей до коваля і каже: “Ну, чоловіче, подарок тобі уже приніс, скоріш стали мені голос”. – “Добре, вовче, тепер можна взятись і за роботу. Ти, вовче, стань поближче до ковадла, висолоп подужче язик та заплющ очі, а я зараз налагодю, що треба”.

Вовк підійшов до ковадла, висолопив язик, заплющив очі і стояв як укопаний. Коваль взяв мерщій самий більший молот та як торохнув вовка по лобу! Він, бідняга, і не ворухнувсь. Коваль тоді зняв з вовка шкуру, одвіз на базар, продав за п'ять рублів, а гусей оставив собі на заріз. А козенята остались живі, здорові.

СОЛОМ'ЯНИЙ БИЧОК

Жив собі дід та баба. Дід служив на майдані майданщиком, а баба сиділа дома, мички пряла. І такі вони бідні – нічого не мають! Що зароблять – то проїдять, та й нема. От баба і напалась на діда: “Зроби та й зроби мені, діду, солом'яного бичка і осмоли його смолою”. – “Що ти, дурна, говориш, навіщо тобі той бичок здався?” – “Зроби, я вже знаю навіщо”. Дід – нічого робить – взяв зробив солом'яного бичка і осмолив його смолою.

Переночували. От на ранок баба набрала мичок і погнала солом'яного бичка пасти; сама сіла під могилою, пряде кужіль і приказує: “Пасись, пасись, бичку, на травиці, поки я мички попряду! Пасись, пасись, бичку, на травиці, поки я мички попряду!” Поти пряла, поки й задрімала. Коли це з темного лісу, з великого бору біжить ведмідь. Наскочив на бичка: “Хто ти такий? – питає. – Скажи мені!” А бичок і каже: “Я – бичок-третячок, з соломи зроблений, смолою засмолений”. Ведмідь каже: “Коли ти солом'яний, смолою засмолений, то дай мені смоли обідраний бік залатати!” Бичок нічого, мовчить. Ведмідь тоді його зараз за бік, давай смолу оддирати. Оддирав-оддирав, та й зав'яз зубами, та ніяк і не вирве. Сіпав, сіпав – ні! Затяг того бичка бозна-куди. От баба прокидається, аж бичка і нема. “Ох, мені лихо велике! Де це мій бичок дівся? Мабуть, він уже додому пішов”. Та мерщій днище та гребінь на плечі та додому. Коли дивиться – ведмідь у бору бичка тягає. Вона до діда: “Діду, діду, бичок наш ведмедя

привів, – іди його вбий!” Дід вискочив, оддер ведмедя, взяв і закинув його у погріб.

От на другий день, ще ні світ, ні зоря, баба уже набрала кужелю і погнала на толоку бичка пасти. Сама сіла під могилою, пряде кужіль і приказує: “Пасись, пасись, бичку, на травиці, поки я мички попряду! Пасись, пасись, бичку, на травиці, поки я мички попряду!” Поти пряла, поки й задрімала. Коли це з темного лісу, з великого бору, вибігає сірий вовк та до бичка: “Хто ти такий, скажи мені!” – “Я – бичок-третячок, з соломи зроблений, смолою засмолений”. – “Коли ти смолою засмолений, – каже вовк, – то дай і мені смоли засмолити бік, а то сучого сина собаки обідрали”. – “Бери!” Вовк зразу до боку, хотів смолу оддерти. Драв-драв та зубами й застряв, що ніяк уже і не оддере. Що хоче назад – то ніяк... Він так вовтузається з тим бичком! Прокидається баба – аж бичка уже й не видно. Вона подумала: “Мабуть, мій бичок додому побрів”. Та й пішла. Коли дивиться – вовк бичка тягає. Вона побігла, дідові сказала. Дід і вовчика у погріб укинув.

Погнала баба і на третій день бичка пасти. Сіла під могилою та й заснула. Біжить лисичка: “Хто ти такий?” – питає бичка. “Я – бичок-третячок, з соломи зроблений, смолою засмолений”. – “Дай мені смоли, голубчику, приложити до боку; сучого сина хорти трохи шкури не зняли!” – “Бери!” Ув’язла і лисиця зубами, ніяк не вирветься. Баба дідові сказала. Дід укинув у погріб і лисичку. А далі й зайчика-побігайчика піймали.

От як назбиралось їх, дід сів над лядою у погребі, давай гострить ніж. Ведмідь його й питає: “Діду, навіщо ти ніж гостриш?” – “Щоб з тебе шкуру зняти та зробити з тієї шкури і собі й бабі кожухи”. – “Ой не ріж мене, дідусю, пусти лучче на волю; я тобі багато меду принесу”. – “Ну, гляди!” Взяв і випустив ведмедика. Сів над лядою, знов ножа гострить. Вовк його й питає: “Діду, навіщо ти ножа гостриш?” – “Щоб з тебе шкуру зняти та на зиму теплу шапку пошить”. – “Ой не ріж мене, дідусю, я тобі за це цілу отару овечок прижену”. – “Гляди!” І вовка випустив. Сидить та ще ножа гострить. Лисичка виткнула мордочку, питає: “Скажи мені, будь ласкав, дідусю, навіщо ти ножа гостриш?” – “У лисички, – каже, – гарна шкурка на опушку й на комірець, хочу зняти”. – “Ой не знімай з мене, дідусю, шкури, я тобі і гусей, і курей принесу!” – “Ну, гляди!” І лисичку пустив. Остався один зайчик. Дід і на того ножа гострить. Зайчик його питає, а він і каже: “У зайчика шкура м’якенька, тепленька, – будуть мені на зиму рукавички і капелюхи”. – “Ой не ріж мене, дідусю, я тобі стьожок, серьог, намиста доброго нанесу, тільки пусти на волю!” Пустив і того.

От переночували ту ніч, коли на ранок, ще ні світ, ні зоря, аж – дер-дер! Щось до діда в двері. Баба прокинулася: “Діду, діду! Щось до нас у двері шкряботить; піди подивись”. Дід вийшов, коли то ведмідь цілий улик меду

припер. Дід узяв мед, та тільки що ліг, аж у двері знову – дер-дер! Коли вийшов – аж повен двір овець вовк понагонив. От незабаром лисичка принесла гусей, курей – усякої птиці. Зайчик понаносив стьожок, серьог, намиста доброго... І дід рад, і баба рада. Взяли попродали овечки та накупили волів, та став дід ходити тими волами у дорогу, та так розбагатіли, що не треба лучче.

А бичок, як не стало вже треба, поти стояв на сонці, поки й розтав.

РИБКА

Жив собі дід. І була в нього баба. І була в них внучка, а на подвір'ї сучка, а в хаті кішка, а в норі мишка. Пішов дід на річку та й зловив рибку, та таку маленьку, що й кішці нема що дати не то собі зготувати. І посадив дід рибку в садок на другий годок.

Росла собі рибка, росла та й виросла. Час уже й витягати та раду давати.

Пішов дід до річки з садка рибку тащить. Узяв дід дрючка, прив'язав жилку й гачка, насадив черв'ячка. А рибка голодна була. Хап за гачка, тягне дрючка, мало й діда в садок не затягла.

Е, бачить дід, погані справи – сам не витягне. Почав дід гукати бабу. Прийшла баба. Почали вони удвох ту рибку тащить, аж жилка тріщить, тягнуть-потягнуть – не витягнуть.

Почала баба гукати внучку.

Прийшла внучка. Стали вони утрюх ту рибку тащить, аж жилка тріщить, тягнуть-потягнуть – не витягнуть.

Почала внучка гукати сучку.

Прбігла сучка. Стали вони учотирюх ту рибку тащить, аж жилка тріщить, тягнуть-потягнуть – не витягнуть.

Почала сучка гукати кішку.

Прибігла кішка. Стали вони уп'ятьох ту рибку тащить, аж жилка тріщить, тягнуть-потягнуть – не витягнуть.

Давай кішка гукати мишку.

Прибігла мишка. Стали вони вшістьох ту рибку тащить, аж жилка тріщить, як потягли, та й витягли.

Упав дід на бабу, баба на внучку, внучка на сучку, сучка на кішку, кішка хотіла на мишку, а мишка – шусть у дірку та й заховалась в нірку.

А кішка й каже:

–Добре, що втекла. Мені більше буде.

А мишка з нірки:

–Е, ні, кісточки мені.

КОЗА-ДЕРЕЗА

Були собі дід та баба. Поїхав дід у ярмарок та й купив собі козу. Привіз її додому, а рано на другий день посилає дід старшого сина ту козу пасти.

Пас, пас хлопець її аж до вечора та й став гнати додому. Тільки до воріт став догонити, а дід став на воротях у червоних чоботях та й питається:

– Кізенько моя мила, кізенько моя люба! Чи ти пила, чи ти їла?

– Ні, дідусю, я й не пила, я й не їла: тільки бігла через місточок та вхопила кленовий листочок, тільки бігла через гребельку та вхопила водиці крапельку, – тільки пила, тільки й їла!

От дід розсердився на сина, що він погано худоби доглядає, та й прогнав його.

На другий день посилає другого сина – меншого. Пас, пас хлопець козу аж до вечора та й став гонити додому.

Тільки став до воріт догонити, а дід став на воротях у червоних чоботях та й питається:

– Кізенько моя мила, кізенько моя люба! Чи ти пила, чи ти їла?

– Ні, дідусю, я не пила, я й не їла: тільки бігла через місточок та вхопила кленовий листочок, бігла через гребельку та вхопила водиці крапельку, – тільки пила, тільки й їла!

От дід і того сина прогнав.

На третій день посилає вже жінку.

От вона погнала козу, пасла весь день; ввечері стала догонити до двору, а дід уже стоїть на воротях у червоних чоботях та й питається:

– Кізенько моя мила, кізенько моя люба! Чи ти пила, чи ти їла?

– Ні, дідусю, я не пила, я й не їла: бігла через місточок, ухопила кленовий листочок, бігла через гребельку та вхопила водиці крапельку, – тільки пила, тільки й їла!

От дід прогнав і бабу.

На четвертий день погнав він уже сам козу, пас увесь день, а ввечері погнав додому і тільки надігнав на дорогу, а сам навпростець пішов: став на воротях у червоних чоботях та й питається:

– Кізенько моя мила, кізенько моя люба! Чи ти пила, чи ти їла?

– Ні, дідусю, я не пила, я й не їла: бігла через місточок та вхопила кленовий листочок, бігла через гребельку, вхопила водиці крапельку, – тільки пила, тільки й їла!

От тоді дід розсердився, пішов до коваля, виставив ніж, став козу різати, а вона вирвалася та й утекла в ліс. У лісі бачить коза зайчикову хатку, – вона гуди вбігла та й заховалась на печі.

От прибігає зайчик, коли чує – хтось є в хатці. Зайчик і питається:

– А хто, хто в моїй хатці? А коза сидить на печі та й каже:

– Я коза-дереза,

За три копи куплена,

Півбока луплена!

Тупу-тупу ногами,

Сколю тебе рогами,

Ніжками затопчу,

Хвостиком замету, –

Тут тобі й смерть!

От зайчик злякався, вибіг з хатки, сів під дубком. Сидить та й плаче. Коли йде ведмідь та й питається:

– Чого ти, зайчику-побігайчику, плачеш?

– Як же мені, ведмедю, не плакати, коли в моїй хатці звір страшний сидить!

А ведмідь:

– От я його вижену!

Побіг до хатки:

– А хто, хто в зайчиковій хатці?

А коза з печі:

– Я коза-дереза,

За три копи куплена,

Півбока луплена!

Тупу-тупу ногами,

Сколю тебе рогами,

Ніжками затопчу,

Хвостиком замету, –

Тут тобі й смерть!

Ведмідь і злякався.

– Ні, – каже, – зайчику-побігайчику, не вижену – боюсь.

От ізнов пішов зайчик, сів під дубком та й плаче. Коли йде вовк і питається:

– А чого це ти, зайчику-побігайчику, плачеш?

– Як же мені, вовчику-брату, не плакати, коли в моїй хатці звір страшний сидить!

А вовк:

– От я його вижену!

Де тобі його вигнати! Тут і ведмідь гнав, та не вигнав.

– Отже, вижену!

Побіг вовк до хатки та й питається:

– А хто, хто в зайчиковій хатці? А коза з печі:

– Я коза-дереза,

За три копи куплена,

Півбока луплена!

Тупу, тупу ногами,

Сколю тебе рогами,

Ніжками затопчу,

Хвостиком замету, –

Тут тобі й смерть!

Вовк і злякався.

– Ні, – каже, – зайчику-побігайчику, не вижену – боюсь.

Зайчик ізнов пішов, сів під дубком та й плаче. Коли біжить лисичка, побачила зайчика та й питається:

– А чого ти, зайчику-побігайчику, плачеш?

– Як же мені, лисичко-сестричко, не плакати, коли в моїй хатці страшний звір сидить!

А лисичка:

– От я його вижену!

– Де тобі, лисичко, його вигнати! Тут і ведмідь гнав – не вигнав, і вовк гнав, та не вигнав, а то ти!

– Отже, вижену!

Побігла лисичка до хати та:

– А хто, хто в зайчиковій хатці? А коза з печі:

– Я коза-дереза,

За три копи куплена,

Півбока луплена!

Тупу-тупу ногами,

Сколю тебе рогами,

Ніжками затопчу,

Хвостиком замету, –

Тут тобі й смерть!

От лисичка теж злякалась.

– Ні, – каже, – зайчику-побігайчику, не вижену – боюсь.

Пішов зайчик, сів під дубком та й знову плаче. Соли це лізе рак-неборак та й питається:

– Чого ти, зайчику-побігайчику, плачеш?

– Як же мені не плакати, коли в моїй хатці страшний звір сидить!

А рак:

– От я його вижену!

– Де тобі його вигнати! Тут ведмідь гнав, та не вигнав, і вовк гнав, та не вигнав, і лисиця гнала, та не вигнала, а то ти!

– Отже, вижену!

От поліз рак у хатку та й питається:

– А хто, хто в зайчиковій хатці?

А коза з печі:

– Я коза-дереза,

За три копи куплена,

Півбока луплена!

Тупу-тупу ногами,

Сколю тебе рогами,

Ніжками затопчу,

Хвостиком замету, –

Тут тобі й смерть!

А рак усе лізе та лізе, виліз на піч та:

– А я рак-неборак,

Як ущипну, – буде знак!

Та як ущипне козу клешнями!.. Коза як замакає, та з печі, та з хати – побігла, тільки видно!

От зайчик радий, прийшов у хатку та так уже ракові дякує! Та й став жити в своїй хатці!

КОЛОБОК

Жив собі дід та баба, та такі убогі, що нічого в них нема. От раз дожились вже до того, що не стало у них і хліба – і їсти нічого. Дід і каже: “Бабусю! Піди у хижку, назмітай у засіці борошенця та спечи мені колобок”. От баба так і зробила: витопила в печі, замісила яйцями борошно, що назмітала, спекла колобок і положила на вікні, щоб простиг. А він з вікна – та на призьбу, а з призьби – та на землю та й побіг дорогою.

Біжить та й біжить, а назустріч йому зайчик. “Колобок, – каже, – колобок, я тебе з’їм!” А він каже: “Не їж мене, зайчику-побігайчику, я тобі пісні заспіваю”. – “Ану, якої?”

– Я по коробу метений,

На яйцях спечений, –

Як од баби та од діда втік,

Так і од тебе втечу!

Та й побіг.

Біжить та й біжить. Зустрічає його вовк. “Колобок, колобок, я тебе з’їм!” – “Не їж мене, вовчику-братику, я тобі пісні заспіваю”. – “Ану, якої?”

– Я по коробу метений,
На яйцях спечений, –
Як од баби та од діда втік,
Так і од тебе втечу!

Та й побіг.

Знову біжить та й біжить. Зустрічає його ведмідь. “Колобок, колобок, я тебе з’їм!” – “Не їж мене, ведмедику-братику, я тобі пісні заспіваю”. – “Ану!”

– Я по коробу метений,
На яйцях спечений, –
Як од баби та од діда втік,
Так і од тебе втечу!

Та й маху...

Біжить та й біжить. Зустрічається з лисичкою. “Колобок, колобок, я тебе з’їм!” – “Не їж мене, лисичко-сестричко, я тобі пісні васпіваю”. – “Ану, якої?”

– Я по коробу метений,
На яйцях спечений,—
Як од баби та од діда втік,
Так і од тебе втечу!

“Ану-ну, ще заспівай! Сідай у мене на язиці, щоб мені чутніше було”. От він і сів та й давай співати:

– Я по коробу метений,
На яйцях спечений...

А лисичка його – гам! Та й проковтнула.

КОРЖИК

Жив собі дід та баба. Дід і каже бабі: “Спечи ти, бабо, коржик, і хто його влове, той і з’їсть”. Баба спекла коржик. Дід взяв його, покотив по сінях і каже бабі: “Ну, лови, бабо!”

Баба по сінях ловила, ловила – не вловила. Взяв дід коржик, пішов надвір, покотив його і каже: “Лови, сіренький котику!” Кіт по двору ловив, ловив – не вловив.

Іде дід з коржиком далі. Сидить на тину красний півень. “Лови, красний півень, коржик!” Півень ловив, ловив – не вловив.

Пішов дід на тік. Молотники молотять хліб. “Ловіть по току коржик!” Молотники ловили, ловили і ціпи побили, а коржика не вловили.

Пішов дід на лід. Прачки перуть. “Ловіть, прачки, по льоду коржик!” Прачки коржик ганяли, ганяли і сорочки в ополонку повпускали, а коржика не вловили.

Пішов дід на дорогу. Йдуть сіновози. “Ловіть, сіновози, коржик!” Сіновози ловили, ловили, сіно розгубили, а коржика не вловили.

Іде дід далі по дорозі. Йдуть дрововози. “Ловіть коржик, дрововози, по дорозі!” Дрововози коржик ловили, ловили, дрова розгубили, а коржика не вловили.

Іде дід оп'ять по дорозі, а навстрічу йому старичок Макарчик. “Старичок Макарчик, лови коржик, як зловиш – з'їси!”

Макарчик ловив, ловив коржик, не вловив, розсердився, як кине палку – та й прибив коржик, взяв і з'їв його.

ЯК ПІВНИК ДО МОРЯ ПО ВОДУ ХОДИВ

Був собі дід та баба, а у їх курочка ряба та півничок. От побігли вони раз на смітник та й знайшли по зерняті. Півничок же своє ковтнув, а курочка вдавилась, лежить і не дише, крильцями не колише.

Пішов півник до моря води прохати:

– Море, море, дай води!

– Нащо води?

– Турі вода; там і Турька лежить

І не дише уже,

Крильцями, ніжками

Не колише уже!

– Піди до вола, хай ріг дасть.

– Пішов він до вола:

– Воле, воле, дай ріг!

– Нащо роги?

– Морю роги; море мені води дасть.

– Нащо вода?

– Турі вода; там і Турька лежить

І не дише уже,

Крильцями, ніжками

Не колише уже!

– Піди до дуба, хай жолудь дасть.
– Пішов він до дуба:
– Дубе, дубе, дай жолудь!
– Нащо жолудь?
– Волю жолудь; віл мені ріг дасть.
– Нащо роги?
– Морю роги; море мені води дасть.
– Нащо вода?
– Турі вода; там і Турька лежить
І не дише уже,
Крильцями, ніжками
Не колише уже!

– Піди до липи, хай лист дасть.
– Пішов він до липи:
– Липа, липа, дай лист!
– Нащо лист?
– Дубу лист; дуб мені жолудь дасть.
– Нащо жолудь?
– Волю жолудь; він мені ріг дасть.
– Нащо роги?
– Морю роги; море мені води дасть.
– Нащо вода?
– Турі вода; там і Турька лежить
І не дише уже,
Крильцями, ніжками
Не колише уже!
– Піди до дівок, хай сплетуть мені вінок.
Пішов він до дівок:
– Дівки, дівки, сплетіть вінки!
– Нащо вінки?
– Липі вінки; липа мені лист дасть.
– Нащо лист?
– Дубу лист; дуб мені жолудь дасть.
– Нащо жолудь?
– Волю жолудь; віл мені ріг дасть.
– Нащо роги?
– Морю роги; море мені води дасть.

– Нащо вода?
– Турі вода; там і Турька лежить
І не дише уже,
Крильцями, ніжками
Не колише уже!

Сплели дівки йому вінок; поніс він липі, липа лист дала; поніс лист до дуба, дуб жолудь дав; поніс жолудь до вола, віл ріг дав; поніс роги до моря, море води дало. Набрал півничок водиці, та поки приніс, аж курочку вже і черви сточили.

ДІД ТА БАБА

Як жили собі дід та баба, та була в них курочка ряба, та й знесла та курочка яєчко, яєчко не простеньке – золотеньке. Дід бив, бив – не розбив; баба била, била – не розбила; мишка бігла, хвостиком махнула, яєчко впало та й розбилося. Дід плаче, баба плаче, курочка кудкудаче, а ворітця скрипочуть.

Прилетіла сорока та й питає у ворітець:

– Ворітця, ворітця, чого ви скрипочете?

Ворітця й кажуть:

– Якби ти знала, то б на собі пір'ячко обірвала!

– Як?

– А так: як жили собі дід та баба, та була в них курочка ряба, та й знесла та курочка яєчко, не простеньке – золотеньке. Дід бив, бив – не розбив; баба била, била – не розбила; мишка бігла, хвостиком махнула, яєчко впало та й розбилося. Дід плаче, баба плаче, курочка кудкудаче, а ворітця скрипочуть.

Сорока й обірвала на собі пір'ячко. Сіла вона на дубочку, а дубочок і питає:

– Нащо ти, сороко, на собі пір'ячко обірвала?

– Е, якби ти знав, то б на собі гіллячко опустив і листячко обірвав.

– Як?

– А так: як жили собі дід та баба, та була в них курочка ряба, та знесла курочка яєчко, не простеньке – золотеньке. Дід бив, бив – не розбив; баба била, била – не розбила; мишка бігла, хвостиком, махнула, яєчко впало й розбилося. Дід плаче, баба плаче, курочка кудкудаче, а ворітця скрипочуть.

Дубок і опустив гіллячко, і листячко на ньому обсипалось.

Пасся баранець під дубком і питає:

- Дубочку, дубочку, нащо ти на собі гіллячко опустив?
- Е, якби ти знав, то б і ріжки позбивав.
- Як?

А так: жили собі дід та баба, та була в них курочка ряба, та знесла курочка яєчко, яєчко не простеньке – золотеньке. Дід бив, бив – не розбив; баба била, била – не розбила; мишка бігла, хвостиком махнула, яєчко впало та й розбилось. Дід плаче, баба плаче, курочка кудкудаче, а ворітця скрипочуть.

От баранець і позбивав на собі ріжки. Пішов він до криниці пити води, а криниця й питає:

- Баранець, баранець, нащо ти на собі ріжки позбивав?
- Е, якби ти знала, то б і замуравилась!⁵²
- Як?

– А так: як жили собі дід та баба, та була в них курочка ряба, та знесла курочка яєчко, яєчко не простеньке – золотеньке. Дід бив, бив – не розбив; баба била, била – не розбила; мишка бігла, хвостиком махнула, яєчко впало та й розбилось. Дід плаче, баба плаче, курочка кудкудаче, а ворітця скрипочуть.

От криниця й замуравилась. Прийшла писарева наймичка води брати до криниці та й питає:

- Криничко, криничко, чого ти замуравилась?
- Е, якби ти знала, то б і відра побила!
- Як?

– А так: як жили собі дід та баба, та була в них курочка ряба, та й знесла та курочка яєчко, яєчко не простеньке – золотеньке. Дід бив, бив – не розбив; баба била, била – не розбила; мишка бігла, хвостиком махнула, яєчко впало та й розбилось. Дід плаче, баба плаче, курочка кудкудаче, а ворітця скрипочуть.

Наймичка й побила відра. Приходить додому, а писарка й питає:

- Нащо ти відра побила?
- Е, якби ви знали, то б і коси на собі обірвали!
- Як?

– А так: як жили собі дід та баба, та була в них курочка ряба, та й знесла та курочка яєчко, яєчко не простеньке – золотеньке. Дід бив, бив – не розбив; баба била, била – не розбила; мишка бігла, хвостиком махнула, яєчко упало та й розбилось. Дід плаче, баба плаче, курочка кудкудаче, а ворітця скрипочуть.

От писарка й обірвала на собі коси. Писар і питає:

- Нащо ти на собі коси обірвала?
- Е, якби ти знав, то б усі папери в писарні порозкидав і людей повигонив.
- Як?

⁵² З а м у р а в и т и с ь – зарости муравою – дрібною молодією травою. Мурава – моріг.

– А так: як жили собі дід та баба, та була в них курочка ряба, та й знесла та курочка яєчко, яєчко не простеньке – золотеньке. Дід бив, бив – не розбив; баба била, била – не розбила; мишка бігла, хвостиком махнула, яєчко впало та й розбилось. Дід плаче, баба плаче, курочка кудкудаче, а ворітця скрипочуть.

– От писар усі папери в писарні порозкидав і людей повигонив.

ОРЕЛ

Чоловік був собі багатий. Поїхали його сини та робочі на поле жито сіять, а він опісля коня запряг та й поїхав. Приїхав, подивився, як сіють, загадав і назад з тим поїхав. Стало хмарно, і пішов дощ. їде, їде він дорогою, дивиться, аж птиця якась сидить над дорогою. Схопився він з воза, торкає її чоботом під крило:

– Не торкай мене, діду, під крило, бо у мене і так ребра болять. Візьми мене, діду, на три годи і корми три годи, я зроблю тебе чоловіком на усе царство.

– Чим же я тебе буду кормить?

– Самою яловичиною!

– Як же тобі, чи пекти, чи варить, чи так давать?

– Ні, не пекти, не варить, а тільки шкіру зніми та середину викидай, та так і давай. Тільки щоб один ти, діду, до мене заходив, а більше щоб ніхто до мене не входив. Яловичина щоб була та й вода. А ти, діду, будеш тоді тільки кості викидять із хати.

– Як же я тебе на повозку візьму?

– Під'їдь, – каже, – сюди та й візьмеш.

Привіз додому. Ізсаджує, тягне до хати.

– Що це за птиця така? – питають його баба, невістки.

– Се така птиця – орел.

– Нащо ж ви узяли його?

– Буду, – каже, – кормить.

Поприїздили додому сини з поля. Жінки хваляться.

– Наш батько привіз орла і вже, – кажуть, – волика зарізав і одніс йому – орлові.

– Ми, – кажуть, – того орла викинемо і вб'ємо, а волика самі з'їмо.

Стали казати батькові. Батько каже:

– Не ваше діло. Я сам те знаю!

І потім давай його кормить, давай його кормить.

Овець у нього було півтори тисячі да стільки рогатої худоби. Як став орел їсти, то один тиждень їв по одному, на другий став їсти по два. І щотижня видаток добавляється.

Кінчається рік, залишається тільки три місяці до року, по шість овець їсть на день і по бочці води випиває орел. Кінчив за рік усі вівці – півтори тисячі. На другий рік повертає: давай він рогату скотину різати – по одній на добу. Закінчився рік, закінчив і худобу. Нема овець, нема й худоби. На третій рік повертає. У діда багато грошей – купує він худобу й годує орла.

Закінчується третій рік, закінчуються в нього гроші. Зостався він голий.

– Ну, діду, дякую. Оце завтра закінчується третій рік. На завтра купи гарного бугая, щоб було що поїсти, то будемо одряджаться у моє царство. Я тобі поповню всю худобу і гроші і вдсятеро ще й своїх дам. І щоб ти пішов до священика, висповідався, запричастився, рідню поклич, попрощайся, тоді будемо ми одряджатись.

Він пішов, бугая купив. На другий день шкіру зняв. Унесли в хату, води наготували. Тоді дід пішов до священика, висповідався, запричастився, послав, щоб зібрали рідню – синів своїх. Поприходили усі. Попили, погуляли. Брати його і сестри питають:

– Куди ти, брате, будеш одряджаться?

– З орлом, – каже, – поїду в орлове царство, за грішми.

Ну, тоді узяв попрощався. Пішов до орла. Орел питає:

– Що ти, діду, справився? Готовий?

– Готовий, – каже.

– Ну, щоб у тебе був поясок м'якенький, довгенький. Піди і внеси, щоб мені на шию накинуть, щоб було за що тобі держаться. Як на коні за оброть держиться, так і на мені за поясок будеш держаться.

Пішов дід, вніс поясок до орла.

– Ну, накидай, діду, да зав'язуй добре, щоб не розв'язався.

Закинув дід, зав'язав добре.

– Ну, тепер виводь мене, як коня виводять з конюшні, виводь мене на город. І візьми собі торбиночку, через плече надінь і вкинь паляничку у торбиночку, як захочеш їсти, то перекусиш. А я дякую, діду, ти мене добре накормив, мені не скоро захочеться їсти.

Виходить дід, паляничку бере, прощається з братами, із сестрами, сідає тоді на орла. Підіймається орел угору з дідом. Стоїть їх душ півсотні і дивляться, що поніс орел угору діда. І поки дивились, доти усе ніс угору, не стало і видати.

– Оце, – балакають, – нестиме, нестиме, та як пустить, то і кості розіб'ються, не тільки сам батько. Ото нашому батькові і плата буде уся. Де б та птиця набрала грошей, щоб ще платити нашому батькові гроші?

І несе його орел і тиждень, і другий.

– А дивись, – каже, – діду, наперед. Чи не видать тобі нічого?

– Щось, – каже, – червоніє.

– То, – каже, – діду, моя сестра найстарша живе. Приїдемо до сестри, то тобі, діду, буде там уся плата.

Під'їжджають ближче.

– А що, діду, видати добре?

– Не можна, – говорить, – й очима глянуть, – сяє сильно.

– Це моєї сестри дома під золотом і все чисто під золотом.

Під'їздять до города, спускаються на землю.

– Вставай, діду, тепер із мене і поясок із шиї з моєї знімай.

І скинув дід пояс. Ударився орел об землю і став паном.

– Стій же тут, діду, а я піду в кімнати, так до тебе вийдуть і тебе візьмуть.

Пішов орел до сестри у кімнати, вітається.

– Де ти, брате, побував? Оце десять літ ми не видались.

– По чужих, – говорить, – царствах пролітав, та мисливець ішов та підітрелив мене, так я трохи не пропав. Ну, бог наніс мені такого діда – узяв мене і годував три роки. Став я на своїй силі. Тепер, сестро, дід там під парканом. Пошліть і покличте його сюди, у кімнати.

Послала по діда. Увели в кімнати. Посадили діда за гостя, за першого, і дякують, що, мовляв, ви, діду, мого брата оздоровили. Поїли собі, пішли на прогулянку.

– Вам, діду, плати скільки за мого брата давать?

– Я, – каже, – добродійко, не знаю. Скільки дасте, – каже.

– От у мене, – каже, – десять жеребців стоять. По півтори тисячі жеребець.

Позапрягай у вози, понасидай золота, і срібла, і папірців, і чого тобі хочеться, і я тебе додому доставлю.

Ну, а орел йому сказав наперед:

– Чого не даватимуть – золота, срібла – так не бери, а нехай тобі дадуть золотий корець⁵³ із дванадцятьма замками і з шовковим шнуром.

То дід і каже:

– Я, добродійко, дякую. Я не хочу ні срібла, ні золота, а дайте, добродійко, золотий корець із дванадцятьма замками і з шовковим шнуром.

– Ні, діду, я своєму батькові рідному не дам корця золотого із дванадцятьма замками і з шовковим шнуром.

Просив, просив. І брат плакав.

– Ні, – каже, – не дам.

⁵³ Корець – тут: скринька, в яку вміститься «корець» ваги – 100 кг.

– Поки, – каже, – я діда доведу у своє царство, то у діда не стане і віку.
– Нема мені діла до дідусевого віку, а корця не дам.
– Така ти, сестро, мені, – каже, – рада! Дай дідові хоч булку на дорогу. Та мене накорми добре.

Накормила його та й дала і діду булку.

– Ну, прощавай, сестро, тепер.

Вийшов на город, перекинувся, став орлом.

– Ну, діду, поясок виймай, мені на шию закидай і сідай, будем їхать.

Закинув дід, сів. Підіймається орел угору, полетів і летів неділь дві. Питається діда:

– Дивись, чи не видно нічого?

– Ні, – каже, – видно, щось біліє.

– Се моя середня сестра живе. Під сріблом дім її.

Приїжджає до паркану, перекидається, спускається. Спустився, знов став чоловіком-паном.

– Ну, діду, ти мене почекай.

Пішов привітався із сестрою. Сестра рада – за тринадцять літ в очі не бачились.

– Де ти, брате, був? Оце тринадцять літ ми не видались.

– Та мисливець їхав і підстрелив мене, так я трохи не пропав. Ну, бог наніс мені такого діда – узяв мене і годував мене три роки. Дід поставив мене на моїй силі. Так я несу його за платою, щоб йому заплатити і зробити чоловіком на все царство.

– Плата є, братику. Хіба у мене нічим заплатити?

– Пошліть, – говорить орел, – за дідом. Послала по діда. Увели в кімнати.

Посадили діда за гостя, за найпершого, і дякують.

– Ну, що ви візьмете, діду, за мого брата?

– Я, – каже, – добродійко, не знаю. Скільки дасте, – каже.

Повела вона його у комори, а там у засіках срібло і золото.

– Оце я вам п'ятнадцять повозок понасипаю і проводжу вас додому.

– Дякую вам, добродійко. Я вашого срібла і золота не хочу.

– А чого ж вам, діду, хочеться?

– Дайте мені, добродійко, корець золотий з дванадцятьма замками і шовковим шнуром.

– Не дам я вам, діду, корця золотого з дванадцятьма замками і з шовковим шнуром. Я й отцю рідному його не дам, не тільки вам.

Просив брат, плакав...

– Ну, з тим, сестро, прощай. Дай дідові хоч булочку на дорогу.

Дала дідові. У торбинку кинув.

Виходить на город, перекинувся, став орлом.

– Ну, діду, виймай поясок, мені на шию закидай і сідай, будемо їхати. Як узялися летіти, знов неділь зо дві. Питається дід орла:

– Що то, – каже, – червоніє?

– Се, – каже, – моя сестра, діду, найменша. То її доми, – каже, – під міддю. Найменша, найубогіша.

Під'їжджає. Спустився. Став чоловіком-паном. Входить до сестри. Здоровається. Узяла, схопилася, плаче, літ п'ятнадцять не видала у вічі.

– Ми думали, що тебе, брате, нема і на світі живого.

– Слава богу, остався живий.

– Дякую, діду, за мого брата. Що ви візьмете, дідусю?

Повела вона його у комори, а там у засіках срібло-золото.

– Оце я вам п'ятнадцять повозок насиплю і проводжу вас додому.

Дякую вам, добродійко, за ваше срібло, золото. Я вашого срібла-золота не хочу. Дайте мені, добродійко, корець золотий з дванадцятьма замками і шовковим шнуром.

Орел доти умовляв сестру, поки вона не внесла корець і віддала його дідові.

– Ну, прощайте на тепер, добродійко. Дякую, що ви мені за брата заплатили.

Орел каже:

– Ти, сестро, не журися, що ти за мене заплатила. Я тебе не залишу.

Ну, тепер попрощалися із сестрою й орел, і дід.

– Я, – каже орел, – діда проведу, а опісля повернуся і ще у тебе погостюю.

Вийшов. Перекидається, стає знову орлом.

– Сідай, діду, на мене. Я тебе проведу і розкажу, куди йти.

Сів дід, полетіли.

Провіз орел, спустився на землю, став паном.

– Що ж ти, діду, будеш з оцим корцем робить, що ти його взяв?

– Я, пане, – каже, – не знаю, що з ним робить.

– От що, діду, робити! Тільки ти мене слухай.

Узяв орел тоді, розклав шнур із того корця – він замотаний був у шнур.

– Тепер, діду, бери у праву руку шнур, да прив'яжи, щоб він так і був у тебе коло руки. За шнур держися, а корець буде котитись, куди він котитиметься, туди ти і йди. Хоч буде де ліс, хоч звіра много, ти іди, не бійся нічого. Буде котиться, докотиться він до моря, поверх моря котитиметься. Так не бійся – іди – і ти поверх моря підеш. Він укотиться аж у твою хату, і не дай бог тобі його одчинити й подивитись. Подивишся на нього аж у своїй хаті.

Розпрощалися. Орел полетів назад, а дід узяв за шнур – корець котиться, а він за ним іде.

Ішов довго не довго, місяць і більше. Докотився корець до чорного моря. Докотився корець у море. Дід шнуром назад витягнув корець – боїться у море йти. Корець знов скотився у море. Він знов шнур смикнув – корець знов полетів назад. Ну, тепер третій раз корець знов скотився у море – він знову вивернув на суше, корець вибився на суше, розсердився – лежить на одному місці.

Тоді дід і здумав:

– Який я, – каже, – дурний! Давали мені ті добродійки по десять возів чи золота, чи срібла з кіньми і з возами, хотіли додому відправити, а я не схотів. Що мені з того корця? Що воно таке і що воно стоїть?

Думав, думав да й каже:

– А візьму я да в нього подивлюсь!

Одчинив він корець і дивиться у той корець, і голови години три не підняв угору, а все дивиться в той корець. Аж як підніме голову – а він у кімнатах – триповерхові такі кімнати й огорожа усе мідна. Усе – і кухні, і лавки, і комори – усе міддю оброблене.

Походив, походив скрізь він по двору, по кімнатах, по коморах, по лавках – товари різні – шовк, матерія, одяг усякий, напитки, наїдки – усе стоїть. І побув місяць там і думає:

– Як мені тут жити, що я душею сам, нема ніде і ялички?

Приходить до нього лихий дух:

– Здрастуй, – говорить, – пане! Чого ти тут вселився на наших іграх?

– Я не знав, що тут ваші ігри. Я тільки вибудувався, загородився – так то й моє.

– Забирайся, – каже, – із наших місць.

– Ні, – каже, – не забиратимусь, а ще буду пригороджувати, ще стільки!

– Як же ти, – каже дух, – будеш тут жить? Твоє сімейство є, ступай до сімейства до свого!

– Як ти хочеш, щоб мене тут не було, то збери все у корець і достав додому!

– Можу, діду, доставити тебе додому, тільки оддай мені те, про що дома не знаєш!

Ну, думав він, думав: “Я усе знаю, що дома!”

– Дарую, – каже, – те, про що я не знаю дома, тільки збери все в корець і достав мене додому!

– Підпишися, – каже, – що ти даруєш те, про що ти не знаєш дома!

Він грамотний. Підписався на листочку і дав. Той заховав собі оту записочку.

– Виходь тепер, – каже, – діду на город і винось корець. Клади його на землі і здалеку будем дивитись.

Поклав дід корець, а лукавий узяв кийок, підходить до покутньої сохи⁵⁴, як ударить об соху кийком.

– А в корець убирайся!

З-під тієї сохи та під другу, та знов кийком:

– Убирайся в корець!

По кутках по усіх оббіг, ударив, крикнув... Кімнати розпались, бряжчать, убираються у корець. І що б не було – усе убралось у корець. Один пісок зостався – не знати того місця.

– Намотуй тепер шовковий шнур на корець і скільки тобі на дорогу було кінця шнура, стільки й кинь.

Замотав лукавий сам шнур і стільки кинув, скільки було б на дорогу.

– Ну, тепер берися, діду, за корець, я тебе вести додому не буду, а тебе корець доведе в твою хату. Ступай тепер, – каже, – корець, у море!

А дід не хоче.

– Ступай за корцем, – каже лукавий, – бо як схоплю, то так і вкину в море. Ти знаєш, що тобі орел наказав не боятися води, чого ж ти не послухав слів орлових?!

Тоді корець покотився, а дід пішов за корцем. Ішов довго не довго. Увів корець його аж дім.

Приходить дід додому, вітається.

– Здрастуйте! – говорить.

– Здрастуйте, – відповіда баба, сини та інші. – Ми вас одпоминали разів із десять – думали, що вас нема й на світі. Дев'ятнадцятий рік наступив, як ви з дому вийшли.

– Ну, тепер, – каже дід сином, – покличте братів, сестер і сусідів близьких.

Пішли, покликали... Приходять, здороваються.

– Здрастуй, брате! Здрастуй, брате! Ми думали, що орел заніс тебе так, що й кістки розсипав, аж ти живий.

– Слава богу, – каже, – живий зостався і додому прибув.

– Що ж, брате, орел заплатив добре тобі?!

– Слава богу, – каже, – хоч з душею вирвався.

– Та ми, – кажуть, – і балакали: де б то в орла взялося, щоб він ще й платив тобі?

Попили, погуляли, порадувалися, почоломкалися, поцілувалися. Стоїть хлопець – об одвірок оперся – великий і хороший. А дід каже:

⁵⁴ Покутня соха — товста жердина, що підпирає покутню стіну в кутку, протилежно-му від печі.

– Що то, бабо, за парубок стоїть?

– То, – каже, – твій синок.

– Не може статися! – каже.

– Так ось же сталось – він і є твій син.

– Чому ж ти, синок, до мене не чоломкаєшся?

– Тому, – каже, – я, батечку, до вас не чоломкаюсь, що ви мене подарували лукавому. Я не ваш, – каже, – а лукавого.

Заплакав тоді дід, волосся поскуб на голові:

– Так тому і бути, як я не знав, що ти є на світі.

– Ну, печи мені, матінко, на дорогу хліба. Я піду, я не ваш.

Заплакала:

– Куди ж ти, сину, підеш?

– Авжеж піду. Я не ваш.

Напекла мати хліба. Узяв він хліб у торбиночку, попрощався і на другий день уранці пішов.

– Дід ночує дома першу ніч. Одчиняє собі корець – будуються доми триповерхові й паркан обгороджується. Стають і кухні, лавки і комори, і все добро, яке є на світі, товари різні, і гроші, і все.

Прибігають брати, сестри, сусіди – дивляться: де воно отаке взялося за одну ніч?

– А, слава богу, я ходив 19 літ, так орел мені заплатив. Тепер буде мені і моїм дітям, і внукам.

Живуть і багатіють.

А молодець пішов, щоб свою душу визволить.

Ну, як узявся йти, як узявся йти – довго не довго – місяців три.

Підходить до моря, а на піску тернина стоїть. Напився водички він із моря, пішов під кущ, під тернину, у холодку ліг собі і лежить, і дивиться – аж летить три качки. І сіли проти його кущика, де він лежав, ударились об землю і стали дівчатами.

Плаття із себе скидають. Усяка своє згорнула у трубку, і пішли купаться. Він тоді рачки підлазить до плаття ближче, підхоплює однієї вбрання – усе, як було, так і забрав і підліз собі під кущ, і сів.

Викупались дівчата, виходять. Підхоплює та своє, а та своє плаття. Поодягали, а одна плаче, ходить...

– Ну, сестро, ти своє плаття шукай, а ми підемо додому.

Вдарились об землю, стали качками, полетіли собі знов.

А ця ходить понад морем, плаче.

– Хто, – каже, – моє убрання взяв, обзивайся! Як ти в старих літах – жіночої статі – то будеш мені за маму, за рідну, а в молодих літах – будеш за сестру, за рідну!

Гукнула – не чути нічого.

– Ну, обзивайтесь, – каже, – з чоловічої статі. У старих літах – будеш за діда, в середніх літах – будеш за батька, за рідного!

Не чуть, не обзивається.

– А в молодих літах – літ 18–20 – будеш мені за мужа, а я тобі за жону.

– Ось я тут і є!

Схопився і йде до неї. Він до неї, а вона до нього назустріч. Схопились за руки, поцілувалися. Оддав він вбрання, одягла вона вбрання на себе.

– Ну, де ти взявся, молодче? Де ти був, що ти моє вбрання узяв?

Став він розказувати, як його батько ішов додому з таким-то корцем і поселився понад морем; там лукавий сахнувся до нього, що це наші ігри, чому ти тут побудувався.

– Так мене батько і подарував – не знав, що я є на світі й оддав розписку лукавому.

Вона тоді і говорить:

– Се у мого батька і розписка твоя. Підемо, – каже, – додому.

Пішли та й говорять собі.

– Ну, – каже дівчина, – як ти прийдеш, по ліву руку дім стоїть. Ввійдеш, поздоровкаєшся. Батько скаже: “За чим до мене прийшов?” Ти йому відповіси: “Я не винен, що мій отець дав тобі розписку, а ти мені її віддай, щоб моя душа вільна була”.

Так воно й було. Лукавий каже:

– Можу віддати, – каже, – аби ти зробив те, що я тобі скажу: стоїть дуб серед двору, так щоб ти його зрубав і коріння витягнув і спалив, а де яма буде, хай карасі будуть. Так, щоб ти карасів наловив і напик, і приніс мені на снідання. Тоді одержиш і розписку! Ступай із тим!

Він із тим пішов на кухню до жінки. Приходить на кухню, вона й говорить:

– Ну, що – говорив?

Каже:

– Говорив. Так і так.

– Ну, – каже, – лягай спати, то усе буде готове.

Будить вона його вранці і каже:

– Уже карасі готові, неси. Принесеш, скажеш: “На – їж!”

Ну, взяв лукавий. їв не їв, а хлопець каже:

– Оддайте ви мою розписку.

– Ні, – каже, – подарунчику! Я тобі ще не оддам розписки. А ще друге діло загадаю, щоб ти зробив. Стоїть десять десятин дубини, щоб ти її зламав, набоки стягав, і щоб проса посіяв, і щоб вродило, і щоб ти мені каші на снідання приніс із того проса із самого. Ступай тепер.

Хлопець знов пішов на кухню до жінки.

– А що, – каже, – загадував тобі діло яке?

Каже:

– Оце десять десятин дубини, щоб їх зламати.

Дала жінка йому поїсти, каже:

– Лягай спати, це все буде зроблене.

Пішов спати, а вона усе зробила, будить зранку:

– Неси кашу.

Приніс він:

– Ось я усе діло зробив, віддайте розписку.

– Ні, – каже, – подарунчику, я не оддам розписки. А як по вашому закону третю штуку зробиш, тоді оддам, не буду крутити. У мене під дубом стоїть криниця, там щось ніччю випива воду з неї. Так щоб ти піймав і до мене привів, тоді оддам розписку. Ну, з тим і ступай.

Він з тим і пішов. Входить до неї на кухню, а вона каже:

– Що він тобі загадав?

– А ось що, – і розказав...

– Се, – каже дівчина, – ось яка штука: се він сам воду буде пити конем, так він хоче тебе убить, щоб розписки не дати.

Дала йому поїсти:

– А я піду да куплю тобі зброю.

Вийшла, перекинулась качкою і полетіла проворно в місто. Прилетіла, стала дівчиною і тоді пішла на базар. Купила вона на базарі уздечку нову і три кийочки залізні, ніж і торбинку. Все у торбинку склала і тоді назад додому прилетіла.

Приходить до хлопця, оддає йому торбу.

– На, через плече одягай і йди, я тебе проведу і розкажу, що робити. –

З тим і повела його, поки стало дуба видно того, що криниця під ним.

– Тепер, – каже, – я тобі скажу, тільки ти слухай мене, да щоб ти не боявся батька. Він набіжить конем і стане воду пити, а ти стій під дубом. А тоді, як він нахилиться, бери його за гриву і загнуждай його, і сідай на нього, однією рукою держи за поводи, а другою кийком бий в одне місце. І де він тебе не носитиме, а ти усе бий, поб'єш один кийок, поб'єш і другий, а на третьому він упаде. Тоді зіскакуй з нього, обдирай ножом шкіру, а його бери за хвіст і тягни у світлицю. І він буде лежати в хаті, і голову задирати буде. А ти тоді візьми

оту шкуру, віддай йому і скажи, що оце з того, що воду випивало. Ну, тепер, скажеш, я зробив діло, оддай же ти мені розписку. Він оце усе так зробив і каже:

– Оддай розписку.

Той ухопив із-під голови, узяв і кинув. З тим хлопець і пішов собі, а лукавий своїм слугам загадав:

– Не пустіть його, тримайте його ще у дворі. Я роздумався. Це не він оте діло робив, він не може, а це дочка моя, котрась із трьох.

Призиває дочок у кімнати у свої:

– Котра зробила оце діло усе?

Та каже, що не я, і та каже, що не я.

– Говоріть, признавайтесь, бо я вам голови познімаю.

Ну і сказали ті дві:

– То робила наймолодша.

Тоді він і загадав:

– Візьміть їх обох (дочку і парубка), зачиніть у комору. Я тоді вночі піду, то їх поїм. Там їм і постіль постеліть.

Постелили їм постіль, забрали їх, повкидали у комору і замкнули там. Тоді дівчина говорить.

– Оце стоять бочки меду, а це бочки дьогтю.

Так вона узяла і перекотила оті бочки, де їм лягать: одну бочку дьогтю, а одну меду.

Перекидайся тепер комарем та будемо шукати щілинки, щоб нам втекти, а то з'їсть нас обох.

– Як же, – каже, – буду я перекидатися, як я не вмію?

– Як ти був малим, ти перекидався через голову, то і тепер так перекинься, то комарем станеш відразу.

Поперекидались обоє і гудуть, шукають щілинки. Як узялись шукать, як узялись – знайшли щілинку, повилазили і пішли навіткача!

Лукавий у якийсь там час приходить до комори, одчиняє комору, входить і такий сердитий, ламає ті бочки і їсть (думає, що то парубок і дочка), поїв той дьоготь і той мед і пішов собі. Вранці посилає:

– Підіть, – каже, – кості із комори повикидайте

Пішли слуги, подивились, а там тільки клепки zostались, а ті утекли. Сказали:

– Оце, пане, ви їли мед і дьоготь, тільки клепки zostалися, а вони утекли.

– А я, – каже, – як їв, то мені згарячу показалося одне погане, а друге хороше. Так я думав, що погане, то наше, а хороше – то християнське.

І каже старий змії лихий дух своїй жінці:

– Ти, – каже, – тепер біжи такою-то дорогою і кого зустрінеш, того і рви – то вони.

Узяла стара летіти. Летить, а дочка чує:

– Е, се, – каже, – за нами женеться моя мати. Як нажене, так, – каже, – і порозрива. Стану я копицею проса, а ти станеш старим дідом, і як вона пробігатиме і питатиме, чи не бачив пари, то ти кажи: “Не бачив. А! Шу-шу, горобці!” Вона розпитається собі і подасться геть.

Надбігає змія. Дівчина стала просом, а хлопець – дідом.

Питається змія, чи не басив дід пари молодих тут.

Дід одказує:

– Не йшли, – і горобці гонить, шушукає.

Розпиталася змія і вернулася назад.

Поперекидалися вони і знову тікати.

Прилітає змія додому, питає лукавий:

– А що, побачила кого-небудь?

Каже:

– Не видала нікого, тільки дід один горобці гонив із проса.

– Ну, – каже, – чому ж ти не їла проса і діда, то ж вони самі! Я тобі наказував – кого наженеш, того і їж! Вертайся назад, кого наженеш, того і рви, а то я тобі голову зніму!

Розпалилась вона сильно і полетіла огнем, боже мій, якою сердитою!

Дочка і каже:

– Женеться мати ще сердитіша. То й кості порозриває. Я стану церквою старою, а ти попом старим з кадильницею в руках. Пробігатиме і питатиме вона тебе про нас, а ти кажи, що не бачив і кажи: “Господи, помилуй! Господи, помилуй!” Прилетіла змія і каже:

– Чи не бачив тут пари молодих?

– Не бачив, – каже парубок,

Кадить і каже:

– Господи, помилуй!

Прилітає змія додому. Лукавий її питає:

– А що, догнала їх?

– Там тільки була церква і піп старий кадильницею кадив.

Ударив її лукавий шаблею і каже:

– Наганяй, і кого наженеш, того і з’їж, щоб ти їх зловила оцим разом!

Повернулася змія назад.

А дівчина махнула хустинкою – і стало море через увесь світ. Це він морем перекинувся, а вона качкою, і пливуть собі – втікають.

Надбігає змія до моря. Із сили вибилася дуже, зо три доби не пила, не їла, і дуже летіла – схотілося їй пити сильно. Як лягла на берег, випила з половину моря і лопнула там.

– Ну, тепер ніхто за нами не буде гнатись.

Довго не довго, доходять вони до своєї слободи, і доходять до царини. У царині сидить баба, а в неї дівка калічка. Він каже жінці:

– Зоставайся тут, з бабою, коло будки, а я піду додому та запряжу шестірку коней у коляску. Тоді візьму тебе і поїдем.

– Ти, – каже жінка, – як підеш додому, то мене забудеш.

– Ні, – каже, – не забуду.

– Ну, коли не хочеш мене брати, то іди собі додому, а як кинуться чоломкаться, то з тіткою старшою не чоломкайся, а як почоломкаєшся з тіткою, то ти мене забудеш.

Приходить він додому, здоровається. Збігаються усі в хату – родичі і не родичі, чоломкаються, цілуються, підбігла та сама тітка, і він з нею почоломкався. А за дівчину забув, ніби й зроду її не бачив.

І се весною діло було, а вона з бабою у будці сидить, а він дома. Аж уже стала осінь. Давай він свататься. Найшов у купця, верстов за півсотні, багатирку хорошую. Тепер у суботу починається у нього весілля.

Узяла жінка своє плаття, одягла на дівку-калічку і послала до нього.

– Стань, – каже, – біля одвірка, то може, він побачить, чи не кинеється.

Дівка-калічка стояла. Він бігав яких-небудь разів п'ятдесят, а на неї і не дивився. Приходить дівка-калічка до будки.

– А що, – каже жінка, – чи повз тебе йшов?

– Да разів з п'ятдесят йшов туди та сюди повз мене, а так як і не бачить.

– Ну, підіть, бабко, ви тепер туди на свадьбу. І будуть бгать шишку князівську⁵⁵, так ви візьміть того тістечка і тоді прийдете назад до будки.

Бабка пішла. Принесла тісто. Оддала. Жінка заховала.

Ну, в неділю вранці поїхали за молодую.

А жінка зробила з того тіста голуба і голубку. Голуб золотий, а голубка срібна, і вони балакають, голуб і голубка, одне до одного.

Везуть молоду повз будку і повезли додому до молодого.

Забрала жінка голуби ті, оддала бабі і сказала:

– Як молодих посадять за стіл, ти голуби посади на столі. І як посадиш, то будеш у мене за маму рідну – не знатимеш, на чім спать і на чім лежать, як за мене постарася, то так тобі буде розкішно.

⁵⁵ Шишка князівська – весільна булка для молодого.

Баба принесла голуби, посадила їх перед молодими на столі, пішла в куток і стала. Як посадила їх на стіл, зараз голубка: – Буркуку! Народу повна хата, дивляться на ті голуби.

– А чого ти туркукуєш? – голуб питає.

– А ти не знаєш? А хто визволяв твою душу од такого-то?

– Ні, – каже, – не знаю.

А молодий тут же і все слуха.

– А знаєш, як ти мене привів до царини. А знаєш оце усе?

– Знаю, – відказує голуб.

А ті усі це слухають. Молодий вислухав, схопився і кричить:

– Запрягайте мені шість коней у коляску!

Запрягли, підїхали. Аж вона стоїть коло будки.

За ручки схопились, вітаються, цілуються.

– А що, на моє стало, – каже, – як я казала, що як підеш, то мене забудеш?

– На твоє стало, – каже. – Прости мені, коли я так обійшовся. Сідайте в коляску, поїдемо тепер усі до мене.

– Ну, – каже жінка, – я тобі ще розкажу, як тобі що робити зі мною. Приїдемо додому, тоді за руки поберемось іти у твій дім. Як поріг переступимо, так ти увійдеш у хату, а я упаду через поріг та ниць і лежатиму троє діб, а ви мене не зачіпайте. А ті нехай собі роз'їжджаються і молоду свою забирають.

Пролежала вона три доби, тоді підводиться. Хлопець пустив їй у рот лікарства, якого вона загадала. Дівчина встала, підкріпилася собі.

– Ну, їдьте тепер по священика.

Пішов хлопець, привіз священика.

– Шукай тепер кумів, яких сам знаєш, будете мене вихрещувать у свою віру.

Знайшов хлопець кумів. Заходились, священик її вихрестив, стали весілля гулять. Одгуляли весілля. Тоді молоді взяли бабу і дівку-калічку од царини у свій дім. За одним столом їдять з ними.

Тепер остались і живуть, і хліб жують, і постолом добро возять.

СТРІЛЕЦЬ

Був собі один стрілець і мав одним одного сина зроду. Більш йому не було як сім років.

Пішов стрілець у ліс стріляти. Жодного птаства не стріляв, але одного зачепив такого, що й не бачив ніколи. А то був перший змій. Як він стрілив, той сів на дереві й говорить до стрільця:

– Що ж, – каже, – стріляй!

Стрілець ізлякався. Змій каже:

– Стріляй! Коли ти перший раз зважився стріляти, стріляй і другий.

Стрілець устрілив, а змії розсміявся. Той ізлякався так, що не пам'ятає нічого. Змій знову став птахом та й знову каже:

– Стріляв ти двічі, стріляй утретє, то будемо тоді споритися.

Тоді стрілець утретє стрілив. Змій аж упав, увесь ліс завершило. Знову стрепенувся і став змієм, паном став у чоловічому стані, у польському. Стрілець і руки опустив.

– Ну, – говорить змії, – що буде з нами, стрільче? Чи будемо битися, чи будемо миритися?

– Ні, – говорить стрілець, – будемо миритися.

– Ні, – говорить змії, – будемо битися! Нащо ж ти мене чіпав? Що ж із нами буде?

– Прошу пана, – каже стрілець, – я не знаю.

– Сідай, – каже, – на мене!

Стрілець боїться.

– Сідай, – каже змії.

Мусив стрілець сідати. Виніс його змії на дерево, так як сидів та й пустив його... Стрілець як упав, то й кості його розсипалися. Змії кості його зібрав і зробив його чоловіком.

– Ну, стрільче, – каже, – що буде? Чи будемо битися, чи миритися?

– Будемо миритись.

Е, ні, – каже, – ти мене не на добро зачепив, щоб миритися. Сідай удруге.

Летить. Пускає його знов на землю. Убився стрілець удруге. Змії позбирав його кості, оживив.

Злетів з ним утретє. Пускає його ще раз. Стрілець летить. Убився зовсім на смерть. Змії знов у третій раз оживив його.

– Ну, тепер, – каже, – чи будемо битися, чи миритися?

– Ні, тепер, – каже, – пане, побилися. Я тебе побив, а ти мене, зробім мир.

І зробили мир між собою.

– Ти маєш одного сина. Пришли його до мене на службу. Я йому заплачу добре. А як не приллеш, то тебе роздеру на пир'я.

– Пішлю, – каже стрілець.

Змії дає йому шовкового клубка й каже:

– Куди буде той клубок котитися, туди той син хай іде. Прийшов стрілець додому, сів коло стола та й жується. А його жінка питається:

– Чого, старий, зажується?

– Одного сина, – каже, – дождалися, та й того треба лихоборові посилати на службу.

Дав йому клубочка та й каже:

– На, сину. Куди буде клубочок котитися, туди й ти йди за ним і не дивися ні на людей, ні на ворони, ні на сороки, тільки дивися на цей клубочок, куди він котиться.

Прилетів змії додому та й каже жінці своїй і дітям:

– Побилися ми із стрільцем. Прийде до нас на службу парубок. Як чого не сповнить, я його вб'ю й обід з нього зроблю.

У змія було три дочки. Кожна з них окремо сидить од батька, од матері. То батько розумний, мати теж, а менша дочка іще розумніша була. Знає, на чім світ стоїть. Не вспів сказати батько, а вона вже й знає, що йде той хлопець.

Пішли вони всі три купатись у море, та всяка у верству одна од одної.

Той парубок задивився на ворони й на сороки і клубочок згубив з очей. Став на багні, на такому болоті, що й не чув зроду, – і плаче.

А менша дочка серце мала дуже добре. Прилітає, каже:

– Чого ти задивився і спустив клубочка – свою дорогу? Тепер сідай на мене.

А вона крила має. Сідає він на неї, як на коня. Вона свиснула раз, у другий раз, клубочок йому звився знов у руки.

– Знай, – каже, – Петрусю, ти бережи свого клубочка, не дивися нікуди. Бо я знаю, куди ти йдеш. Ти йдеш до мого батька.

Тепер покинула вона його і полетіла у свої місця. А він іде дорогою. Знов дорога стала йому вимощена. (Вона йому так зробила.) Йде він понад морем, купаються вони, проходить тих дві старшу й середнішу, а тої меншої гтьобими плаття забрав. Ті з неї сміються, а вона плаче.

– Ей, – каже, – як у Бога віруєш, оддай мені те плаття, я тобі у великій пригоді стану. Бо я знаю, що ти йдеш до мого батька на службу.

Той оддав. Приходить до двірця явитися (до змія). А той змії – як обиватель. Панянка йому (парубкові) сказала:

– Як прийдеш до мого батька, то зайти до моєї хати. Я тобі проповідь скажу.

Він прийшов до того змія.

– Ну, – каже змії, – здоров був! Що ти – прийшов?

– Прийшов, – каже, – прошу пана, до пана.

– Іди ж ти на кухню і проживай (там).

От він повечеряв і заходить до неї, до тієї панянки.

– Знаєш, – каже вона, – як що тобі батько загадає, то ти прийдеш до мене в пізньому часі, щоб батько не знав, то я тобі буду помагати.

Приходить він на другий день до змія. Той йому й каже:

– Іди ти на цілий день спати, а на ніч на роботу ставатимеш, я тобі буду загадувати.

Пішов він. Увечері змій каже йому:

– Знаєш ти що? Ти прийшов до мене на службу, я тобі буду загадувати таку роботу: йди ти мені, – бачиш отой ліс? – щоб ти його викорчував за ніч і дрова у костри склав, купця знайшов, ліс продав і гроші мені приніс. А скоро ти не зробиш, то мій меч, а твоя голова з плеч. Ну, що ж, малий, зробиш?

– Зроблю, – каже.

Я тобі заплачу триста карбованців.

– Тепер іде Петрусь до неї, до тієї панянки.

– А що, – питає вона, – казав батько?

– Казав, щоб я ліс викорчував, у костри щоб склав, продав і гроші йому оддав. А де ж мені викорчувати його?

– Не журися, Петрусю, лягай спати. Все буде.

Вона його покохала, – жаліє. Він ліг спати. Вона вилітає у глуху ніч у ліс. Свиснула раз, удруге, у третій раз свиснула. То хворйони (чорти) налетіли, та стільки їх, що й ліс укрили.

– Ти чого, панночко, нас потребуєш?

– Потребую, – каже. – Подбайте, щоб ліс вирубати за ніч, дрова у костри скласти, купця знайти, продати, й гроші мені принесіть.

– Добре, панночко, подбаємо.

– Подбайте, – каже вона, – подбайте, як можна. Я вам буду дуже вдячна.

Ті зрубали, продали і гроші принесли досвіта. Сплянтували ліс, плянту зробили, що й корня не видно. Будить вона його рано і каже:

– На, занеси гроші батькові моєму. Як буде питатися, хто зробив то, хто помагав, кажи: “Хто зробив? Я! А помагали мені батько, мати, брати, сестри”.

Пішов він. Питається змій:

– Хто помагав?

– Батько, мати, родичі...

– Брешеш, – каже.

– Ні, – каже, – ти сам, пане, брешеш, бо ти мені загадав – я мусив зробити.

– Як? – питається змій. – То його літ двадцять треба рубати, а ти то зрубав за ніч?

– А нащо, – каже, – пан загадав мені? Я мусив зрубати. Змій йому одказує:

– Ну, коли ти так усе поробив, то щоб ти мені за ту ніч зорав те поле і пшениці засіяв! Щоб пшениця та за ніч уродила. Щоб ти її зжав, склав у копи. І щоб сказав, скільки кіп маєш. Щоб ізмолотив і сказав, скільки дає копа. Щоб приніс мені на пробу пшениці.

Приходить він знову до тієї панянки.

– А що, – питає вона, – казав батько?

Він розказав їй усю змієву диспозицію.

– Не журися, – каже вона, – Петрусю. Лягай спати – я за тебе все подбаю. Буду робити.

– Ліг він спати; нібито соху і рало наняв. О пізніх лягах вилітає вона знов і знову скликає хворйонів. Налетіло їх стільки, що не можна!

– Чого, – питають, – панночко, нас потребуєш?

– Потребую, – каже. – Подбайте за ніч зорати поле, засіяти пшеницю. Щоб вона за ніч уродила, щоб ви її зжали, у копи склали. Щоб мені сказали, скільки кіл буде. Щоб ті копи помолотили і сказали, скільки копа дає. І щоб принесли мені на пробу пшениці. Про мене, хоч готової нарвіть і в землю засадіть.

– Гарно, панночко. Подбаємо для тебе!

Зробили все, як їм казала панянка. Вона його будить:

– Ну, вставай, – каже, – неси батькові – потіш його. Не проговорися, що то я зробила.

Приносить він пшеницю. Змій ще спав.

– Уставай, – каже, – пане. Маємо тисячу кіп.

– По чому копа видає?

– По півтора кірця.

– Гарно, – каже змій. – Коли ти те зробив, іди тепер спати й увечері приходь.

Та в кожну ніч він кладе йому на руки по триста карбованців.

– Як до кінця дослужиш, – каже, – то всі гроші забереш, а як же ні – то мій меч і твоя голова з плеч!

Той каже:

– Пане, не на те я йшов, не на твій меч, а на те, щоб ти мені заплатив.

Приходить він увечері до змія. Змій йому й наказує:

– Бачиш ту ниву? Щоб ти мені викопав ріку і зробив, щоб вода була. Щоб млин був на шість каменів. І щоб пшеницю змолотив, змолот, за ніч булок напик і на снідання приніс, щоб було до чаю.

Тоді йде Петро до панянки уночі й плаче.

– А чого ж ти плачеш?

– Як же мені, – каже, – не плакати, коли не знаю, що робити.

– Не журися, Петрусю, – каже панянка, – я для тебе все подбаю.

О пізніх лягах скликає вона знов хворйонів і каже їм:

– Так і так... Зробіть мені те, що я вам скажу. Викопайте за ніч ріку, щоб вода була. І, млин щоб був на шість каменів. Щоб пшениці намолотили, напекли булок і до чаю мені раненько принесли.

– Добре... Буде, як ти кажеш, панночко.

От вони в одного обивателя млина взяли, викопали сажавку⁵⁶, намололи пшениці, напекли булок і ще вночі приносять до тієї панянки. Будить вона Петра й каже:

– Вставай, неси до батька булки.

Уранці той змії просипається. Петро приносить йому булки.

– Ну, – питає пан, – що ж, ти напик булок?

– Напик.

– Не може бути!

– Як, – каже, – не може бути?

– Ну, – каже змії, – попробуй сам, може, ти мені яку отруту приніс? А хіба ж я знаю, що ти уночі робиш?

– Я роблю все, що ти мені розказуєш. Бере той хлопець булку, – із'їв.

– Ну, тепер, пане, дай мені склянку вина.

Випив склянку вина.

– Тепер я ще луччого розуму набрався. Що накажеш – буду робити.

– Але, малий, непременно хтось тобі помагає! – догадується змії.

– Ні, – каже він, – ніхто. Я сам усе роблю.

– Ну, гляди ж, бо я знайду винуватця напевно. Гляди ж, іди тепер спочивай, а увечері я знов тобі дам загадку.

Прийшов він увечері до змія.

– Чи можеш ти, малий, – питається змії, – зробити, що я накажу?

– Я мушу зробити все! На те ти мене покликав.

– Коли ти мені це поробив, – ліс вирубав, млин поставив, пшеницю змолв, – то щоб ти мені на сто миль степ насадив. Щоб дичок накопав, насадив. Щоб дички прийнялися і щоб ти їх прищепив! Щоб вони за ніч уродили всякі овочі. І щоб ти мені приніс усяких овочів. Але я тебе буду вартувати тепер!

– Хоч ти мене вартуй, не вартуй, то для мене однаково. А що скажеш зробити – зроблю.

– Там, – каже, – несила твоя зробити.

– Ну, хоч сила, хоч несила, та голова робить моя!

Тепер він приходить знов до панянки з плачем.

– Чого ти плачеш, Петрусю?

– А, – каже, – аж тепер загадав загадку, що вже й не зроблю. Казав, щоб той степ засадити дичками, щоб вони прийнялись, уродили й дали всякі овочі. Щоб я приніс йому їх покуштувати. І казав ще, що й вартувати буде.

⁵⁶ Сажавка – копанка біля хати, в яку на початках її призначення саджали свіжопійману рибу до потреби її приготування. Звідти й назва.

– Е, який ти, – каже вона, – дурень. Буде все зроблено, не журися. Лягай спати.

Вилітає на поляну, скликає хворйонів і каже їм:

– Щоб ви мені за ніч засадили степ дичками! Щоб вони прийнялись, щоб ви їх прищепили і щоб вони уродили й дали всякі овочі. І щоб ви принесли мені їх усякого роду покуштувати. Щоб ще й дороги випрасували та квітами різними, виноградом, деревом різним висадили.

– Гарно, – кажуть вони, – панночко, поробимо! Полетіли. Сад вони з усього світу знесли, від поміщиків усяких. Уродило те все. І приносить він тому панові на снідання.

– А що, – питається змії, – зробив?

– Зробив, – каже.

– І овочі приніс?

– Приніс.

– Ану, покуштуй сам перш, а то, може, ти яку отруту там приніс.

Їсть той хлопець, і пан покуштував.

– Ну, – каже, – йди ж тепер оддыхати, увечері я знов тобі загадку загадаю.

Пішов він і ліг на кухні спати. Виспався, а увечері приходить до пана по накази.

– Ну, що ж ти, малий, прийшов?

– Прийшов, пане.

– А що ж буде з нами?

– Що накажеш, то я мушу те зробити.

– Ну, можеш ти те, щоб ти на ніч пішов у ліс на варту? Що буде летіти, чи бігти, чи то кінь, чи змії – що в руки, щоб ти мені піймав!..

Дав йому кріс, і пішов Петрусь на варту у пущу. Стоїть. Летить змії із трьома головами та просто напроти нього. Петро його ловить. А змії почав його бити, дерти, пекти. Він і уступив. Прилітає панянка.

– А що ж ти, Петрусю, зробив? – питається. – Чому ти не держав?

– А коли, – каже, – не можна лихобора вдержать, бо наче таким огнем пекельним пече, дере!

– А, – каже, – то мій батько.

– А хто його знав, що то твій батько.

– Ну, – каже, – гляди ж, буде летить мій брат старший з двома головами, ти його тримай.

– Коли так буде пекти, як твій батько, то я не вдержу.

– Е, – каже, – держи, а то буде погано.

От летить той до нього просто, пече його, б'є, дере. Випустив.

Прилітає знов та панянка.

– Е, – каже, – що ти наробив? Нащо ти випустив?
– А, як же його вдержать, коли так дуже пече.
– Тепер, – каже, – буде йти стара мати у жіночому стані, у простому жіночому одязі, то гляди ж держи, щоб вона не робила.

От іде стара біля нього і каже:

– Добрий вечір тобі, милий!
– Здорова була, бабко. А чого ти, бабко, у такій порі в лісі ходиш?
– Була, – каже, – у людей на весіллі, запізнилася та й іду.
– Ну, бабко, стій-бо, бо я тебе не пущу.
– Е, синочку, що я тобі зробила?
– Ні, – каже, – не можна, я на те на варті стою, не повинен нікого пропустити.

Та баба прямо йде. Він її хоче вже бити.

– А, синочку, глянь на Бога, чи у тебе руки зведуться на мене, на таку стару жінку? Може, й у тебе мати є стара.

Йому серце стиснулось, він і пустив. Знов прилітає панянка.

– Що ти, Петрусю, наробив? Нащо ти її випустив? Я ж тобі казала, щоб ти держав.

– Як же мені її було не пускати, коли вона така стара і так жалібно відпрошувалась?

– Ну, гляди ж, тепер буде летіти менший брат мій, він летітиме огирем, із сідлом, зі всім. Ти держи, не пускай, чи буде він перекидатися ведмедем, чи чим – ти тримай, що в руках стане, то принось, бо це буде в останній раз. А то батько догадається, що я тобі допомагаю.

Летить той огир карий на нього просто. Б'є його, кусає, а той його тримає. Той бачить, що тримає, – перекинувся ведмедем, вовком і різним гаддям, змієм. Коли перед світом перекидається зайцем – одна шерстина золота, друга срібна. Він приносить його до пана. А той ще спить. Він будить його.

– На, пане, – каже, – гостинця тобі.

– А, добре, – каже. – Доброго гостинця ти приніс. Чи ти коня ловив, чи звіра? Мені снилось, що коня ти ловив, а не зайця.

– Уже, – каже, – кого ловив, то ловив, а приніс зайця.

– Чи то ж можна, щоб з коня зробився заєць?

– Не то заєць, а хтозна, що й робилось, але що в руках стало, те й приніс тобі.

– Добре, – каже, – малий, що приніс, а чому ж ти того не приніс, що перше ловилось?

– А коли таке ловилося, що я не міг удержати. Те, що міг, те здержав.

– Ти не сам те робиш?

– Ні, – каже, – сам.

– А хто помагає, той буде винен. Ну, гляди ж! Тепер іди спати, а увечері приходь.

Пішов той, виспався добре, тільки увечері приходить. Змій йому й каже:

– Ну, зловив ти мені зайця, то мені веселість приніс. Тепер щоб ти мені за ніч до мого брата за сто миль моста зробив: чавунне брусся, срібний піл, поруччя золоте.

– Добре, – каже, – зроблю.

– А як же то можна зробити?

– А чого ж пан наказує? Того, щоб робити! Приходить той до панянки і розказує їй диспозицію, а сам плаче гірко.

– Не плач, – каже вона, – Петрусю, не журися! Якось-то воно буде. Подбаю я, щоб тебе визволити. Йди лягай спати, а я все зроблю.

От уночі вилітає вона та й кличе тих хворйонів. Вони питаються її, чого вона звала. Вона каже:

– Зробіть за ніч міст на сто миль до мого дядька, та такий, щоб брусся було чавунне, піл срібний, поруччя золоте. Та, – каже, – щоб це все за ніч непременно було зроблено!

– Добре, – кажуть вони, – паняanko, подбаємо. У такому-то царстві є.

Принесли вночі й поставили, й водою перепустили його. Посеред мосту на половині мурований стовп і клітка, й у ній сокіл. Рано пан приїхав.

– Ти, Петрусю, зробив?

– Я, – каже.

– То ж дорога річ. Де ж ти гроші взяв?

– Я у великім скарбі позичив.

– Навіщо ж ти ті гроші позичав?

– На ті гроші, що я у пана зароблю. Пан то мусить оплатити.

– Ну, гляди ж, – каже, – приходь ізнов увечері. Я тобі загадаю останню загадку. Як зробиш, то я тебе додому одправлю. А винуватця я знайду, хто тобі помагає.

– Добре, – каже, – пане.

Змій переїхав мостом до брата, той переїхав з ним. Думає собі той пан-змій: “Як-то можна, щоб той малий та таке зробив?”

Приходить він увечері. Каже йому пан:

– Я маю сто кобил. Щоб ти мені ті кобили упас.

Пішов він пасти. А панянка йому сказала:

– Як поженеш пасти, то не спи, бо погубиш і буде біда велика.

От він пасе. Став дощ моросити. Він зогнувся під дубом і заснув. Коли як кинеться – нема коней. У плач. Не знає, куди дітися, – таке море стало, гори, ліс... Прилітає панянка.

– Ей, – каже, – що ж бо ти наробив, Петрусю! Сідай на мене.

– Я, – каже, – й так тобі докучив.

– Нічого! Я зроблю ще це для тебе, бо ти доброго батька й матері. Як удасться ця штука, я буду тобі жінкою, а як ні, то ти підеш додому, а я пропаду.

– Ну, добре! – каже він.

Сідає він на неї. Ліс той упав, гори впали, коні стали знову.

– Як стане темніти, – каже йому панянка, – будуть ті коні коло тебе бігти. Виб'ють перед тобою землю на сажень. Будуть тебе страшити, кусати, а ти сиди, – каже, – не бійся! А найстаршу кобилу довбнею бий у лоб.

Так він і зробив. Приганяє додому, пан і питає:

– Чи ж то ти, малий, коні пас? Хто тобі помагав? Кажи!

– Ніхто.

– Ну, коли ти оцих кобил попас, то тепер подій їх, молоко принеси на кухню. Спали сажень дров, щоб молоко закипіло і щоб до мене приніс.

Прийшов той до панянки з плачем і каже що і як.

Вона його навчила. Він так і зробив. З десять цебрів молока надоїв і зварив. Сказав тому панові. Приходить той і хоче його кидати у те молоко.

– Розбирайся! – каже.

– Як, пане, оце в цім молоці будеш мене купати?

– Авжеж, – каже.

А та панянка його навчила, щоб він батька в усім слухав, що йому нічого не буде. Розібрався він, уліз у молоко. Розкипів чисто. Самі кості осталися. Змій кості збирає, цілющою водою кропить, сцілив його. Потім живучою водою окропив, оживив його. Став він хлопцем під вусом, – літ двадцять йому. Каже той пан:

– Скільки літ ти у мене служиш? Рік?

– Як, – каже, – рік? Е, пане, догадайся! То мені твій рік вийшов за п'ятнадцять літ, бо мені за кожною загадкою – то й рік!

– Ну, – тепер, – малий, як ми будемо?

– А що ж, – каже, – мені треба в скарб гроші оддати, що я позичив. Ти оддай мені за службу, а що останеться, то мені доплати.

Змій йому суму одсовує.

– На, – каже. – Але ж то ти все сам робив?

– Я, – каже.

– Ей, не ти!.. Ну, гляди ж, догадаюся, то винуватим і тебе зроблю.

– Ні, не буду я винуватий.

– Іди ж, – каже, – малий, спати, а увечері приходь, то я вже догадаюся, хто тобі робив.

– Добре, – каже. Приходить увечері.

– Ну, – питається, – ти це все сам робив?

– Я, – каже, – сам...

– Ще тобі загадку загадаю, то все вгадаю, хто за тебе робив: щоб ти мені з трості поставив дім!..

Іде той у пізніх лягах до панянки і розказує.

– То, – вона каже, – пусте. Але за цим разом батько догадається, що я тобі роблю. Тебе одпустить додому, а мене заднить у кухву залізними обручами й пустить у море, щоб я вже пропала. Але як будеш іти, не забудься зайти до моєї хати, візьмеш щітку і гребінку, шпильку, голку і шовкову хустку. Будеш іти коло моря, спом'янеш мене і похухаєш у дно кухви, то обручі розпадуться й опадуть.

Він як поставив тростяний палац, маковим цвітом побив. Змій догадався, що то дочка йому помагала.

– Хто, – каже, – тобі помагав? Признайся, то тобі все дарую.

– Дочка, – каже.

– Подивися ж, – каже, – яку я їй кару дам. Спровадив бондарів. Зробили кухву, забили залізними обручами й на море спровадили, щоб вона пропала. Тепер змії його одправив. Дає йому грошей.

– Ну, – каже, – нема мені до тебе права. Бо якби ти мені одразу признався, то я б і тебе знищив, і її знищив.

Узяв той гроші й пішов. Іде та й іде. Проходить море, може, у верству, коли аж спом'янув.

– А, – каже, – Боже ласкавий! Вона мені помагала у всьому, а я її забув.

Вернувся. Кухва та припливає. Хухає він у дно; вона й розлетілася.

– А, – каже вона, – прозівав ти! Коли б ти був уперед прийшов!.. А тепер батько наш уже знає, вже догадався.

Уже змії знає мислі, що вони думають. Догадався.

– Ну, сідай, – каже вона, – на мене.

Сідає він на неї, як на коня. Вона крила розп'яла й летить. Тепер у погоню за ними батько – аж береться на небі заграва!

– То, – каже вона, – батько за нами гониться.

– Ей... пропадемо!..

– Кидай, – каже вона, – щітку позад себе!

Кинув він щітку, пуца стала така, що змії не міг і пробитися. Поки він пробивався, то вони миль дві-три й пролетіли... Знов заграва на небі. Що тут робити?

– Кидай гребінку!

Кинув. Гори такі стали. Поки змії пробивсь, поки про гризся, поки проламався, то вони знов милі з три увійшли... Доганяє змії. Знову заграва на небі, вітер схопився!.. Таке, що не можна!

– Знов, – каже, – батько нас доганяє. Кидай голку і шпильку.

Знову стали ліси, гори, скелі. Пробив змії і ті. Доганяє їх.

– Махни хусткою позад себе.

Так стало йому в очах темно, що й не потрапить. От вони кілька миль знов увійшли. Те опало. Знову доганяє їх змії.

– Що ж нам робити?

– Слухай, – каже, – я стану церквою, а ти попом. Ти ходи по церкві – тільки не повертайся до них передом, щоб не пізнали.

Стала вона церквою, та така та церква стара, аж поросла, аж порохнява. А він зробився попом і ходить по церкві. Прилітає змії до церкви – а всередину йому не можна. Кричить до попа:

– Слухай-но, попе, чи не бачив ти таких-то і таких?

– Бачив, – каже, а сам не оглядається. – Як ця церква будувалася, а мене попом поставили, то я бачив, як вони бігли.

– Брешеш, – каже, – попе! Ти бачив тепер!

– Ні, тепер не бачив!

Той зо злості взяв, моху вдер і полетів назад. Прилітає до своєї жінки.

– Що ж ти? – питає вона.

– Так і так, так і так, – каже.

– Це ж наша дочка все робила! А то який мох? Покажи... Це нашої дочки коси!

– Ех, коли б я знав, старухо, то я б із'їв зовсім і попа й церкву.

Полетів. Доганяє. А вони кілька миль увійшли, От вона стала яблунею, а він став старим дідом – сивий такий, як голуб. Воду носить, поливає яблуню. Прилітає змії.

– Здоров, діду! Що ти робиш?

– Яблуню поливаю.

– Нащо ж ти її поливаєш, коли вона вже зародила?

– Я, – говорить, – її жалую, бо з неї користь маю.

– Ну, діду, гарно. А не бачив ти часом такої дівки і такої з таким-то і таким хлопцем?

– Бачив.

– Коли?

– Як оцю яблуню садив.

А та яблуня вже зародила чотири роки.

– Верзеш, діду, – каже.

– Ні, – каже, – ти сам верзеш.

Змії не міг нічого й зробити. Увірвав яблуко і вернувся до жінки до своєї.

– То ж яблуко – тіло її! Дурний ти, дурний. Чому ти її не з’їв?

– Ех, якби я знав, то я б і яблуню з’їв.

– Доганяй-таки їх. Лети!

Полетів змії. “Поїм”, – думає. От доганяє вже їх. Вона оддирає рукава од себе, од сорочки, кидає назад і стала ріка не більша за верству. Він став лебедем, а вона лебідкою. Тепер прилітає змії. Вони плавають. Він зогнувся і став пити. Хотів випити ту річку, щоб їх не було. Як опився та й луснув і пропав. Тепер вони виходять. Він став парубком, а вона стала дівчиною по-простому. Вона каже:

– Ходімо до батька, до матері, до твоєї.

Приходять до батька, до матері. Вона остається на дворі під вербою, а йому й сказала:

– Як увійдеш у хату, – каже, – усім кланяйся, тільки батькові й матері не кланяйся, бо забудеш, де був, що робив, забудеш і про мене. А батькові й матері вже вкупі зо мною поклонися.

Увіходить він у хату. Усім уклоняється, а батькові й матері ні. А батько й мати кажуть:

– Як-то можна, сину? Ми тебе годували, дожидали, як яйця червоного, а ти нам не уклоняєшся?

Він узяв і уклонився. Та й забув про неї. Вона стоїть, дожидає. А далі пішла до корчми. Празник був, музики грають. Сіла вона, сидить. Попова наймичка-старуха питається:

– Звідки ти?

– З усього світу.

– Куди ж ти, небого, йдеш?

– Де б, – каже, – службу знайти.

– Іди ж, – каже, – я тебе заведу до свого священика, тобі добре буде.

– А, – каже, – бабусю, коли б ви завели, то добре б було.

Приходить. Наймається на рік служити. Виходить рік, жениться той парубок. Робить весілля, а про неї забув зовсім. А вони череду гонять, одно другому. Вона знає про нього.

Вона в добродійки проситься на весілля.

– Чого ж ти підеш, – каже добродійка. – Ти вже старенька.

– Хай, – каже, – подивлюся, як-то у вас весілля робиться.

Приходить. Саме місяць коровай. Почастували її. Каже вона:

– Коровайнички, голубочки, дайте й мені тіста, то й я зліплю вам.

От вона взяла тіста, качала, качала, хухнула: полетів голуб і сів перед молодими. Тепер вона каже коровайницям:

– Коровайнички, голубчики, дайте мені ще трошки тіста, ще другу пташку скочу.

Скачала вона, хухнула, вже голубка полетіла й сіла перед молодими. Каже голубка до голуба:

– А знаєш ти, голубе, як ти там був і що робив?

– Ні, – каже, – не знаю.

– А брру-у-ку, щоб ти знав.

Та все б'є його в голову, та все б'є. Та знов питає:

– Знаєш ти, як те робив, я тобі помагала?

А той парубок усе сидить зо сватами та догадується. Тепер вона знов каже:

– Знаєш ти, – каже, – як я прийшла до твого батька та казала так: “Кланяйся всім, тільки батькові й матері не кланяйся, а то про мене забудеш”. А ти уклонився та й забув. Я тебе ждала, ждала та до попа найнялась, цілий рік служила. А ти з другою посватався.

– От тоді він догадався. Ту покинув та до тієї. Та з нею на шлюб став.

ЦАРЕВИЧ-ДУРЕНЬ

Був собі цар, і було в нього три сини: два розумних і третій дурний. Він був найменший. От цар до найстаршого й каже:

– Якби ти пішов у світ та походив, побачив би багато всього й мені б, старому, оповідав, що ти бачив.

– Добре, – каже той, – піду. Дайте ж мені грошей і хліба на дорогу.

Другого дня цариця пошила своєму синові таку торбу, як пани на полювання беруть, чи, може, ще й луччу, поклала туди хліба, масла, ковбас і оддала синові; а цар – йому грошей, карбованців, може, п'ятдесят, а може, й сто, й каже йому:

– На ж тобі, сину, ці гроші на дорогу, та гляди, не вертайся, поки не знайдеш де в якому царстві гарної звістки, щоб вона мене, старого, звеселила.

От той царевич узяв торбу з хлібом та з маслом, забрав гроші й пішов у дорогу.

Іде він та й іде, йде та й іде, вже, може, з місяць ходив, аж чує, що в такому-то царстві, далеко за синім морем, єсть така удова: вона перш була царева жінка, а як цар умер, то вона зосталась удовою, і скільки-то вже царів і царевичів, королів і королевичів до неї хотіли достатись, але ні один не зміг. У брамі перед палацом, де вона мешкала, стояла гостра⁵⁷ варта: у першій брамі лежали два

⁵⁷ Гостра – тут: пильна.

ведмеді, у другій – два леви, а в третій ходила гостра пила й нікого крізь ті брами не пускали. Як часом ведмеді не доглядають, то леви роздеруть на кавалки; як леви не заборонять, то вже тут йому пила голову зотне.

Дунав той царевич, думав, а далі каже сам до себе:

– Піду; може, й дістануся до неї.

От і пішов він. Іде та й іде, аж приходить до моря.

“Ну, – думає собі, – тут трохи сяду та спочину й пополудную”.

Розложив він над берегом свої торби, накраяв по-панськи хліба, намазав зверху досить маслом, сів і їсть. Коли тут зараз виходить із моря дід старий-старий, аж мохом поріс, і такий білий-білий, як молоко; а борода аж блищить, які Сніг на морозі. Підходить той дід до царевича та й каже:

– Дав би ти, синочку, і мені кавалок хліба.

– Е, – каже, – де ж я тобі візьму? Ти ж бачиш, що я й сам небагато маю.

Той дід посварився на того царевича пальцем, так він і зараз і став каменем і лежить над морем.

Може, так через рік посилає цар другого сина по світу ходити.

Пішов і той, узявши в дорогу хліба та сала. Підходить він якраз до того моря, де його старший брат каменем лежить. Уже так утомився, що насилу ноги волочить. Підходить він до моря, аж дивиться – камінь.

“Сяду я, – думає собі, – на тому камені та пополудную, чи не хутчій піду”.

Сів він на тому камені й полуднує, аж виходить із моря той самий дід.

– Дай, – каже, – синку, і мені, старенькому, кавалок хліба.

– Е, дай... У мене й самого нічого нема. Чи тобі повилазило, що ти не бачиш? Як же я тобі дам?

Не дав і той хліба. Дід посварився на нього пальцем, став уже й другий каменем і лежить.

Чекає цар своїх синів додому, – нема. От пройшов і рік, пройшов уже й другий, а сини – як у воду впали: нема та й нема. Звернуло вже й на третій рік.. Цар і каже до найменшого сина, що всі його дурнем звали:

– Вибирайся, – каже, – й ти в дорогу: може, хоч ти мені яку звістку принесиш або, може, знайдеш своїх братів, то скажи, щоб хутчій вертались додому.

– Добре, – каже дурень. – Дайте мені грошей на дорогу.

Дав він йому грошей і вирядив з дому. Пішов дурень. Там чи довго він ішов, приходить до одного царства. Йому там і розказують, що єсть на такому-то морі острів, на тім острові стоїть шкляний палац, і в тім палаці живе така гарна цариця, що ні в письмі описати, ні в казках розказати. От дурень і думає собі: “Чи не дійду сам я до неї, чи не вдасться мені ще туди? Піду!”

Пішов. Іде, може, там місяць, а може, й рік. Доходить він до того моря, де і його брати. Захотілось йому сісти. Сів він на камені й почав їсти. Підходить до нього знову той дід і просить хліба.

– На, – каже, – чоловіче добрий, на! Я сам знаю, як-то недобре бути голодним.

Той дід узяв хліб, подякував йому й каже:

– Куди ж тебе, сину, Бог несе?

– Я, – каже, – зачув, що за морем єсть така-то й така цариця, так от я до неї йду.

– Де там тобі, сину, самому дійти до неї? Як хочеш, то я тобі допоможу.

– Добре, – каже, – дідусю, допоможіть, як ласка ваша!

Дід той пішов до моря, коли так, може, за хвилинку виводить з моря коника та такого ж то маленького, що хто не знає, то й не сказав би, що то кінь, просто лоша.

– На, – каже, – синку, сядь на цього коня, може, й доїдеш.

Той наївся, сів на того коня й поїхав. Уже й сонце зайшло, вже й півні запіли, а той дурний царевич усе їде та й їде.

– Ей, – каже царевичеві кінь, – не гони хутенько, ще біля палацу гостра варта стоїть. Хоч ведмеді не заборонять, то леви роздеруть, а як і леви не заборонять, то вже пила певне стратить нас.

Зачекали ще трохи, так, може, як опівночі, йдуть – варта спить. Царевич хутчій у браму – ведмеді сплять. Він у другу – і леви сплять. Він до третьої підійшов – і пила спочиває. Він так хутенько попід нею пробіг і до палацу. Пройшов один покій – на столах стоять меди та вина; він напився й пішов до другого покою. А тут на столах і тарілки стоять, і ножі, і виделки, і страви всякі-всякі, які тільки на світі бувають. Він сів на кріселко, наївся й пішов далі. А там усе покої ліпші й ліпші – все люстра, та золото, та срібло. Коли дивиться він, аж на ліжку лежить сама цариця, та така гарна. Він так аж затрусився, побачивши її, і сам не знає, чи він злякався, чи він зрадив. Потім побіг до неї. Чи довго там був, чи недовго – пора хутчій од'їжджати, щоб варта не затримала. Дивиться – стоїть чорнило і папірець лежить коло нього. Він написав маленький лист, що такий-то такий тут був, те й те їв, те й те пив, заложив той лист за шибку і хутчій у двері. Приходить до першої брами – пила ще спочиває; він пробіг попід нею і сам не знає як. До левів – аж вони вже не сплять: один потягається, реве і лапою махнув, і другий теж. А царевич пригнувся попід лапами, проскочив і в третю браму йде. Аж і там уже ведмеді протягаються та ревають так, що аж земля гуде. Він як почув, так і охолов, але все-таки поспішає до коня. Приходить до третьої брами – ведмідь його спросоння лапою цап! Він пригнувся, ведмеді заревли ще гірше. Він на коня, а кінь і каже:

– Еге, опізнались! Але, може, Бог дасть, що ще втечемо. Проїхали вони там, може, день, а може, більш, – ніхто не женеться. Вони оддыхали трохи й поїхали до діда. Приїжджають до моря, а дід уже стоїть край моря й виглядає їх.

– А що, синку, був у цариці?

– Був.

– А знаєш ти, що це за камені лежать?

– Ні, – каже, – не знаю.

– Оце ж твої ріднесенькі брати. Я у них хліба прохав, вони не дали. Я їм і поробив, що вони камінням стали.

– Ей, будь ласкав, діду, зроби так, щоб вони ще побачили світ Божий.

Дід знову на них посварився, – вони з каменя зробилися людьми, так і одягнуті, так і торби біля них лежать, як їх держали. Тоді дурень подякував дідові за коника, забрав своїх братів і пішов додому.

– Де ж ти, дурню, був? – питають брати.

– Де ж був? За морем у цариці.

– Що ж ти там бачив?

– Еге! Чого-то я тільки не бачив?!

– Що ж ти там робив?...

– Що ж я робив?.. Наївся, напився, переночував та й вернувся додому.

Ті й радяться між собою.

– А знаєш, – каже, – брате, що?

– А що?

– Встид нам буде перед батьком, перед мамою і перед людьми, що менший наш брат дурний, а до цариці доїхав, а ми розумні та й не доїхали. Убиймо, – каже, – брате, його та скажемо вдома, що ми його не бачили в дорозі. А як спитають нас удома, де ми були і що ми бачили, то ми будемо казати, що були у цариці за морем, і будемо розказувати те, що нам дурень розказав.

– Ні, – каже, – жалко брата рідного убивати. Хоч він і дурний, а все-таки жалко. Лучче вкиньмо його у колодязь глибокий, що там край гостинця⁵⁸ стояв, де ми воду пили.

– І то, – каже, – добре. Так і зробимо.

Взяли вони дурня, вкинули в колодязь, а самі й пішли додому. Прийшли й розказують те, що їм дурень казав. Батько й мати раді такі стали, бал зробили, гостей закликають, щоб усі знали, що їх сини бачили й чули.

А тим часом той дурень сидів у колодязі та кричав. Кри-іть та й кричить, коли їде якийсь-то купець. Під'їжджає до колодязя й кричить візникові:

– Стій!

Той став.

– Витягни води мені напитися!

Той візник до колодязя, аж там чоловік.

⁵⁸ Гостинець – шлях.

– Тут, – каже, – чоловік сидить.

– Ну, витягай, витягай і чоловіка.

Витяг візник того чоловіка. Пан подивився на нього й каже:

– Ти мені, братику, сподобався! Я тебе в льокаї⁵⁹ візьму – ти будеш зо мною їздити по світу.

– Добре, – каже. – Дякую за те, що від смерті мене визволили. Я вже вам буду служити, скільки захочете.

Взяв його той купець із собою, сіли й поїхали. Прошло, Може, вже з рік – той царевич усе за льокаю у купця служить, аж ось і купець умер. От царевич той і пішов до свого батька, А туди вже од тієї цариці, що дурень ночував, прийшов лист. Так і пише: “Такий-то й такий царевич із такої-то й такої землі у мене був; нехай він прибуде до мене: я його царем зроблю, все своє царство йому оддам, сама йому за жінку стану”. Прийшов той лист до царевича, а брати його й нарадились іти до тієї цариці. Пішов спочатку перший. Приходить він до цариці, вона його й питає:

– Ти був у мене?

– Я, – каже.

– Ну, як так, скажи мені, яка в мене була тоді варта?

– Солдати, – каже, – стояли скрізь на брамах.

– Не ти ж у мене був, коли так ти говориш.

І прогнала його від себе. Прийшов він додому та й хвалиться братові, що так-то й так: цариця мене не пізнала; каже, що не я в неї ночував, а я заприсягну, що я – дійсно я!

А дурень слухає та й думає: піджду ще трохи, що то з того буде?

Виряджають другого брата до цариці. Нарадились цар із царицею, що лучче, як її царство перейде до їх рук.

– Пошлем, – кажуть, – ще другого, може, чи не пощаститься йому.

От послали й другого сина. Приходить він до цариці, вона його й питає:

– Ти був тоді й тоді у мене?

– Я, – каже.

– А в мене тоді яка варта стояла?

– Стояли, – каже, – москалі із крісами⁶⁰ та з піками: були й такі, що й на конях коло палацу їздили.

Прогнала вона й того. Пішов і той. Приходить додому й хвалиться, що йому було. Тоді дурень каже:

– Піду я. Мені вдасться, ось побачите.

⁵⁹ Льокай – слуга.

⁶⁰ К р і с – рушниця.

Ті всі сміються і глузують над ним.

– Куди тобі! – кажуть. – Кращі за тебе ходили та й то повертались, а тебе й до цариці не допустять...

– Нічого, – каже, – піду, що Бог дасть.

Приходить він до тієї цариці, зайшов у палац. Їй там сказали, що такий-то й такий царевич прийшов. Вона вийшла і питає:

– Був ти у мене тоді й тоді?

– Був, – каже.

– Що ж ти у мене пив і їв?

– От, – каже, – у тих палатах були накриті столи; там, на тих столах, різні напитки й наїдки; в тих покоях стояли а: я те-то пив, те-то їв.

– Ну, тепер скажи мені, яка у мене тоді варта стояла?

– У першій брамі стояли ведмеді, у другій брамі стояли леви, а в третій брамі гостра пила ходила. А більш я ніякої варти не бачив..

– Так, – каже, – правда, правда. Все правда, що ти говорив.

Тоді обняла його, поцілувала й каже:

– Ну, тепер ти будеш моїм чоловіком і царем.

Другого дня взяли вони шлюб, і він написав до свого батька, що вже одгуляли весілля й живуть собі. А його брати – не знаю, мабуть, ще й досі не женились, бо їм було встид хвалитися, що вони, розумні, нічого не зробили, а дурний пішов та й другого дня шлюб узяв.

КОТИГОРОШКО

Був собі чоловік та жінка та й мали вони троє дітей: двоє старших синів і найменшу дівчину-підлітка.

Заорав батько з синами в далекому степу нове поле. Лагодяться вони з вечора до ранку, і батько наказує, щоб дочка їм у поле обід винесла.

– А як же вона потрапить до вас? – питає мати.

– Ми як виїдемо з дому, то все будемо плугом скибу одвертати; вона по тій скибі й прийде, – каже батько.

З тим вони й спать полягали. А того й не знали, що в них під вікнами змії літав і всю їхню розмову підслухав. Як проорали вранці батько з синами борозну в полі, то змії за ними все назад скибу одвертав та борозну закладав, а тоді нову борозну до своєї хати зробив.

Зварила мати борщу та каші, накраяла хліба, дівчина зав'язала горшки в хустки та й понесла обід на поле. Все по борозні йшла та й потрапила до змія в ліс. Забрав її змії до своєї хати та й звелів за куховарку бути.

А батько з братами голодні до смерку орали, сердиті додому прийшли. Виказує батько матері, як-то вона обіду з дочкою не послала, а мати аж пополотніла:

– Ой, лишенько! Дочка ж понесла обід та й не вернулась! Я ж думала, вона коло вас щось робить!

Забули всі й про голод, кинулись ту скибу переглядати, що по ній дівчина мала в поле йти. Дивляться, їхню борозну закрито, а нову проорано. Стали по новій борозні йти та й зайшли в ліс. Тут вискочив до них змій та й питає:

– Чи битесь, чи миритесь прийшли?

– Віддай, – кажуть, – нашу дівчину, а то битись будем!

Став змій битись. Швидко всіх чоловіків побив і в глибоку яму повкидав, а матір з лісу нагнав. Іде шляхом бідна стара та плаче! Коли дивиться – вітром горошину котить. Вона взяла ту горошину та й з'їла.

І вродився в неї з тієї горошини син, і вона його Котигорошком назвала. Став хлопець рости, як з води йти. Ще малий був, а таку силу мав, що залізо як хмиз ламав, кулаками каміння розбивав. І як уже підлітком став, помітив, що мати часто плаче. Став допитуватись чого? Та й дізнався, як змій його сестру забрав і батька з братами забив.

Тоді пішов до коваля і сказав собі таку залізну палицю скувати, щоб у землю на три сажні вгрузала, ще й такий цеп залізний, щоб його сім пар волів не розірвало. Скував йому те все коваль, а Котигорошко як гупнув палицею об землю, а вона тільки на два сажні вгрузла; як потягнув за цеп, а він і розірвався.

– Недобре зробив, – до коваля каже. – Скуй палицю важчу і цепа міцнішого.

І скував йому вдруге коваль уже все так, як треба.

Взяв Котигорошко палицю і цепа та й пішов змія шукати. Ідучи, все тій старій скибі приглядався, що колись змій одвертав. Заглушило її зілля й потоптала худоба, а все-таки слід знати було; по тому сліду аж до змієвої хати дійшов.

Постукався в хату – вийшла дівчина та так злякалася, його побачивши.

– Хто ти? – питає. – Тікай швидше, бо як прилетить змій, то тебе заб'є!

– А я саме битись з ним прийшов, – відказує Котигорошко. – Хочу тебе від змія визволити, бо я твій брат.

Та й розказав, як він з горошини вродився. А сестра йому яму показала, де батько з братами сиділи. Як їх тоді змій побив, вони одійшли і тепер в ямі сидять, на змія всяку роботу роблять, а вона їм туди їсти носить.

Доки вони говорили, змій прилетів. Побачив Котигорошка та й каже:

– Чого прийшов, битись чи миритись?

– Віддай сестру, і батька, і братів! – каже хлопець. – А то буду битись.

Змій так на нього й скочив. Ухилився Котигорошко, змій проз нього проскочив, а хлопець його зверху палицею як ударив, загнав змія в землю по пояс.

Тоді швидко цепом його обкрутив та й далі палицею по голові б'є, далі в землю заганяє. Хоч як борсався змії, не міг цепу порвати, а палицею Котигорошко доти його бив, поки всього в землю загнав; так змії і здох.

Тоді витяг він з ями батька і братів, склали вони на вози все змієве добро та й рушили додому. А як уже нерано було, то довелося їм в степу заночувати. Всі послули, а старші брати змовляються Котигорошка вбити.

– Не знаємо, – кажуть, – чи справді він нам брат. А силу страшну має, примусить нас йому коритись. Краще його сонного вбити!

А сестра не спала і все чула. Наробила вона крику і, як батько з Котигорошком прокинулись, все їм розказала. Батько гнівається, синам докоряє, а вони навколішках прощення просять. Котигорошко й каже:

– Не гніваюсь я на вас, тільки не хочу з вами жити. Беріть все змієве добро та доглядайте сестру і батька з матір'ю, а я піду в світ мандрувати.

І пішов від них.

Іде він та йде та у гори зайшов. А в горах чоловік такий здоровий стоїть та все гори з місця пересуває.

– Як ти звешся? – питає Котигорошко.

– Вернигора. А ти як?

– Котигорошко.

– Давай разом по світу ходити!

– Давай!

От і стало їх двоє.

Ідуть вони якомсь густим лісом. Чують, дерева тріщать. Придивляються, а то здоровенний чолов'яга дуби з корінням вивертає.

– Як ти звешся? – питають.

– Вернидуб. А ви як?

– Котигорошко та Вернигора.

– Піду й я з вами!

– Ходім!

І стало їх троє.

Ідуть вони далі та й дійшли до широкої річки. Сидить на березі чоловік з довжелезними вусами і ті вуса у воду вмочає. Як умочить лівий вус – так вода й розступиться. Бери риби скільки хочеш на дні. Як умочить правий вус – вода назад збігається. Вони й питають:

– Як ти звешся?

– Прудиус. А ви як?

– Котигорошко, Вернигора та Вернидуб.

– Піду й я з вами!

– Ходім!

І стало їх четверо.

Мандруючи, знайшли вони якомсь у лісі хатку та й кажуть:

– Давай трошки в цій хатці поживемо! Троє будуть щодня на полювання ходити, а четвертий дома на всіх їсти варитиме.

Кинули вони жеребок, і випало першому Вернигорі господарити.

Пішли троє в ліс, наказують йому, щоб на вечір каша поспіла.

– Я й на полудень зварю! – каже Вернигора.

Та й заходився господарювати: нарубав дров, розпалив у печі, поприставляв горшки до жару. На полудень все справді готове було.

Став Вернигора в хаті прибирати, коли двері рип! І на порозі став дідок з аршин ростом, а сива борода на два аршини тягнеться. Біжить той дідок просто до Вернигори та як скочить йому на спину! Схопив молоток і почав по голові бити; бив, аж поки Вернигора зомлів. Тоді витяг з торби ножа, вирізав йому із спини смугу шкіри, вкинув її собі в торбу, поперекидав усе в печі, вогонь залив, сміття по долівці розкидав і з хати пішов. Як очунав Вернигора, дивиться – сонце на заході! А в хаті страх що робиться, і обід треба вдруге варити! Сяк-так прибрав у хаті і вдруге розпалив – коли ідуть вже хлопці з полювання. Як побачили, що обід іще тільки варитися почав, підняли Вернигору на сміх. А він каже:

– Вибачайте, мене чогось сон зморив.

На другий день припало Вернидубові дома zostаватись. Ідуть хлопці на полювання та й питаються:

– Чи й ти обід проспиш, як Вернигора?

– Ні, – каже, – в мене в полудень все буде готове.

Заходився він хазяйнувати. Нарубав дров, розпалив вогонь, заставив горшки в піч. Ще до полудня все було зварене, і він заходився в хаті прибирати. Коли двері рипі і на порозі з'явився дідок з бородою.

– Чого тобі, дідусю? – питає Вернидуб.

А той швиденько підбіг до нього та на спину скок! Та молотком по голові бах! Бив, аж доки Вернидуб зомлів. Тоді вирізав із спини смугу шкіри, сховав собі в торбину, в хаті все порозкидав, обід повиливав і з хати пішов.

Отямився Вернидуб – аж сонце вже на вечірньому прюзі. Кинувся прибирати, задруге обід варити. Тільки розпалив – хлопці йдуть.

– Що, Вернидубе, зварив їсти?

– Вибачайте, – каже, – і мене сон зморив.

А сам думає: “Чи не така причина й Вернигорі сталась?” А Вернигора й собі думає: “Чи не приходив дід і до Вернидуба?”

На третій день випало Прудюсові zostаватися. Він і каже: – Ну, в мене так не буде, як у Вернигори та Вернидуба. Я не засплю!

А ті обоє думають: “Побачимо, як з тобою буде!” От і зостався Прудиус на хазяйстві. Швиденько зварив, став у хаті прибирати. Коли двері рип, і на порозі став дідок.

– Чого тобі? – питає Прудиус.

А дід мовчки до нього, скочив на спину та молотком по голові! Бив, доки Прудиус зомлів. Тоді вирізував із спини шматок шкіри, сховав у свою торбинку, в хаті зробив нелад, горшки в печі поперекидав і пішов.

Опритомнів Прудиус аж надвечір, побачив, що в хаті робиться подумав: “Чи не від цього дідка і Вернигору з Вернидубом сон зморював?” Та й заходився швидше прибирати і заодно варити.

Поприходили хлопці, бачать, що й Прудиус не вправився. Котигорошко й каже:

– А ти ж, Прудиусе, хвалився, що не заспиш?

– Вибач, братику, – відповідає той. – Це така хатка, що всіх сон зморює.

– Мене не зморить! – каже Котигорошко.

– Побачимо! – каже Прудиус.

А Вернигора та Вернидуб думають собі: “Певно, й до Прудиуса дід приходив!”

На другий день на полювання пішли Вернигора, Вернидуб і Прудиус, а Котигорошко дома зостався. Прудиус і питає товаришів:

– Скажіть по правді, чи приходив до вас у хату дід з бородою?

– Приходив, – кажуть ці.

– І до мене приходив, – каже Прудиус. – А вирізував вам по шматку шкіри із спини?

– Вирізував, – кажуть.

– І мені вирізував.

– Цікаво, чи й Котигорошкові те буде?

І стали вони вечора дожидати.

А Котигорошкові от що було. І він зварив обід вчасно і став у хаті прибирати, і йому рипнули двері і дідок став на порозі. Та як став дід до нього бігти, Котигорошко й схопив його за бороду:

– А чого це ти біжиш, чому нічого не кажеш?

Дід за молоток схопився.

– Еге-ге-е-е! – каже Котигорошко. – Чи не той це сон, що моїх товаришів зморював?

Та вихопив з дідових рук молоток, давай його по голові бити. Бив, доки старий зомлів. Тоді переглянув дідову торбу і в ній три паси шкіри знайшов. «Чи не з моїх це товаришів?» – думає. Виніс діда на двір, прив’язав своїм цепом до найтовщого дуба, сам вернувся в хату дожидати товаришів.

Стало сонце заходити, прийшли хлопці з полювання.

– Готово їсти? – питають.

– Готово! – каже Котигорошко.

Дивуються ці: невже до Котигорошка дід не приходив? Сіли їсти, Прудиус не витримав та й питає:

– Ну, розкажи ж, братику, як це сталося, що тебе сон не зморив?

– Бо я, – каже, – ваш сон за бороду впіймав і до дуба прив'язав. А ви такі добрі товариші: яку муку терпіли і не призналися, щоб друзів рятувати!

Та й показав їм ті три смуги шкури, що дід з них вирізав.

– Прости, братику! – кажуть вони.

Повечеряли та й просять Котигорошка показати, де діда прив'язав. Повів їх Котигорошко; приходять до дуба, аж дуба нема – вивернув його дід з корінням і потягнув за собою, бо не міг цепа розірвати. І як тягнув дуба, то всі дерева по дорозі трощив, широкий шлях у лісі зробив.

Котигорошко й каже:

– А ходімо цим слідом, побачимо, куди той дід зайде.

І пішли.

Довго вони йшли: через ліси і через гори, через річки і моря. Гори Вернигора розсував; у лісах Вернидуб шляхи рівняв; в моря і річки Прудиус вуса вмочував – і вода розступалась, їм дорогу давала. А дідів слід все далі тягнувся. Аж на краю світа побачили вони в землі велику дірку, і тут слід кінчався, тут дід разом з дубом в підземне царство спустився.

Стали хлопці радитись, що тепер робити. Котигорошко й каже:

– Спустить мене на шворці вниз, я все підземне царство пройду, знайду діда і вб'ю. Тоді вернуся й за шворку смикну, а ви мене й витягнете.

– Добре! – кажуть.

Спустився Котигорошко вниз, іде шляхом та й дійшов до мідного царства. Все там з міді було: дерева і квіти, худоба й хати, і люди такі жовті, як з міді повиливані. І в мідному дворці царівна сиділа; хоч і мідна теж, а гарна.

Питає її Котигорошко:

– Чи не бачила діда з бородою?

– Бачила, – каже. – Пішов до срібного царства й дуба за собою потяг.

Та й показала шлях.

Іде далі Котигорошко, дійшов до срібного царства. Все там із срібла було, і в срібному дворці царівна сиділа, ще краща за мідну царівну.

Питає її Котигорошко:

– Чи не бачила діда з бородою?

– Бачила, – каже. – Пішов до золотого царства й дуба з собою потяг.

І показує, куди треба за ним іти.

Дійшов Котигорошко і до золотого царства, і тут у золотому дворці золота царівна сиділа, як сонечко, гарна! Питає її Котигорошко:

– Чи не бачила діда з бородою?

– Тут недалечко, певне, за тим ліском, бо тільки що проходив! – каже царівна і показує, куди йти.

Пішов Котигорошко, наздогнав діда за ліском та як став бити! Бив, аж покіль на смерть забив. Тоді бороду дідові відрізав і собі в кишеню сховав, а свого цепа зняв і пішов назад.

Як вертався через золоте царство, стала золота царівна проситись:

– Візьми й мене з собою, хай я сонечко побачу!

Він і взяв її і багато золота з нею. Так само попросилася в срібному царстві срібна царівна, і в мідному царстві мідна царівна. І їх він забрав, і з ними багато їхнього добра.

Прийшли до того місця, де Котигорошко під землю спускався, смикнув він за шворку та й питає:

– Чи ви, друзі, тут?

– Тут! – кажуть.

– То приймайте від мене мідну царівну і її добро! Витягли хлопці царівну, стали добро її тягнути. Потім витягли срібну царівну і її добро і нарешті золоту царівну з її добром.

– Тепер мене тягніть! – гукає Котигорошко та й прив'язав до шворки великий камінь.

Тягнуть хлопці за шворку та й радяться:

– Троє нас і три царівни. Як витягнемо Котигорошка, він собі найкращу царівну візьме і комусь із нас дружини не стане. Хай Котигорошко під землею зостається!

Та й перерізали шворку, камінь і гупнув униз.

– Не кращі товариші за моїх братів! – гірко всміхнувся Котигорошко та й пішов дороги наверх шукати. Ішов, ішов – та й побачив височенного дуба, а на ньому гніздо з хату завбільшки і в гнізді одно пташеня, та таке велике, як кінь або корова. Сів Котигорошко під дубом відпочивати, коли пішов дощ, та такий рясний! Лле згори, як з діжки. І чує Котигорошко, як жалібно пищить пташеня в гнізді, видно, заливає його холодний дощ.

Шкода стало хлопцеві пташеняти; виліз він на дуба, роздягнувся і своєю одежею, як міг, пташеня обтулив і, хоч сам страшенно змерз, але пташеня відігрів.

Надвечір дощ перестав і потепліло. Раптом з'явилася на небі страшна чорна хмара, стала рости й наближатись. Дивиться Котигорошко, а то не хмара, а птиця летить, та прямо до гнізда. Побачила, що її пташеня живе і одежею вкрите, та й каже до Котигорошка:

– Як тобі віддячити, що ти мені пташеня врятував? Бо я висиджую за сто років одно пташеня, і це вже третє мені дощ заливає. Що тобі за це дати?

– Винеси мене на той світ! – просить Котигорошко.

– Добре, – каже птиця, – винесу.

На другий день звеліла йому цілий кадівб м'яса наповнати і другий кадівб водою налити, щоб було чим її в дорозі годувати й поїти.

– Як поверну голову праворуч, – каже, – то кидатимеш мені в пельку шматок м'яса; а як ліворуч поверну, – даси кухоль води. А як забудеш дати їсти або пити – зараз ослабну і впаду, тоді обоє розіб'ємось.

Наладнали вони все, прив'язав Котигорошко себе і обидва кадовби цепом до птиці на спину, та й полетіли. Пильнує хлопець увесь час, аби птиця не голодна була: то м'ясо їй в рот кидає, то воду ллє, і вже стали нагору вилітати, як не стало в кадовбі м'яса. А птиця саме праворуч голову повернула. Що тут робити? Схопив Котигорошко ножа, відрізав собі литку та й укинув птиці в рот. І тут вони вже й на землю вилетіли.

Як зліз Котигорошко з птиці, вона й питає:

– Що то таке смачне ти мені наостанку дав з'їсти?

– То моє м'ясо, – каже хлопець, – в кадовбі вже м'яса не стало, а ти голову повернула, я й урізав своєї литки та тобі дав.

Як те птиця почула, то зараз ту литку виплюнула, притулила Котигорошкові до ноги, а з-під крил вийняла по слоїчку з живущою і мертвою водою. Полила мертвою водою – рана загоїлась полила живущою – стала нога здорова, як і була. Попрощалась тоді птиця з хлопцем та й назад до пташеняти полетіла.

А Котигорошко пішов Вернигору, Вернидуба і Прудіуса шукати. Як побачили вони його, стали просити, щоб простив їх і собі яку схоче царівну за жінку взяв, а з нею і всі підземельні багатства. А Котигорошко й каже:

– Не треба мені багатства ані царівни; і немає в мене ні братів, ні друзів. Беріть собі все, а я піду у світ сам.

Та й пішов і, певно, й досі десь мандрує та щирості людської шукає.

ЛЕТЮЧИЙ КОРАБЕЛЬ

Був собі дід та баба, а в них було три сини: два розумних, а третій дурний. Розумних же вони й жалують, баба їм щонеділі білі сорочки дає, а дурника всі лають, сміються з нього, а він, знай, на печі у просі сидить, у чорній сорочці, без штанців. Як дадуть, то й їсть, а ні, то він і голодує. Аж ось прийшла чутка, що так і так: прилетів такий царський указ, щоб зібралися до царя всі на обід, і

хто зробить такий корабель, щоб літав, і приїде на тім кораблі, за того цар дочку віддає. Розумні брати й радяться:

– Піти б то, може, там де наше щастя закотилося!

Порадилися, просяться в батька та в матері:

– Підемо ми, – кажуть, – до царя на обід: загубити – нічого не загубимо, а може, там де наше щастя закотилося!

Батько їх умовляє, мати їх умовляє... Ні!

– Підемо, та й годі! Благословіть нас на дорогу.

Старі, – нічого робити, – взяли поблагословили їх на дорогу, баба надавала їм білих паляниць, спекла поросся, – пішли вони.

А дурень сидить на печі та й собі проситься:

– Піду і я туди, куди брати пішли!

– Куди ти, дурню, підеш? – каже мати. – Десь тебе й вовки з'їдять!

– Ні, – каже, – не з'їдять: піду!

Старі з нього спершу сміялись, а то давай ляяти. Так ні! Вони бачать, що з дурнем, мовляв, нічого не зробиш, – та й кажуть:

– Ну йди, та щоб вже й не вертався й щоб не признавався, що ти наш син!

Баба дала йому торбу, наклала туди чорного черствого хліба, пляшку води дала й випровадила його з дому. Він і пішов. Іде та й іде, коли зустрічає на дорозі діда: такий сивий, борода біла, аж до пояса!

– Здорові, діду!

– Здоров, сину!

– Куди йдете, діду?

А той каже:

– Ходжу по світу, з біди людей виручаю. А ти куди?

– До царя на обід.

– Хіба ти, – питає дід, – умієш зробити такий корабель, щоб сам літав?

– Ні, – каже, – не вмію!

– То й чого ж ти йдеш?

– А хто його знає, – каже, – чого! Загубити – не загублю, а може, там де моє щастя закотилося.

– Сідай же, – каже дід, – та спочинеш трохи, пополуднуємо. Виймай, що там у тебе в торбі!

– Е, дідусю, нема тут нічого, самий черствий хліб, що ви й не вкусите.

– Нічого, виймай!

От дурень виймає, аж з того чорного хліба та такі стали паляниці білі, що він ізроду й не їв таких!..

– От бач! – каже дід.

От вони розіслали свитки на траві, посідали, давай полуднувати. Пополуднували гарненько, подякував дід дурневі та й каже:

– Ну, слухай, сину; йди ж тепер ти в ліс та підійди до дерева та й удар сокирою в дерево, а сам мершій падай ниць і лежи, аж поки тебе хто не розбудить: тоді, – каже, – тобі корабель збудується, а ти сідай на нього й лети, куди тобі треба, тільки по дорозі бери, кого б там не стрів.

Дурень подякував дідові, і розпрощалися. Дід пішов своєю дорогою, а дурень пішов у ліс.

От увійшов у ліс, підійшов до дерева, цюкнув сокирою, упав ниць та й заснув. Спав, спав... Коли це за якийсь там час чує – хтось його будить:

– Уставай, уже твоє щастя поспіло, вставай!

Дурень прокинувся, коли гляне – аж стоїть корабель: сам золотий, щогли срібні, а паруси шовкові так і понадимались – тільки летіти! От він, не довго думавши, сів на корабель, той корабель знявся й полетів. Як полетів та й полетів – нижче неба, вище землі – й оком не зглянеш!

Летів-летів, коли дивиться дурень: припав чоловік на шляху до землі, вухом та й слухає. Він і гукнув:

– Здорові, дядьку!

– Здоров, небоже!

– Що ви робите?

– Слухаю, – каже, – чи вже позбирались до царя на обід люди.

– А хіба ви туди йдете?

– Туди.

– Сідайте зо мною, я вас підвезу.

Слухало сів. Полетіли.

Летіли-летіли, коли дивляться: іде чоловік шляхом – одна нога за вухо прив'язана, а на одній скаче.

– Здорові, дядьку!

– Здоров, небоже!

– Чого ви на одній нозі скачете?

– Того, – каже, – що коли б я відв'язав другу, то за одним ступенем увесь би світ переступив. А я, – каже, – не хочу.

– Куди ж ви йдете?

– До царя на обід.

– Сідайте з нами.

– Добре.

Скороход сів. Знов полетіли.

Летіли-летіли, коли дивляться: на дорозі стрілець стоїть і прицілюється з лука, а ніде не видно ні птиці, нічого.

Дурень і крикнув:

- Здорові, дядьку! Куди ви цілитесь, що не видно ні птиці, нічого?
- То що, що не видно? То вам не видно, а мені видно!
- Де ви її бачите?
- Е, – каже, – там за сто миль, сидить на сухій грушці!

Сідайте з нами!

Він і сів. Полетіли.

Летіли-летіли, коли дивляться: іде чоловік і несе за спиною повен мішок хліба.

- Здорові, дядьку!
- Здоров!
- Куди ви йдете?
- Іду, – каже, – добувати на обід хліба.
- Та в вас і так повен мішок!
- Що тут цього хліба! Мені й на один раз поснідати не стане.
- Сідайте з нами!
- Добре!

Сів і Об'їдайло. Полетіли.

Летіли-летіли, коли дивляться: ходить чоловік коло озера, мов чогось шукає.

- Здорові, дядьку!
- Здоров!
- Чого ж ви тут ходите?
- Пити, – каже, – хочеться, та ніяк води не знайду.
- Та перед вами ж цілісіньке озеро, чому ви не п'єте?
- Е, що тут цієї води! Мені й на один ковток не стане.
- Так сідайте з нами!
- Добре.

Обпивайло сів. Полетіли.

Летіли-летіли, коли глянуть – аж іде чоловік у село й несе куль соломи.

- Здорові, дядьку! Куди це несете солому?
- У село, – каже.
- Ото! Хіба в селі нема соломи?
- Є, – говорить, – та не така!
- А хіба це яка?
- А така, – каже, – що яке б душне літо не було, а тільки розкидай цю солому, то зараз де не візьметься мороз і сніг.

Сідайте з нами!

Морозно сів. І полетіли далі.

Летіли-летіли, коли дивляться: іде чоловік у ліс і несе в'язку дров за плечима.

– Здорові, дядьку!

– Здоров!

– Куди ви дрова несете?

– У ліс.

– Ото! Хіба в лісі нема дров?

– Чому нема? Є, – говорить, – та не такі.

– А які ж?

– Там, – каже, – прості, а це такі, що як тільки розкидав їх, так зараз де не візьметься військо перед тобою!

– Сідайте з нами!

І той згодився, сів та й полетіли.

Чи довго вони летіли, чи не довго, а прилітають до царя на обід. А там серед двору столи понаставлені, понакривані, бочки меду повикочувані: пий, душе, їж, душе, чого забажаєш! А людей, – сказано, – півцарства зійшлося: і старі, і малі, і пани багаті, і старці убогі. Як на ярмарку. Дурень прилетів із товариством на тім кораблі, спустився в царя перед вікнами, повиходили вони з корабля й пішли обідати.

Цар дивиться у вікно – аж хтось прилетів на золотому кораблі. Він лакеєві й каже:

– Піди спитай, хто там золотим кораблем прилетів!

Лакей пішов, подивився, приходить до царя:

– Якась, – каже, – мужва обідрана!

Цар не вірить:

– Як, – каже, – можна, щоб мужики на золотім кораблі прилетіли? Ти, мабуть, не допитався!

Взяв та й пішов сам між людьми.

– Хто, – питає, – тут на цім кораблі прилетів?

Дурень виступив:

– Я! – каже.

Цар як подивився, що в нього свиточка – латка на латці, штанці – коліна повилазили, то аж за голову взявся: “Як-таки, щоб я свою дитину та за такого хлопа видав?!”

Що його робити? І давай йому загадки загадувати.

– Піди, – каже на лакея, – скажи йому, що хоч він і на кораблі прилетів, а як не добуде води живущої і цілющої, поки люди пообідають, то не то царівни не віддам, а оце меч – а йому голова з плеч!

Лакей і пішов.

А Слухало, той самий, що припадав до землі вухом, підслухав, що цар казав, та й розказав дурневі. Дурень сидить на лаві (такі лави кругом столів пороблено) та й журиться: не їсть, не п'є. Скороход побачив:

– Чому ти, – питає, – не їси?

– Де вже мені їсти! І в пельку не йде.

І розказав – так і так:

– Загадав мені цар, щоб я, поки люди пообідають, добув води живущої й цілющої... Як я її добуду?

– Не журись! Я тобі дістану!

– Ну, гляди!

Приходить лакей, дає йому царський наказ; а він уже давно знає, як і що.

– Скажи, – говорить, – що принесу!

От лакей і пішов.

А Скороход відв'язав ногу від вуха та як махнув, – так в одну мить і набрав води живущої й цілющої.

Набрав, утомивсь. “Ще, – думає, – поки обід, вернуся, а тепер сяду під млином, відпочину трохи”.

Сів та й заснув. Люди вже обід кінчають, а його нема. Дурень сидить ні живий ні мертвий. “Пропає!” – думає.

Слухало взяв приставив до землі вухо – давай слухати. Слухав-слухав:

– Не журись! – каже. – Під млином спить, вражий син!

– Що ж ми будемо тепер робити? – каже дурень. – Як би його збудити?

А Стрілець каже:

– Не бійся: я збуджу!

От як нап'яв лук, як стрельне, як торохне стріла в млин – аж тріски полетіли! Скороход прокинувся – мерщій туди! Люди обід тільки що кінчають, а він приносить ту воду.

Цар – що робити? Ну загадувати другу загадку:

– Як із'їсть із своїм товариством за одним разом шість пар волів жарених і сорок печей хліба, тоді, – каже, – віддам свою дитину за нього, а не з'їсть, то от: оце меч – а його голова з плеч.

Слухало й підслухав та й розказав дурневі.

– Що ж мені тепер робити? Я й одного хліба не з'їм! – каже дурень.

Та й знов зажурився – аж плаче. Об'їдало й каже:

– Не плач, я за вас усіх поїм, ще буде й мало!

Приходить лакей: так і так.

– Добре, – каже, – нехай дають!

От зажарили дванадцять биків, напекли сорок печей хліба. Об’їдайло як почав їсти – усе дочиста поїв і ще просить:

– Ех, – каже, – мало! Хоч би ще трошки дали!..

Цар бачить, що нічого не вдіє – знову загадав:

– Щоб сорок сорокових кухов меду випив за одним духом і сорок сорокових кухов квасу, а не вип’є: мій меч – його голова з плеч!

Слухало підслухав – розказав; дурень плаче.

– Не плач! – каже Обпивайло. – Я, – каже, – сам вип’ю, ще й мало буде!

От викотили їм по сорок сорокових кухов меду й квасу.

Обпивайло як узяв пити, всі до краплі випив, ще й підсміюється.

– Ех, – каже, – мало! Хоч би ще трохи.

Цар бачить, що нічого не вдіє, та й думає: “Треба його, вражого сина, зо світу звести, а то він мою дитину занапастить!”

От і посилає до дурня лакея:

– Піди скажи, що сказав цар, щоб перед вінцем у баню сходив.

А другому лакеєві загадує, щоб пішов сказав, щоб баню чавунну напалили: “Так він, сякий-такий, зажариться!” Грубник натопив баню – так і пащить: самого чорта, мовляв, можна зажарити!

Сказали дурневі. От він іде в баню, а за ним слідом іде Морозко з соломою. Тільки що ввійшли в баню – аж такий жар, що не можна видержати! Морозко розкинув солому – й відразу так стало холодно, що дурень насилу обмився, та швидко на піч, та там і заснув, бо намерзся-таки добре!

Вранці відчиняють баню, думають: тільки з нього попілець зостався!.. Аж він лежить на печі! Вони його збудили.

– Оце, – каже, – як я міцно спав!

Та й пішов із бані.

Доповіли цареві, що так, мовляв, і так: на печі спав, і в бані так холодно, наче цілу зиму не топлено. Цар засмутився дуже: що його робити? Думав-думав, думав-думав...

– Ну, – каже, – як дістане мені на ранок полк війська, то вже дам свою дочку за нього, а не дістане, то от: мій меч – його голова з плеч!

А сам думає: “Де-таки простому мужикові полк війська добути? Я цар, та й то!..”

От і дав наказ.

Слухало ж підслухав і розказав дурневі. Дурень знову сидить та й плаче.

– Що мені тепер робити на світі? Де я того війська добуду?

Іде на корабель до товариства:

– Ой, виручіть, братця! Виручали не один раз з біди і тепер виручіть! А то пропав я на світі!

– Не плач, – каже той, що ніс дрова, – я тебе виручу.

Приходить слуга:

– Казав, – каже, – цар, як поставиш завтра на ранок цілий полк війська, тоді твоя царівна!

– Добре, зроблю! – каже дурень. – Тільки, – каже, – скажи цареві, як не віддасть ще й тепер, то я на нього війною піду й силою царівну візьму!

Уночі повів товариш дурня в поле й поніс із собою в'язку дров. Як почав ті дрова розкидати, як почав розкидати, то що кине – то й чоловік, що кине – то й чоловік! І такого війська набралось!.. На ранок прокидається цар – аж чує: грають.

Він питає:

– Що там так рано грає?

– То, – кажуть, – той своє військо муштрує, що на золотім кораблі прилетів.

Цар тоді бачить, що нічого не вдіє, і велів його покликати до себе.

Приходить лакей, просить. А дурень такий став, що його й не пізнаєш: одежа на ньому так і сяє: шапочка золота, а сам такий гарний, що й не сказати! Веде він своє військо, сам на воронім коні попереду, за ним старшина. Підступив під дворець:

– Стій! – крикнув.

Військо у лаву стало, – як перемите!

Він пішов у дворець; цар його обіймає, цілує:

– Сідай, мій зятю любий!

Вийшла й царівна; як побачила – аж засміялась: який у неї гарніш чоловік буде!

От їх швидко й повінчали, такий бенкет задали, що аж до неба дим пішов!

ЮРЗА-МУРЗА І СТРЕЛЕЦЬ-МОЛОДЕЦЬ

Був собі стрілець – гарний молодець. Пішов він раз на полювання. Дивиться – аж на тополі сидять три орлиці, три сестриці. Він зараз узяв та виміривсь на найстаршу, вона й каже:

– Ей, стрільче – гарний молодче! Не бий мене, то я тобі в пригоді стану!

Він узяв та знов виміривсь у середущу, а та йому й каже:

– Не бий мене, то я тобі в пригоді стану.

Він узяв та виміривсь на найменшу, а та й каже:

– Ей, стрільче – гарний молодче! Не бий мене, то я тобі за жінку стану!

– Ну, то злазь же! – каже він.

Вона злізла та як стрепенеться, то стала така панна, що ні в казці сказати, ні пером написати. От вони й пішли жити у печеру.

Живуть вони та й живуть. У того стрільця-молодця борода виросла аж до пояса. От раз він і каже:

– Піду я в місто; мене тепер ніхто й не пізнає/ Пішов він у місто, а солдати пізнали його та й повели до царя. Цар і каже:

– Йди убий шестикрилого, шестиголового, шестипазурного змія.

Стрілець-молодець прийшов до жінки та й каже:

– Загадав мені цар, щоб я вбив шестикрилого, шестиголового і шестипазурного змія. Чи вб'ю, чи ні?

А жінка дала йому срібного персника й рушничка та каже:

– Удар персником по скелі, то я тут замуруюсь, а ти тоді кликни змія, та як він прилетить, то ти його рушником уб'єш.

Він ударив персником по скелі, а та печера, де сидить його жінка, і замурувалась. Він тоді як крикне:

– Ей, змію, виходь!

Той змій і летить, тільки вуса покручує, та тільки-но роззявив рота, щоб стрільця-молодця з'їсти, а стрілець як махне рушником, так усі шість голів відразу й злетіли. Він тоді узяв повирізував усі шість язиків та й поніс до царя. Цар як побачив – дуже здивувався та й каже:

– Ну, ще йди вбий дванадцятикрилого, дванадцятиголового, дванадцятипазурного змія.

Стрілець-молодець прийшов до жінки та й каже:

– Знов загадав цар, щоб я вбив дванадцятикрилого, дванадцятиголового, дванадцятипазурного змія. Чи вб'ю я, чи ні?

– Вб'єш, тільки знову удар персником по скелі, щоб я замурувалась. Він узяв ударив; печера і замурувалась. Він тоді й крикнув:

– Ей, змію, виходь!

Той змій так летить та вуса покручує, та й каже:

– То ти мого брата вбив, а мене не вб'єш, я тебе з'їм.

Та тільки-но роззявив рота, щоб його з'їсти, а стрілець-молодець як махнув рушником, так усі дванадцять голів відразу й злетіли. Він тоді взяв та всі дванадцять язиків повідрізував та й поніс до царя. А цар каже:

– Коли ти таких зміїв побив, то йди туди, не знать куди, візьми таке, не знать яке!

Той стрілець прийшов до жінки та й каже:

– Загадав мені цар, щоб я йшов туди, не знать куди, узяв таке, не знать яке.

А жінка дала йому клубочок та й каже:

– Іди за цим клубочком, куди він тебе заведе.

Він узяв та кинув того клубочка на землю, він покотивсь та покотивсь, а він усе йде за тим клубочком. Той клубочок прокотивсь у такий яр, що тільки небо та земля, та й там став. Коли дивиться стрілець – аж там найстарша орлиця. Він хотів її застрілити, а вона стрепенулась, стала панною та й каже:

– Здоров був, стрільче-молодче! Куди задумав іти?

– Іду туди, не знать куди, щоб взяти те, не знать яке!

– Ну, я тобі в пригоді стану.

Та як свисне!.. Коли тут біжить усякий звір – і вовки, і ведмеді!.. А та панна питається їх:

– Не знаєте ви, як іти туди, не знать куди, та взяти те, не знать яке?

– Ні, не знаємо.

– То біжіть собі по своїх місцях.

А стрільцеві-молодцеві каже:

Я кликну сестру, то та, може, знає.

Та як крикне:

– Орличко, середня сестричко! Прибудь до мене!

Та орличка зараз і прилетіла; стрепенулась та й стала панною, ще кращою за старшу. От вона й каже:

– Здоров був, стрільче-молодче! Куди бог несе?

А він каже:

– Іду туди, не знать куди, щоб узяти таке, не знать яке.

– Ну, я тобі в пригоді стану!

Та як свисне!.. То так гад усякий: і жаби, і миші, і щурі, і веретільниці, і гадюки – позлазились усі. Панна і питається їх:

– Не знаєте ви, як іти туди, не знать куди, узяти те, не знать яке?

– Не знаємо, може, та крива жаба знає, але ще її немає.

Коли трохи згодом аж і та жаба шкутильгає. Питається панна її.

– Ні, не знаю, – каже жаба, – моя сестра скакуночка-лапушечка знає.

– А де ж вона?

– У синім морі, під білим каменем піну їсть.

– А скажи їй, щоб зараз тут була.

Та жаба зараз і пошкутильгала. Коли трохи згодом та скакуночка-лапушечка й біжить, така здорова, як хата, а хвіст такий, як найвища сосна. Панна й каже їй:

– Заведи цього чоловіка туди, не знать куди, щоб він узяв те, не знать яке.

Та скакуночка-лапушечка каже стрільцеві-молодцеві:

– Сідай на мене.

– Він сів. Та скакуночка-лапушечка як ступне, то миля, а як плигне, то дві.

От біжить, а далі каже:

– Ану, залізь мені на хвіст та подивись, чи не видко?

Задерла хвіст, він і поліз, подивився:

– Ні, – каже, – не чутно й не видно!

Вона знову біжить та знов задерла хвіст та каже:

– Ану знов залізь та подивись!

Він виліз, подивився та й каже:

– Якась хатка на курячій ніжці вертиться.

– Ну, то злізь та йди в ту хатку, то візьмеш те, не знать яке.

Він зліз та й пішов у ту хатку. Дивиться він – нема нічого, тільки посеред хати лежить таке.., він його узяв та й сховав у грубу. Коли трохи згодом прилітає змій з дванадцятьма головами.

– Еге, еге! – каже. – Руська кров пахне!

А те перекинулось такою панною, що б у світі нема кращої, та й каже:

– То ти, мій миленький, по світу налітався, руської крові напахався.

– Може, й так! – каже змій. – Юрзо-Мурзо! – каже до тієї панни. – Щоб було мені їсти й пити!

Та Юрза-Мурза зробила так, що всякі наїдки й напитки стали перед тим змієм. Змій сів та й їсть, а Юрза-Мурза йому послуговує. Пообідавши, змій полетів, а Юрза-Мурза попривирала все те... а стрілець-молодець виліз із-під груби та й каже:

– Юрзо-Мурзо, щоб було їсти й пити на двох!

Юрза-Мурза зробила так, що, чого тільки душа забажає, – все стало на столі. Стрілець-молодець сів та й каже:

– Юрзо-Мурзо, сідай та обідай зі мною та будеш мені за сестру.

– Та Юрза-Мурза сіла з ним та пообідала, а стрілець-молодець і каже:

– Зроби так, щоб для нас двох була карета, та поїдемо зі мною.

Юрза-Мурза зробила так, що перед ними стала карета. Сіли вони та й поїхали.

Приїздять вони до моря. Юрза-Мурза зробила човен, та й пливуть вони собі. А той дванадцятиголовий змій як оглядівся, що нема Юрзи-Мурзи, та за

ними в погоню. Як догнав їх та тільки роззявив рота, щоб їх прогинути, а стрілець-молодець як махнув рушником, так усі дванадцять голів і злетіли! А ті поплили собі далі.

Переплили вони море та заїхали до якогось діда на ніч. А в того діда був капшук, що як розшморгнеш, то які схочеш коні вискочать.

Дід той і каже стрільцеві-молодцеві:

– Дай мені Юрзу-Мурзу, а я тобі дам цього капшука.

Стрілець-молодець і не хоче, а Юрза-Мурза шепче йому нищечком:

– Бери! Я від нього утечу до тебе, то в тебе і я буду, і капшук.

– Стрілець-молодець помінявся з дідом. Тільки-но стрілець виїхав у поле, а Мурза втекла до нього, поїхала до царя та зараз побила царя і його слуг.

КОЗАК МАМАРИГА

Козак Мамарига служив у багачів двадцять п'ять років, заробив три мідні гроші та й пішов у путь-дорогу, куди очі світять. Іде він дорогою, іде, зустрічає парубка.

– Добридень, парубче! – каже.

– День добрий і вам! – відповідає той. – А хто ви такий є?

– Я козак Мамарига, служив в багачів двадцять п'ять років, заробив три мідні гроші та й іду, куди очі світять. А ти хто?

– А я, – каже парубок, – наймитував в одного пана, та як косив жито, то знайшов у полі торбинку-волосянку, таку, що сама дає їсти й пити. А пан дізнався про цю торбинку та й наказав мене бити, а торбинку відібрати. Тільки я торбинку забрав та й утік.

– А де ж торбинка?

– Розбійники в лісі напали й відняли!

– Ну, ходімо разом, будеш мені за брата.

Пішли вони вдвох. Ідуть собі, йдуть, зустрічають другого парубка.

– Добридень, парубче! – кажуть.

– День дрбрый і вам, – відказує той, – А хто ви такі є?

– Я козак Мамарига, а це мій побратим. А ти хто?

– А я, – каже парубок, – наймитував в одного пана, та як рубав у лісі дрова, то знайшов на дереві торбинку-дротянку, таку, що сама будь-яку роботу зробить. А пан дізнався про цю торбинку та й наказав мене бити, а торбинку відібрати. Та не став я того ждати, взяв та й утік.

А де ж торбинка?

– Розбійники в лісі напали й відняли!

– Ну, ходімо з нами, будеш нам за брата.

Пішли вони далі. Ідуть та й ідуть, зустрічають третього.

– Добридень, парубче!

– День добрий і вам. А хто ж ви такі?

– Я козак Мамарига, а це мої побратими. А ти хто?

– А я, – каже третій парубок, – наймитував в одного пана, та як пас коні, то знайшов у лузі чоботи такі, що поверх води ходять. А пан дізнався та й хотів мене бити, а чоботи відібрати, то я й утік.

– Де ж ті чоботи?

– Розбійники в лісі напали й відняли.

– Ну, ходімо з нами, будеш нам за брата.

Пішли вони вчотирьох. Де хліба випросять, де на роботу за харчі стануть – так і йдуть. Дійшли якось до роздоріжжя, де чотири дороги розходяться. Подивився козак Мамарига й каже:

– Тут, брати мої, треба нам різнитися. Є в мене три мідні гроші, беріть собі кожен по грошу, та хто на яку сторону хоче, то туди й ідіть. А мені яка дорога зостанеться, така й буде.

Дав він їм кожному по мідному грошу, попрощалися вони і розійшлися – той на ту дорогу, а той на ту... Пішов далі козак Мамарига сам-один. Ходив довго, аж три роки. Ішов якось великим лісом, вийшов на широку галяву.

Коли дивиться – чотири чоловіки один з одним б'ються. Він до них:

– Добридень, – каже, – люди добрі, за що це ви б'єтесь?

А вони відповідають:

– Та ось є в нас торбинка-волосянка, що сама дає їсти й пити, та торбинка-дротянка, що будь-яку роботу сама робить, та чоботи, що поверх води ходять. А ще є в нас кінь Гивер. Так отой каже, що я візьму те, а отой каже, що і я візьму те, ніяк не поділимось та й б'ємося.

“Еге, – думає козак Мамарига, – це значить, ті самі розбійники. Ну, заждіть же, я вас помирю!” А сам говорить:

– Чи згодні ви послухати мене, козака Мамаригу? Ніхто краще не поділить вас, як я.

– Згодні, – кажуть розбійники, – діли нас, козаче Мамаригу!

Отак зробить, – каже він. – Покладіть отут біля мене торбинку-волосянку, торбинку-дротянку й чоботи і коня Гивера поставте, а самі йдіть на той кінець галяви. Тоді я махну рукою, а ви й біжіть усі разом: хто перший прибіжить, той бере, що найбільш до вподоби, потім другий – і собі візьме, далі й третій, а вже четвертому те, що зостанеться.

Побігли вони на той кінець галяви, а він не став часу гаяти, вмить торбинки закинув на плечі, чоботи взув і на коня Гивера скочив.

– Гей, козаче, – каже кінь Гивер, – як тебе нести – чи поверх дерева, чи поверх комишу?

– Неси поверх дерева! – говорить козак Мамарига. Як звився кінь понад деревами... Розбійники побачили, біжать назад, та де вже їм коня Гивера здогнати!

А козак Мамарига від'їхав далеко тим конем та й думає: “Треба мені моїх побратимів шукати та їм їхнє майно повернути, що колись в них розбійники відняли. Віддам їм торби волосянку та дротянку, і чоботи, а вже кінь Гивер мені зостанеться”. І поїхав по світу їх шукати.

Довго там чи хутко, а приїжджає він якось до багатого двору. Просить води напитися, коли це виходить з хати господар і питає:

– А хто ти є та куди їдеш?

– Я, – каже, – козак Мамарига, їду шукати моїх побратимів.

Зрадів той чоловік, кинувся до нього:

– Та я ж і є твій побратим, що колись торбинку-волосянку знайшов і від пана втік!

– Отож я й привіз тобі твою торбинку-волосянку! – каже козак Мамарига.

Тут побратим бере його за руку, веде до хати, садить до столу, подають йому їсти й пити. Козак Мамарига дістає торбинку-волосянку та й дає йому.

– Ні, – побратим каже, – не візьму я в тебе торбинку, нехай вона твоя буде. Мені ж отой твій мідний гріш щастя приніс, я тепер забагатів і живу в повному достатку.

Погостював козак Мамарига в свого побратима днів зо три, а тоді попрощався з ним і далі поїхав – тих двох шукати.

Чи довго, чи хутко, а приїздить він до ще багатшого двору. Виходить господар – а то другий побратим, що колись торбинку-дротянку знайшов та від пана втік! Ну, й цей козака Мамаригу з пошаною зустрів, а від торбинки-дротянки відмовився.

– Я, – каже, – з твого мідного гроша тоді забагатів і живу тепер у повному достатку. Нехай торбинка твоя буде.

Погостював козак Мамарига і в цього, поїхав третього шукати. їздив, їздив по світу та й приїхав до багатого двору, ще багатшого за ті двори. Вийшов назустріч господар – а то третій побратим! Прийняв і він козака Мамаригу з пошаною, а від чобіт відмовився.

– В мене, – каже, – від твого мідного гроша достаток пішов, то мені тепер ті чоботи не потрібні – нащо мені поверх води ходити? А тобі вони, може, в пригоді стануть.

Попрощався козак Мамарига і з цим побратимом та й поїхав собі далі по світу мандрувати, щастя-долі шукати, їздить та й їздить, поки втомиться, а тоді спиниться десь при дорозі і торбинку дротяну дістає:

– Торбиночко-дротяночко, став мені шатро!

Виходять тут з торбинки слуги, вмиють шатро поставляють, а самі знов у торбинку сховаються. Козак Мамарига тоді торбинку-волосянку розшморгує:

– Торбочко-волосянвчко, дай мені їсти й пити!

Враз де не візьметься стіл, на столі наїдки, напитки різні, – їж, пий донесхочу. А тоді тільки скаже:

– Торбочко, уберись!

Все й прибереться знову в торбу, як і не було.

Отак мандрував козак Мамарига та, мандруючи, й приїхав у чужу землю. І почув тут від людей, що є в цій землі король, а в короля проти палацу стоїть столітній дуб, а під тим дубом лежить скарб незліченний. І оголосив король: хто того дуба зрубає, коріння викорчує і скарб дістане, то він тому півкоролівства відпише і дочку свою заміж оддасть. Та тільки хто не брався – ніхто не може того дуба зрубати.

Почув про те козак Мамарига й каже:

– Що ж, спробуємо зрубати!

Поїхав він до королівського палацу та й оповістився, що приїхав, мовляв, дуба рубати. Вийшов до нього король.

– Хто такий? – питає.

– Я, – каже, – козак Мамарига, можу тобі скарб з-під дуба дістати.

– Ну, – король каже, – як дуба зрубаєш і скарб дістанеш, то я тобі півкоролівства відпишу і дочку мою, королівну, за тебе віддам. Та як не зробиш за ніч – твоя голова з пліч! От настала ніч, козак Мамарига пішов до того дуба, розшморгнув торбинку-дротянку:

– Торбиночко-дротяночко, зрубай дуба, коріння викорчуй, скарб дістань!

Тут вийшли з торбинки слуги, взялися до роботи. А козак Мамарига ліг собі осторонь і спочиває. Ще й півночі не пройшло, а вже дуб зрубаний, коріння викорчуване і скарб витягнений. А слуги знов у торбинці поховалися.

Королю не спиться, не терпиться. Встав удосвіта, вийшов на ганок та так і оторопів: нема в дворі дуба – вже зрубаний, а там, де він стояв, – тільки яма глибока, і стоять край тої ями великі скрині ковані, а в них золото, самоцвіти – скарб незліченний.

Прокидається тут козак Мамарига, підходить до ганку.

– Ось – каже, – давно вже все зроблено!

– Справді, зроблено, – каже король. – Бери тепер за себе мою дочку!

А королівна вередує, не хоче:

– Чого це я маю за простого козака йти?

– Нічого не вдієш, – каже король, – треба йти.

Взялися тут весілля гуляти. Вже й відгуляли. Відписує король козакові Мамаризі півкоролівства. А козак Мамарига каже:

– Що мені півкоролівства?! У вас королівство мале, відпишіть мені все, а половини я не хочу!

– Не хочеш, то твоя воля, – каже король, – а тільки другої половини я не дам!

Виводить тоді козак Мамарига із конюшні свого коня Гивера, бере жінку за руку.

– Бувайте здорові, – каже. – Коли не хочете відписувати усього королівства, так я поїду з жінкою в іншу землю.

Сідає на коня і жінку саджає.

– Як тебе нести? – питає кінь Гивер.

– Неси поверх дерева!

Поніс кінь Гивер, тільки курява звилася. Несе добу, несе другу, заніс аж до Чорного моря. Помчав понад Чорним морем – вже й землі ніде навколо не видно, скрізь тільки хвилі ходять. Коли ось – камінь серед моря. Спустилися вони на той камінь відпочити. Козак Мамарига здіймає з плеча торбу-волосянку.

– Торбочко-волосяночко, дай нам їсти й пити!

Тут стіл враз де не взявся: наїдки, напитки на столі, що королівна й у свого батька таких не бачила. Напилися, наїлися.

– Торбочко-волосяночко, уберись!

Все й прибралося вмить, не стало нічого. Полягали тоді вони на камені спати. Він заснув міцно, а вона тишком-нишком встала, торбинки обидві заховала та до коня Гивера. Тільки ногу в стремено поставила, а кінь одразу й питає:

– Куди тебе нести?

– Неси, – каже, – до мого батька!

І поніс її кінь – тільки й бачили!

Виспався козак Мамарига, прокинувся, коли дивиться – нема ні коня, ні жінки, ні торбинки-волосянки, ані дротянки. Тільки чоботи лежать.

– Е, – каже він, – як чоботи тут, то ще козак Мамарига не загине!

Узув чоботи та й пішов поверх води. Ішов, ішов, аж дві доби, перейшов через море. Іде далі суходолом. Схотілося йому їсти. Бачить – стоїть кущ вишневий із ягодами. Козак Мамарига ягодку вирвав, кинув у рот – і враз виріс у нього на голові величезний ріг. Вирвав другу ягідку, кинув у рот – виріс другий ріг.

– Гай-гай, – каже він, – як же мені з такими рогами жити?!

Коли дивиться – стоїть другий кущ, і на цьому теж ягід рясно.

– А що, – каже, – може, й ці покуштувати? Вже ж гірше не буде.

Вирвав з того куща ягідку, з’їв – і спав один рік. Вирвав другу, з’їв – другий рік спав. Нарвав він тоді ягід із того й з того куща та й пішов у те королівство, де була його жінка.

Як став підходити, сяк-так перебрався, щоб не впізнали, й пішов до королівського ганку. Гукає:

– По ягоди!

Королівна почула, посилає служницю:

– Піди, – каже, – подивись, що воно за ягоди. У нас ще цвітуть, а десь, видно, вже поспіли.

Служниця вийшла, питає:

– Чи добрі ягоди та чи дорогі?

Дорогі та добрі.

– Почому?

– По срібному карбованцю ягідка!

Служниця пішла, розповіла королівні. Королівна дала їй карбованців півсотні.

– На, – каже, – купи мені тих ягід.

Козак Мамарига гроші взяв, ягоди віддав, а сам геть подався. От бере королівна ягідку й кидає в рот, та відразу й другу, теж в рот, – і рантом вирости в неї на голові два величезні роги. Кинулася королівна до дзеркала, глянула – та як закричить з переляку! Збіглися слуги, прибіг король, жахнувся.

– Що це таке? Що ти їла?

А вона плаче й про ягоди розповідає.

– Не може того бути, – каже король, – щоб від ягід таке сталося. Ану, де ті ягоди?

Взяв та й вкинув і собі в рот ягоди. Тут зразу й в нього роги вирости! Злякався король, розгнівався, наказав швидше бігти та схопити того чоловіка, що ягоди продавав. Побігли солдати, шукали, нікого не знайшли. Що ж тепер робити? Як королю й королівні з такими рогами жити?!

Скликає король лікарів та знахарів, щоб оті роги зігнати. Поз’їжджалися лікарі та знахарі з усього королівства. Подивились-подивились, нічого не роблять, не спадають роги! Посилає король гінців по чужих землях, оголошує: хто зможе роги зігнати, тому вій усе своє королівств відпише, аби тільки йому з дочкою такої бридоти позбутися. Поприїздили лікарі і з чужих земель, як не мудрували, чим там не мазали – нічого не вдіють...

Королівна плаче-розливається, король лютує, а народ глузує та буриться: “Нащо нам король із рогами? Не хочемо такого короля!”

От приходить козак Мамарига до короля.

– Добридень, – каже, – тестенько, може, я вам допоможу?

– Ой зятенько, допоможи! – каже король. – Відпишу тобі все королівство, аби такого лиха позбутися!

– Гаразд! – каже козак Мамарига і дає йому дві ягідки з того другого куща. Тільки проковтнув їх король – вмить роги спали. А королівна плаче, благає:

Чоловіче мій любий, дай же й мені!

– Ні, – він каже, – тобі не дам. Де ти мого коня Гивера діла?

– Живий твій кінь, у стайні стоїть. Пожалій мене, дай ягідку!

– А торбинки, волосянка та дротянка, де?

– Цілі твої торбинки, в спальні на гвіздку висять. Порятуй мене!

– А не будеш більше мене кидати?

– Не буду до віку вічного!

Тут бере він ягідку і кидає їй у рот – враз один ріг спав. Вкинув другу – другий ріг спав. І стала королівна така, як і була.

– Ну, дивись, щоб ти знала, як чоловіка шанувати!

Почали вони тут радіти... Відписав король козакові Мамаризі усе королівство, і живуть в тому королівстві всі багаті та щасливі: торбинка-волосянка кожному їсти-пити дає, а дротянка будь-яку роботу робить.

ПРО МУЖИЦЬКОГО СИНА

Жив собі мужичок бідно-пребідно. Було в нього шестеро дітей. Не мав він їх ні чим годувати, ні в що вбрати; Як старшому хлопцеві виповнилося п'ятнадцять років, він сказав татові:

– Я піду кудись у найми.

Тато спочатку не хотів його відпускати. А потому подумав і сказав:

– Іди, синку.

Пішов хлопець. Плечі в нього були голі, сонце пекло. Переходив він ліс та й сів спочити під великим дубом. Дивиться, у траві щось блищить. Піднімає – годинник кишеньковий. Хлопець не знав, як його завести, бо він ніколи його не мав і навіть не бачив. Покрутив він ключик, годинник відчинився, і з нього вийшов чоловік.

– Чого хочеш, Іване? – спитав той чоловік.

– Мені дуже хочеться їсти.

– Все буде.

І чоловіка не стало. А перед хлопцем з'явилася яка хочете їжа. Наївся він, сидить і дивиться на годинник. Та й знов почав його покручувати. Відчинився годинник, і знов з'явився той чоловік.

– Чого хочеш, Іване?

– Мені треба одягтися.

Чоловіка не стало, а перед хлопцем з'явилася дорога одежа. Одягся він у ту одежу, поклав годинник у кишеню і пішов у столичне місто.

У столичному місті цареві треба було садівника для догляду за квітами. Прийшов хлопець до царя та й просить, щоб узяти його.

– Добре, – каже цар. – Але щоб ти був такий, як мій старий садівник. Він помер, а другого такого я знайти не можу.

– Я буду кращий від того, що помер, – сказав хлопець.

– А як тебе звати?

– Мене звати Іваном.

Цар повів його в сад і показав квіти.

– Як будеш їх так доглядати, щоб моїй дочці сподобалося, то я тобі велику нагороду дам.

Коли цар ліг спати, хлопець покрутив ключик. Годинник відчинився, і з'явився той самий чоловік.

– Чого хочеш, Іване?

– Мені треба, щоб квіти в царя були такі пахучі, яких ще ніколи не було.

– Лягай спати, а на ранок усе буде.

Зайшла рано в сад царева дочка, подивилася на квіти, зірвала кілька і побігла до царя.

—Тату, ми знайшли доброго садівника. Дивіться, які файні та пахучі квіти.

І полюбила царева дочка того хлопця. На другий вечір Іван покрутив годинник. З'явився чоловік. Іван йому каже:

– Мені треба, щоб квіти були такі блискучі, як золото.

– Все буде, як ти хочеш, – сказав чоловік.

На другий день вийшла царева дочка в сад, подивилася на квіти і ще більше полюбила Івана. А на третій день Іван знову покрутив годинник. І знову з'явився чоловік.

– Чого хочеш, Іване?

– Треба, щоб за ніч дерево зацвіло різним цвітом, щоб квіти на дереві гарний запах мали і як сонце сяли.

– Все буде, лягай спати.

На ранок цар прокинувся, глянув у вікно, а від квітів на дереві зоря б'є. Цар подумав, що палац горить. Вибіг надвір, глянув, а то дерево так сяє. А царська дочка вийшла в сад, взяла Івана за руку й каже:

– Тату, я ні за кого заміж не піду, тільки за Івана.

А вона була вже заручена з міністровим сином. Той міністр був віщуном. Що де робилося на світі, він усе знав. Цар запитує міністра:

– Що будемо робити? Дочка сказала, що лиш за Івана піде заміж.

А міністр каже:

– Я все знаю, що де на світі робиться, а звідки цей хлопець, не знаю. Але ми дамо йому такий наказ, що він його не виконає. Скажемо йому, щоб ця гора була до дня розрівняна, зорана і щоб була посіяна на ній пшениця. І щоб була вона в ріст чоловіка і вже зріла. А як не виконає він цього, то ми його знищимо.

Іван покрутив ключик, годинник відчинився, з'явився чоловік. А Іван каже:

– Біда. Дуже важке завдання дав цар. Не годні ми виконати його.

Та й розказав, що треба зробити.

– Ти лягай спати, а на ранок усе буде готове, – сказав чоловік.

Встає рано цар. Гори нема, а там, де була гора, стоїть зріла пшениця в людський ріст. Цар викликав міністра й сказав:

– Все виконано. Що будемо далі робити?

– Дамо йому друге завдання. Ця пшениця має бути зжата, змолочена, а на стерні збудовані пекарня й млин. І щоб завтра намолотити муки й напекти хліба стільки, о щоб прогодувати все місто.

Іван покрутив ключик, з'явився чоловік, і сказав Іван, яке завдання дав цар.

– Лягай спати, – сказав чоловік з годинника, – все буде, як ти сказав. Раненько прийдеш і понесеш цареві найкращу хлібину.

Рано поніс Іван цареві хліб. А коло тої пекарні не можна було пройти, стільки людей стояло за хлібом. Смачний був хліб.

Цар викликав міністра і сказав:

– Виконано і цей наказ.

– То дамо третє завдання, – сказав міністр. – Як виконає, то більше нам робити нічого. Най він коло цього млина поставить п'ятдесятиповерховий палац. І від того палацу до вашого має бути скляна соша, обсаджена деревами. Родючими і різними. А не зробить цього Іван – голову зняти.

Іван покрутив ключик, з'явився чоловік.

– Біда, ще трудніше маємо завдання. І розказав Іван, яке то завдання.

– Не журись. Лягай спати, на ранок усе буде гаразд.

Встав Іван рано. Палац готовий, скляна соша готова, по боках соші – дерева, і всі родючі. Іван узяв мітлу та й підмітає ту сошу. Цар вийшов, прийшов скляною сошею, підійшов до Івана і сказав:

– Іване, ти будеш моїм зятем. Будемо робити весілля.

Оженився Іван з царевою дочкою. Прожили вони з місяць. А міністрів син побачив, що вони так добре живуть, і, коли Іван пішов на полювання, підходить до його жінки.

– Ти знаєш, за кого вийшла заміж?

– Знаю, я вийшла за бідняка.

– Це не простий бідняк, це нечиста сила. Ти ж бачиш, у світі таке не годен ніхто зробити, як він робить. Тільки нечиста сила усе може. Як він прийде з полювання, спитай його: “Звідки ти?”

Іван прийшов з полювання, жінка й питає:

– Звідки ти?

– Я – син одного бідняка.

– А як же ти можеш творити такі чудеса?

Він і розкажує їй усю правду:

– Це не я творю. У мене є такий годинник, як покручу ключик, з’являється переді мною чоловік. Що лиш попрошу, він усе зробить.

Витягнув Іван годинник, покрутив ключик – і з’явився чоловік.

– Чого тобі треба?

– Щоб тут зараз був стіл, і на ньому все, що я хочу їсти.

Годинник закрився, а чоловік щез. Перед ними з’явився стіл і їсти – що хто хоче.

– Отак усе робить мій вірний слуга, – сказав Іван.

На другий день пішов Іван на полювання. А міністрів син прийшов до царевої дочки, і вона розказала йому всю правду. Міністрів син каже:

– Замов такий самий годинник і підміни йому: той забери, а другий поклади.

Прийшов царський зять з полювання, а годинник уже підмінений. А справжній годинник забрав міністрів син, покрутив ключик, і перед ним з’явився чоловік.

– Чого хочеш? – запитує.

– Я хочу, щоб цей п’ятдесятиповерховий дім, скляну сошу і все дерево занесло туди, де місяць не світить і сонце не гріє.

– Все буде зроблено, – сказав чоловік із годинника.

І той дім, і скляну сошу, і міністрового сина з Івановою жінкою занесло на найвищу гору, в таку печеру, де місяць не світить і сонце не гріє. А Іван лишився на стерні, такий обірваний, як і був.

Цар вийшов, подивився: і скляної соші нема, і того палацу нема. Дивиться цар – спить Іван на стерні обірваний. Розбудив цар Івана та й питає:

– Що сталося?

– Я сам не знаю.

Витягає Іван з кишені годинник, крутить ключик, а годинник не відчиняється, і ніхто не з’являється.

– Ваша, – каже, – дочка, моя жінка, обманула мене, підмінила годинник: чарівний взяла, а простий поклала.

– Моя дочка повелася погано. Вона втікла з міністровим сином. Але ти не журися. Йди вибирай собі найкрасивішу з моїх дочок і таки будеш моїм зятем.

– Нічо' я не хочу, тільки йду світом шукати їх.

І пішов Іван світом. Ішов він горами, долинами. І знайшов у однім лісі хатку. Заходить у хатку, а там сидить бабуся.

– Добрий день, бабуся, хто ви?

– Доброго здоров'я. Я – сестра Місяця.

– А чи не знає ваш брат, де знаходяться п'ятдесятиповерховий палац і скляна соша? В тім палаці живе царева дочка з міністровим сином.

– Запитаю брата. Як знає, то скаже.

Запитала вона Місяця, а той каже:

– Не знаю.

Попрощався Іван з бабусяю і пішов далі. Ішов, ішов та й знов знайшов хатку в лісі. Заходить у хатку, а там бабуся.

– Добрий день, бабуся, хто ви будете?

– Я – сестра Сонця.

– А чи не знає ваш брат Сонце, де п'ятдесятиповерховий палац і скляна соша? Там живе міністрів син з моєю жінкою.

– Мій брат цього не знає, – сказала бабуся, коли запитала у Сонця.

Не могли Місяць і Сонце знати, де той палац, бо не світили вони туди.

Попрощався Іван з бабусяю, вийшов та й іде далі. Не знаємо, довго чи коротко він ішов. І знов з'являється перед ним у лісі хатка. Заходить у хатку, а там бабуся.

– Добрий день, бабуся, чи не знаєте ви, де знаходяться п'ятдесятиповерховий дім і скляна соша? Там живе міністрів син з моєю жінкою.

– Добре стережи, бо наша мама сама вкраде в тебе кобилу.

Першу ніч не заснув Іван ні на волосинку. На ранок прийшла баба, подякувала Іванові й узяла кобилу.

На другу ніч знов жене Іван кобилу. А дочки кажуть:

– Дивись, Іване, цієї ночі тобі буде тяжче.

І знов не спав Іван. Так пропас щасливо і другу ніч. Прийшла баба рано, подякувала Іванові і знов забрала кобилу. На третій вечір дочки сказали Іванові:

– Ця ніч буде для тебе найтяжча, бо буде наша мама насилати на тебе сон. Не спи, Іване.

Тяжко прийшлося Іванові. Дуже хотілося спати. Але він не заснув і так стеріг кобилу, що ніхто її не вкрав. Прийшла баба, подякувала Іванові, забрала кобилу і сказала:

– Зараз буде плата.

А бабина старша дочка підбігла до Івана і тихо сказала:

– Іване, не бери ні золота, ні грошей, тільки скажи, най вона тобі плюне в писок.

Баба закликала Івана.

– Що хочеш за роботу? Золото, гроші – все, що хочеш, даю.

– Бабусю, я нічого від вас не хочу, тільки плюньте мені в писок.

– Ти що, дурний? – крикнула баба. – Вийди з хати й подумай.

Іван вийшов з хати, а середня дочка підбігла й сказала:

– Не слухай, Іване, нічого, тільки хай наша мама плюне тобі в писок.

Закликає баба Івана.

– Ну що, Іване, подумав? Скільки тобі грошей дати?

– Я вам сказав: нічого від вас не хочу, тільки плюньте мені в писок.

Баба знов прогнала його з хати.

– Іди подумай!

Вийшов він, а найменша дочка підбігла та й каже:

– Не погоджуйся ні на які гроші, тільки най вона тобі плюне в писок. А як не схоче плюнути, то ти заклени її. Скажи так: “Най Бог звидить і вам заплатить, що я так пас вам три ночі кобилу, а ви мені не хочете заплатити”.

Закликає баба Івана:

– Ну, подумав ти вже? Скільки грошей дати?

– Я не знаю, але запитаю своїх братів. Мої брати – штири вітри.

Коли прилетіли додому вітри, бабуся розпитала їх, де знаходяться п’ятдесятиповерховий будинок і скляна соша. Північний Вітер сказав:

– Я знаю де, але то дуже далеко.

А Іван каже:

– Я з трудом не рахуюсь, бо я бідняцький син і звичний до всього. Буду йти, скільки треба.

І розказав йому Північний Вітер, як туди йти. Браття вітри і бабуся побажали Іванові щасливої дороги, і він пішов.

Довго йшов Іван, і не стало ні грошей, ні їди. Трапився йому по дорозі дім. Заходить він у той дім, а там Баба Яга. А в неї – три дочки. І дуже гарні. Іван питається:

– Бабусю, у вас нема для мене якоїсь роботи?

– У мене тільки одна робота, – сказала баба, – пасти мою кобилу. Пасти треба три ночі. Як ніхто не вкраде її, то дам тобі, що захочеш.

І він погодився.

Іде Іван першу ніч пасти кобилу. А бабині дочки полюбили Івана і хотіли допомогти йому. Вони підійшли і сказали Іванові:

– Нічого я не хочу, тільки плюньте мені в писок.

– Не плюну.

– Як не хочете плюнути, то най Бог звидить і вам заплатить, що я так тяжко три ночі пас вашу кобилу, а ви мені не хочете заплатити.

Відтворив Іван двері і хотів виходити.

– Іване, вернися! – крикнула баба. – Не закликай мене так тяжко. Відкривай писок.

Та й плюнула йому в писок і сказала:

– Щаслива путь, Іване! Бабині дочки підійшли й сказали:

– Тепер ти щасливий, Іване. Чим схочеш стати, тим і зробишся. Схочеш стати собакою, станеш собакою, схочеш птахом, то й птахом станеш.

Вийшов Іван на дорогу і подумав собі: “Спробую, що то буде. Хочу стати орлом”. І став він орлом. І полетів.

Летів він, летів, і знайшов, що шукав: і п’ятдесятиповерховий дім, і міністрового сина та свою жінку.

А міністровому синові якраз тоді поїли миші костюм. Почув про це Іван і перекинувся з орла на kota. Вікно в міністрового сина було відтворене. Котик скочив на підвіконня і зачав нявкати. Міністрового сина не було дома, лиш Іванова жінка. Намазала вона маслом шматок хліба і поклала котові. Полизав котик той хліб, скочив з вікна і пішов у ліс.

Прийшов міністрів син, а жінка й розповідає про котика.

– Чого ж ти його не зловила та не заперла в кімнаті? Хіба не знаєш, що в нас миші костюм поїли?

– Може, він ще прийде.

Сідають вони обоє вечеряти. Та й їдять картоплю зі сметаною. А котик раз! – та й на вікно скочив.

– Ади, знов котик, – каже царева дочка. Та закликала котика в кімнату, дала йому їсти. Котик сів на стільчик і муркоче собі. А миша якраз вийшла з-під шафи. Котик скочив та й зловив ту мишу. І забіг з нею під шафу. Та й не задушив її, а пустив під шафою і знов скочив на стільчик. Міністрів син аж у долоні плеще, що такий котик гарний прийшов. А та сама миша зндв вибігла. Котик скочив і знов зловив. І знову пустив під шафою.

– Хороший котик, – каже міністрів син. – Будемо його годувати, щоб він від нас нікуди не йшов.

Котик заліз на піч, муркоче і на міністрового сина поглядає. Де він годинник покладе?

Міністрів син роздягається, лягає спати, а годинник кладе собі в писок. І світло каже не гасити. (“Може, котик ще зловить мишу”.) Котик задумався. Як же взяти годинник? А миша вилізла з-під шафи тз й каже йому тихенько:

– Не журися, я тобі допоможу. Ти будь наготові. Та вилізла на стіл, вмочила хвостик у сметану, підлізла до міністрового сина і помастила йому хвостиком губи. Пробудився він та як глянув, що то миша йому писок помастила, то забув про годинник і плюнув на підлогу. А годинник і вилетів з писка. Котик ухопив годинник та й у вікно. Міністрів син був сонний. Він зразу заснув і не подумав про годинник.

А Іван перекинувся з котика на бідняцького сина. Та покрутив ключик, з'явився перед ним чоловік.

– Чого хочеш? – запитує.

– Я хочу, щоб цей дім і ця соша були перенесені туди, де вони були.

– Все буде виконано.

І за одну хвилину все опинилося коло царського палацу. Цар вийшов, побачив це і дуже радувався. А Іван проходиться по скляній соті. Цар підійшов до Івана.

– Любий зятю мій! Де той пес, міністрів син?

Та вивів молодого коня, котрий мав три роки, наказав прив'язати міністрового сина до хвоста і пустити того коня в поле.

А Іван простив своїй жінці, і стали вони жити дружно й весело. Вони повинні жити й тепер, як ще не повмирали. А хто хоче знати, чи вони ще живуть, може поїхати й подивитися.

– Вам казка, а нам бубликів в'язка.

ТРЬОМ-СИН-БОРИС

Як були собі чоловік та жінка – та й пішли вони на поле жати. Була в них маленька дитинка; вони повісили її в колисці під лісом. Де не взявся орел, – украв ту дитинку та й поніс та й положив у своє гніздо, у тім же лісі. От жило там у лісі три брати нарізно. Вийшов один брат, – слухає, щось кричить. Увійшов він у хату й каже:

– Брати! Щось кричить – людський голос чути. Ходімо, пошукаєм!

Пішли й знайшли того хлопчика-дитинку, понесли до попа й толкуються утрюх, яке йому ім'я дати. Як нас три брати, даймо йому ім'я: Трьом-син-Борис. Ну, взяли його до зросту, вигодували утрюх. Тепер він і каже їм:

– Я хочу, батьки, від вас іти.

Вони питають його:

– Що ж тобі дати за те, що ти у нас служив?

- Не хочу, – каже, – нічого у вас. Дайте мені лошатко.
- Що ж ти, сину, будеш робити з лошатком? Бери більше!
- Ні, – каже, – не хочу. Дайте мені маленьке лоша!
- Ну, бери.

Він собі взяв і поїхав. Іде лісом і дивиться: щось блищить. Треба поїхати – взнати.

– Ах, як би ти мене, лошатко, хоч трошки підвезло!

Він, бач, усе йшов, заморивсь, а лоша мале.

– Е, Трьом-сину-Борисе, підожди ще хоч трошки, – відказало лоша. – Я тобі скажу само, коли сідати на мене.

Дійшли до того, що блищало, аж то перо із жар-птиці, От Трьом-син-Борис і каже:

– Візьму це перо.

– Ні, – каже лоша, – не бери: це не перо, а найперо! Буде тобі за це перо велика вина.

Але він таки взяв його. Дійшли до царського дворця: найнявся Трьом-син-Борис у царя конюхом, таким, що тільки чистить коні. Усе ніччю чистить коні. Там були й такі коні, що ними тільки гній вивозять, – так йому сположили на руки їх чистити. Він їх тим пером так почистив, що вони аж сяють. Усі стали тому дивуватись, ті коні, що під царя підкладали, стали цареві невгоді, а ті, що гній вивозили, стали підкладати під нього. Цар так улюбив того Трьом-сина-Бориса!.. Став його допитуватися:

– Ти, – каже, – до коней щось знаєш, що вони стали гарні.

Став він божитися, що не знає нічого. От інші конюхи стали підглядати за ним і сказали цареві, що в нього є із жар-птиці перо.

– Він, – кажуть, – не тільки дістав із жар-птиці перо, – він може дістати й саму жар-птицю.

От цар його й покликав до себе:

– Що, Трьом-сину-Борисе? Дістав ти із жар-птиці перо?

– Дістав, – каже.

– Дістань же мені жар-птицю. А як не дістанеш – мій меч, а тобі голова з плеч!

Іде Трьом-син-Борис до коня до свого та й плаче.

– Чого ти, Трьом-сину-Борисе, плачеш? – питає лоша.

– Як мені не плакати, коли загадав цар таку загадку, що не можна ні мені, ні тобі відгадати.

– А що, – каже, – я тобі казав, що не бери цього пера із жар-птиці! А ти не послухав мене. Ну, не журися: піди скажи цареві, хай дасть четверть горілки та четверть гороху, та горілки найсильнішої.

От він пішов і сказав цареві. Цар дав з радістю. Поїхав Трьом-син-Борис у чисте поле і викопав там яму глибоку: так йому порадив кінь. Дав йому цар чотирі чоловіка на поміч. Насипав він у ту яму гороху і налив горілки. Прилетіла жар-птиця, наїлась гороху й напилась горілки. Кінь і каже:

– Гляди, як нап’ється жар-птиця, як перевернеться угору ніжками і як буде дрижати – отоді лови!

Він її так і накрив, а вона й кричить:

– Не тобі, Трьом-сину-Борисе, малось, та тобі сталось.

Приніс він її до царя, а цар такий радий, такий радий, що не знає, де й діти того Трьом-сина-Бориса й де посадити. Дуже, дуже він його нагородив за це.

Стільки там було у тім дворці, – так нікого цар так не любить, як його. От інші стали підкушувати Трьом-сина-Бориса, зненавиділи його й стали казати цареві:

– Не тільки він міг дістати жар-птиці перо й жар-птицю, він може добути в морі прекрасну дівицю.

Покликав його цар до себе.

– Дістав ти, – каже, – із жар-птиці перо, дістав ти жар-птицю, дістань же ти мені в морі прекрасну дівицю. А як не дістанеш – мій меч, а твоя голова з плеч!

Іде Трьом-син-Борис до коня і плаче. А кінь і питає його:

– Чого ти, Трьом-сину-Борисе, плачеш?

– Як мені не плакати, коли загадав цар загадку – таку, що ні тобі, ні мені не відгадати!

– Яку?

– Загадав таку, – щоб я дістав у морі прекрасну дівицю.

– А що? Я тобі казав – не бери із жар-птиці пера, бо буде тобі велика вина. Ну, не журися! Піди – скажи йому, хай дасть тенета із дзеркалами та хай дасть тисячу плаття та ящик великий.

Пішов той до царя, цар дав усе. Поїхав Трьом-син-Борис і повставляв дзеркала округи моря і плаття повішав. От вийшла з моря Настася, прекрасна дівиця, одівалась, одівалась у кожне плаття і в кожне дзеркало заглядала; сама собі дивувалась:

– Ах, яка я собі гарна.

Наділа останнє плаття. Тоді її ухопив Трьом-син-Борис, а вона й крикнула:

– Ах, Трьом-сину-Борисе! Пусти мене з неволі на волю, я тебе нагороджу: дам тобі своє вінчальненьке кільце і будеш ти ним щасливий.

Він її не пустив. От вона порвала на собі дванадцять разків намиста й кинула в море. Він привіз її у царський дворець. Цар нагородив його знов і дуже радий був. Стали йому знову всі дивуватися і завидувати, стали знов його

підкусювати, що він може знати все, що в світі робиться, але цар ні на кого не потурає. Коли це Настася сказала Трьом-синові-Борисові:

– Дістав ти жар-птицю, дістав ти й мене, прекрасну дівицю, – щоб ти дістав і моїх дванадцять разків намиста в морі.

А цар каже:

– Як не дістанеш – мій меч, а твоя голова з плеч!

Він іде до коня й плаче. Кінь і питає:

– Чого ти, Трьом-сину Борисе, плачеш?

– Як мені не плакати? Загадав таку загадку, що не можна ні тобі, ні мені відгадати.

– Яку?

– Щоб дванадцять разків намиста із моря дістав, того намиста, що Настася розірвала.

– Піди ж, – каже, – скажи цареві, хай дасть сто бочок м'яса і хай дасть сто тисяч чоловік.

Цар дав. От кінь і каже:

– Гляди, як прийдеш до моря, – положи те м'ясо округи моря. Як повилазять раки те м'ясо їсти – хватай ти біленького: то їх цар. Вони будуть у тебе прохати його, ти не давай, поки намиста не поприносять усього.

От він так і зробив. Тільки раки повилазили, він і вхопив біленького. Раки плачуть-кланяються:

– Що вам треба, ми те й приставимо, тільки верніть!

Трьом-син-Борис і каже:

– Приставте мені намисто, що в морі розсипане, тоді пущу.

Вони мотнулись усі: те – одно, а те – двоє, так і познаходили все намисто. Він і хотів пустити біленького, а кінь і кричить:

– Не пускай, ще нема однієї намистинки!

От раки як і мотнулись шукати, як мотнулись, так йому і витягли щуку; у тій щуці намистина. Він розпоров щуку, знайшов намистину, пустив біленького рака.

Привіз Трьом-син-Борис намисто, дивуються всі. От Настася й сказала цареві:

– Пошліть його взнати до сонця: колись воно сходило рано та червоно, а тепер пізно та біло, так чого це воно так?

Іде Трьом-син-Борис до коня і плаче:

– Чого ти плачеш? – питає кінь. – Не журись: уже не такі цар загадував загадки, та знали, що робити!

От і поїхав він. їде. Коли стоять біля саду сторожі й питають його:

– Куди ти, Трьом-сину-Борисе, їдеш?

– Піду, – каже, – до сонця взнати, чому колись воно сходило рано та червоно, а тепер пізно та біло.

– Нагадай же там, – кажуть, – і про нас, що колись цей сад родив та весь світ кормив, а тепер і сторожів не прокормить.

– Добре, нагадаю.

От іде далі, коли стоїть два солдати покованих і питають його:

– Куди, Трьом-сину-Борисе, їдеш?

– Піду до сонця взнати, чого колись воно сходило рано та червоно, а тепер пізно та біло?

– Нагадай там про нас, доки ми будемо стояти поковані?

От їде-їде далі, коли на дубові жінка та чоловік пару голубів ловлять і питають його, куди іде. Він їм і сказав.

– Нагадай там, – кажуть, – і про нас: доки ми ловитимемо цих голубів?

– Добре, нагадаю.

Їде-їде далеко, коли там стоїть шинкарка і переливає воду з колодязя в колодязь.

– Куди ти, Трьом-сину-Борисе, їдеш?

Він сказав.

– Нагадай там і про мене, доки я переливатиму воду з колодязя в колодязь?

– Добре, нагадаю.

Їде-їде далі. Коли лежить кит-риба. Через неї люди їздять і вже таку дорогу зробили, Що вже аж ребра видно. А вона пити хоче, й ніхто їй не дасть. Вона тільки ротом чвьякає. От вона й питає:

– Куди ти, Трьом-сину-Борисе, їдеш?

Сказав він і їй.

– Нагадай там і про мене, доки через мене будуть люди ходити та їздити?

Добре, нагадаю.

Поїхав та й поїхав далі. Коли дивиться – стоїть хатка. Вже перед вечором приїхав у ту хатку. Увійшов у неї, а там баба, стара-стара, сонцева мати.

– Куди ти, – каже, – Трьом-сину-Борисе, їдеш?

– Піду до сонця взнати; колись воно сходило рано та червоно, а тепер пізно та біло.

– Я ж, – каже, – сину, його мати!

Він їй розказав:

– Бачив я, – каже, – солдатів на цепу, бачив я і сад великий: колись родив, увесь світ кормив, а тепер і сторожів не прокормить. Бачив я чоловіка та жінку, що голубів ловлять на дубові і ніяк не піймають. І бачив я шинкарку, що з

колодязя в колодязь воду переливає, – ніяк не перелле. Бачив я кита-рибу, що лежить і через неї люди їздять, ходять, аж ребра видно, а води не дають – вона ротом зіває. Баба йому дала повечеряти. Прийшло сонце, вона заховала Трьом-сина-Бориса. Полягали спати. Встали вранці. От вона й каже сонцеві:

– Що мені, сину, снилося?

– А що, мамо?

– Снилось мені, що десь є сад великий: як родив, увесь світ кормив, а тепер і сторожів не прокормить.

– Еге, мамо, є великий сад, у ньому закопані розбійницькі гроші. Тоді він почне родити знов, як викопують їх.

– І ще мені, сину, що снилось?

– А що, мамо?

– Десь стоять два солдати на цепу поковані.

– Еге: якби вони ті гроші, що в саду закопані, пожертвували на бідних, то пішли б по своїх місцях.

– І ще що мені, синку, снилося?

– А що?

– Десь є чоловік та жінка, пару голубів ловлять на дубові і ніяк не піймають.

– Еге, ловитимуть, поки світ сонця: вони як були молоді, пару дітей своїх згубили.

– І ще що мені, синку, снилося?

– Що?

– Десь є шинкарка: із колодязя в колодязь переливає воду, ніяк не перелле.

– Еге! За шинкарство – найгірніш! Вона буде переливати, поки й світ сонця! Вона як була молода, то кому перелле, а кому не долле.

– І ще що мені, синку, снилося?

– Що?

– Десь лежить кит-риба, і через неї люди їздять.

– Еге, й це є! Якби вона вихрякнула корабель людей, так пішла б у море.

– І що ще мені, синку, снилося?

– Що, мамо?

– Що колись ти сходило рано та червоно, а тепер пізно та біло.

– Еге, і це було. Як була моя дівчина у морі, то вона вийде – я завстидаюся та й почервонію. Я зйду рано і зайду червоно. А тепер нема моєї дівчини, то я зйду пізно і зайду біло.

От пішло сонце. Здивувалося, що таке його мамі приснилося, що в світі робиться. Пішло воно. А мати дала поснідати Трьом-синові-Борисові й розповіла йому все.

Іде він назад. Лежить кит-риба:

– А що нагадував?

– Казав, – каже, – якби ти вихаркнула корабель, пішла б у море.

Тоді кит-риба як харкнула, увесь світ стрепенувся. Йде далі: стоїть шинкарка.

– А що, нагадував про мене?

– Нагадував. Казав, що будеш переливати, поки світ сонця.

– То я, – каже, – не буду поспішатися.

Йде далі. Коли стоять чоловік і жінка, ловлять голубів.

– А що? Нагадував про нас?

– Нагадував. Казало, що будете ловити, поки світ сонця.

– Ну, ми не будемо й поспішатися. А то все така думка, що от-от скоро піймаєш.

Іде, коли стоять ті два солдати й питають:

– А що? Нагадував?

– Нагадував. Казало сонце, – як пожертвуєте на бідних ті гроші, що закопані у саду, то по своїх місцях підете.

Вони сказали, що пожертвують, – зараз так і пішли. Йде далі. Сторожі питають:

– Чи нагадував?

– Нагадував. Казало: як викопаете ті гроші розбійницькі, що тут закопані, то сад буде знов родити.

Вони викопали, сад почав родити.

Прийшов він додому, до царського дворця. Усе взнав і цареві розказав. Цар його нагородив, половину царства наділив йому. У себе держав його і замість брата з ним жив.

ГОЛОПУЗ

Був собі купець і купчиха; були вони бідненькі. От купець і каже:

– Треба, жінко, чим-небудь хліб заробляти.

А вона йому відповідає:

– Так що ж? Запрягай коней та їдь.

Він трохи подумав, а далі запряг собі дванадцять повозок та й поїхав верстов за п'ятсот в один город та й почав торгувати. Торгував він років з двадцять та й розбагатів так, що й сам не знав, звідкіль воно все взялося в нього. Потім він задумав їхати додому. Каже:

– Давно був дома, не знаю, що там робиться, треба одвідати.

На другий день, недовго думавши, забрав своїх прикажчиків та й поїхав.

От їде він собі, ні про що не думає. Проїхав уже півдороги – тут йому трапилось нещастя. Розпрягли коней, пустили на пашу й самі трохи одпочили. Пришлось напоїти коней, шукають води – нема. А коні аж іржуть. Що робити? Вже верстов на п'ять обшукали води округи – нема ніде. Посходились до повозок і хотіли вже запрягати коней – коли це вилазить із землі якийсь чоловік і каже:

– Що даси мені, як я тобі води дістану?

– Що ж я тобі дам?.. Грошей! Ось дивися: оце дванадцять повозок грошей, то я тобі наділю одну.

А він йому й каже:

– Я грошей не хочу, а дай мені те, що в тебе вдома є миліше.

– Я не знаю, що мені вдома миліше. Жінка?

– Ні, – каже, – не жінка, а ще миліше жінки.

– Ну, добре, – сказав купець. – Я тобі дам те, що у мене дома є.

Тільки він це сказав – як піде із землі вода, – так, неначе море. Вони напоїли коней і самі напились і поїхали.

Приїжджає у те місто, звідки сам, і став на квартирі у заїзд ному дворі. Казав собі дати обідати. Пообідав добре, ліг оддихнути. Проснувшись, він пішов до господині розпитуватись, де тут така-то живе його жінка. Вона дивиться, що це він її і допитується. Здивувалась та й каже:

– Хто ти такий і звідки ти?

– Я сам тутешній, їздив торгувати та оце їду до жінки.

– Та хто ж ти такий? Як тебе прозивають?

– Загородній.

– Загородній? – крикнула вона та й упала йому на шию. – Ти мій чоловік, а я твоя жінка.

Обнялись і поцілувались. А далі входить у хату якийсь парубок – покловився. Мати взяла його за руку, підвела до батька та й каже:

– Оце, чоловіче, наш син.

Обнялись вони, поцілувались та й почали удвох розказувати про господарство. От він повів батька по крамницях, що їх мати понаживала без нього, – усіх було дванадцять. Провів він його через одинадцять крамниць і почав вводити в дванадцятку, дігтяну, аж батько й каже:

– Та нехай йому вражий син, не хочу туди йти.

А син таки нав'язався:

– Ходім та ходім.

Він і пішов. Увійшли туди, дивляться – аж там лежить записочка. Син підняв та й читає. Як прочитав, а батько так і обмер. Потім каже:

– Не ходи туди, куди тебе просять.

А в записці чорт писав, щоб приходив до нього син купця.

– Ні, тату, вже не можна остатися, треба йти туди, куди мені наврочено.

На другий день устав раненько, зібрався в дорогу, набрав собі всього, попрощався і пішов. От іде дорогою та й іде – нічого нема.

Пройшов, мабуть, цілий тиждень уже. Аж ось і прийшов туди, де живе той чорт. Дивиться – він лежить на дивані, вивернувся.

– Здорові, пане!

– Здоров, юначе! Чого тобі треба?

– Та ви ж мене звали. Осьде і записочка.

– А, знаю, знаю! Ну, йди ж за мною.

І повів його скрізь по своєму царстві й каже:

– Оце все даю тобі на руки, щоб ти за ним ходив. Оце тобі кінь і птиця. Та, гляди, слухай її, бо як не будеш слухати, то лихо тобі буде.

– Ну, добре, буду слухати.

З тим і розійшлися. Господар пішов у свою хату, а він у свою.

На другий день прикликав його господар і каже:

– Я йду на війну, а ти оставайся тут та годуй їх. А ні, то вони так заревуть, що я аж із війни почую. Прилечу сюди й тебе з'їм.

Поїхав він на війну, а Іван пішов до коня і птиці. Нагодував їх, увійшов у хату й сидить. Слухає – гуркотить, стукотить. Вискочив він, дивиться – приїхав господар. Увійшов у хату й питає:

– Що ж ти? Кормив мого коня і птицю?

– Кормив.

– Ну, дивися! Ти тепер у моїх руках. Що захочу, те й зроблю. Ну, йди ж ти у свою хату, а я трохи оддихну та знов поїду.

Іван пішов, обійшов скрізь господарство, а чорт заснув. Потім зайшов Іван у свою хату та й задрімав. Коли це, чує, входить до нього господар і будить.

– Вставай, – каже, – скоро вже я буду їхати на війну.

Той встав, умився, пішов подивився скрізь по господарстві. Коли слухає, зове його нечиста сила:

– Ну, хлопче, я буду їхати. Оставайся тут.

Попрощалися. Чорт і поїхав.

Іван був у нього вже цілий рік. Остався сам Іван якраз на Великдень, подивився скрізь, увійшов у конюшню та й заплакав. От кінь його й питає:

– Чого ти плачеш?

– Як же мені не плакати, коли мені нема ні будня, ні свята!

– Не плач, – каже. – Візьми оці бочки, що біля мене стоять, та й повипивай їх. Це – сильна вода.

Той нахилився, випив одну бочівку. Кінь йому й каже:

– Підними оцю бочівку. Як піднімеш, то годі пити, а як ще не піднімеш, то пий і другу.

Іван попробував підняти – не підніме. Він випив і другу.

– Ну, випив? – питає його кінь.

– Випив, – каже Іван.

– Як випив, то попробуй свою силу: перерви цей цеп, що я прив’язаний.

Іван як узявся – цеп так і перервався.

– Сідай же на мене тепер, – сказав кінь.

Іван сів, а кінь і питає:

– Як тебе нести? Чи нижче небес, чи вище дерев?

– Нижче небес! – відповідає Іван.

Поїхали вони якраз із ранку й летіли цілий день, до заходу сонця.

Коли це Іван і каже коневі:

– Та вже треба оддохнути. Дивися – чи нема чого на землі, щоб куди-небудь прилетіли?

– Ні, – каже, – он щось видно, неначе муравлі лазять.

– Ну, то спускайся, – сказав Іван.

Спустилися, дивляться – вівці пасуться і чабани сидять.

– Здорові, хлопці, – каже Іван.

– Здорові! Чого вам треба?

– Я прийшов, щоб ви мені зварили їсти.

– Чого ж вам зварити?

– Та хоч полови, та великий казан!

Вони йому й наварили. От він узяв та й обмазався увесь половиною: він, бач, дуже гарний був, так обмазався, щоб у нього не влюблялись. Далі питає, що їм заплатити за це? Один і сказав: тридцять карбованців. Іван дав їм, сів на коня, попрощався і поїхав.

Приїжджає в одно село – там жив багатий цар. Він зліз із коня, а кінь вирвав із себе три волосинки і дав йому.

– На, – каже, – тобі ці три волосинки. Як треба буде тобі мене, то ти припали одну, я й прибіжу до тебе.

Він узяв ті три волосинки й пішов. Дивиться – стоїть високий дім. Він задер голову – сидить цар. А в того царя було три дочки.

– Здорові, пане!

– Здоров, брате! Чого тобі треба?

– Та я прийшов, пане, щоб ви мене найняли.

– До чого ж ти наймаєшся?

– До чого хочете.

– Ну, так я тебе найму сад вичищати. Як же тебе зовуть?

– Мене зовуть Голопуз.

От він пішов у сад той. А там був головний садівник: Заставив його увесь садок обкопати ровом у сажень до полудня. А Голопуз і каже йому:

– Зробіть мені лопату в аршин завширшки, а в сажень завдовжки.

Йому зробили таку лопату. Дали – він і пішов копати рів. Як копне, так у сажень і викопає яму. Обкопав до обіду увесь садок і ліг, оддыхає. От менша донька й каже батькові:

– Заставте його, тату, щоб він до обіду всі доріжки вичистив..

Цар прийшов, каже Голопузові:

– Щоб ти мені до обіду всі доріжки зачистив у садку.

– Добре, я вичищу. Зробіть мені тільки такий стругач, як доріжка завширшки.

Йому зробили. Він пішов чистити. Як зачепив – так усю доріжку зразу й вичистив. Повичищав усі доріжки до обіду, ліг, оддыхає. Приходить цар:

– Що? Вичистив?

– Вичистив.

А цареві завидно. Він і каже.

– От вражий син! Як він так скоро вичистив?

Далі менша донька знов каже батькові:

– Скажіть садівникові, щоб досвіту одцвівся садок і щоб яблука були!

Цар позвав до себе старшого садівника і каже йому:

– Зроби так, щоб досвіту одцвівся садок і щоб яблука на деревах були.

Садівник іде та й плаче. А Голопуз стоїть за ліскою й питається:

– Чого ти плачеш?

– Як же мені не плакати, коли заставив цар, щоб досвіту одцвівся садок і яблука щоб були.

– Лягай же ти й спи, до ранку все буде.

Садівник ліг спати. Не спиться йому. Думає, що йому буде завтра від царя.

От Голопуз припалив одну волосинку, що кінь зоставив йому, – прибігає кінь.

– Чого ти, господарю, так скоро зовеш мене? Не дав і нагулятися.

– Як же ж мені тебе не звати, коли тут сказав цар, щоб досвіту одцвівся садок і яблука щоб були.

Кінь оббіг раз увесь садок. Як заірже, так увесь сад і зацвів. Далі другий раз оббіг. Як заірже, так увесь цвіт і пообпадав. Третій раз оббіг. Як заірже, так яблука й повиростали.

Тоді Голопуз нарвав яблук платок і поніс до садівника. Розбудив його й каже:

– На, неси й поклади на столі цареві.

Садівник зрадив. Подякував і пішов. А Голопуз заснув під деревом.

Прокидається цар. Дивиться – яблука лежать. Дивується, звідки це вони взяли. Не вірить, що це в його садку ростуть. Дивиться – так, ростуть.

Далі йдуть у садок гуляти панни, всі три. Гуляли, зривали яблука та їли. А менша панна побачила, що лежить Голопуз під деревом. Підійшла ближче, дивиться – трошки закотилось у нього щось на лиці. Вона підняла ту шкурку до половини, дивиться – красунь. Вона й закохалася в нього.

От трохи згодом цар захотів повіддавати своїх дочок заміж. Понаїжджало до нього панів... Стали в рядок.

Панни пішли вибирати з них собі наречених.

Попереду пішла старша. Ходила, ходила і знайшла собі жениха. Потім пішла середуща. І та знайшла. А далі пішла менша. Ходила, ходила аж двічі і не знайшла собі пари. Каже:

– Таточку, я не знайшла жениха!

– Ну, так я оддам тебе за Голопуза! – сказав, розсердившись, цар.

Вона й зраділа:

– Добре, я вийду за Голопуза.

Повіддавав він усіх дочок; старших за панів, а меншу за Голопуза. Дав їм земельку, – вони там і живуть.

От усі царі збунтувалися, що він віддав свою дочку за мужика, і стали з ним за це воювати. Приходять сестри до Голопуза й кажуть йому:

– Пусти сестрицю з нами проїхатися.

– Нехай їде, тільки назад привезіть.

Поїхали вони. А Голопуз присмалив волосинку. Прибігає кінь.

– Чого тобі треба, що ти мене звав?

– Поїдемо проїхатися, – сказав Голопуз.

– Улізь же мені в праве ухо, а в ліве вилізь.

Він уліз і виліз звідти таким юнаком, що ні здумати, ні згадати, тільки в казці сказати. Сів на коня і їде назустріч сестрам тим. Доїхав до них і нарештє впустив батіжок. Старша сестра і говорить меншій:

– Піди, підніми тому юнакові батіжок.

Вона встала з візка, підняла, оддала йому й поцілувала його в руку. Проїхали тоді мимо нього сестри й питають меншу сестру:

– Ти знаєш, хто це такий гарний?

– Не знаю, хто це такий.

А вона пізнала, що то її чоловік, тільки не хоче сказати, що він.

От зробив собі Голопуз намет і лежить у ньому. Прибігає до нього від того царя посланець. Просить, щоб прийшов та поміг йому воювати.

– Я не хочу нікому помагати. Я буду на тій стороні, що сильніша буде.
Приїду після.

Приїхав він і пішов до царя, на його сторону. Побив усіх супротивників, і цар став побідником. Цар призвав його у свій дім і хотів угостити. А він і каже:

– Ні, я не хочу нічого.

Поїхав додому у свою землянку. Коня пустив і зробився знов Голопузом.

От захотіли вдруге царі воювати із цим царем, його тестем. Знову прийшли сестри, просять, щоб він відпустив сестру проїхатися. Він одпустив, але з тим, щоб знов назад привезли. Сестри поїхали, а він припалив волосинку. Кінь прибігає до нього й питає, чого йому треба.

– Поїдьмо проїхатися.

– Ну, влізь же мені в праве ухо, а вилізь у ліве.

Той уліз і виліз юнаком. Поїхав назустріч сестрам. Упустив нарешне батіжок додолу. Менша сестра підняла знов, подала йому і поцілувала в руку. І хоч пізнала, одначе сказала сестрам, що не знає, хто він.

Проїхавши далі, Голопуз знову став, зробив намет і жде. Тут приїжджає від царя посол, просить його на поміч.

Він відповів те, що й уперше. Поїхав, розбив царів, але в хату зайти не захотів на закуску. Поїхав собі додому, коня пустив і знову став Голопузом.

Коли це ті царі зібрались уже втретє воювати на його тестя. Знову прийшли сестри до нього просити, щоб пустив з ними свою жінку погуляти.

– Нехай іде, тільки привезіть назад.

Після того припалив волосинку – кінь прибіг.

– Чого ти мене так скоро зовеш?

– Поїдем воювати.

Кінь і каже йому:

– Як хто перев'яже мені ниткою ноги, то ти зараз рубай, бо я пропаду.

Поїхали. Він знов упустив батіжок. Менша сестра знову підняла, подала й поцілувала його в руку. Проїхав він далі, поставив намет і лежить. Прибігає до нього посол від царя.

– Їдьте воювати, просив цар, – каже.

Він і поїхав. Як приїхав, так усе військо і розбив. Цар зазиває його до себе:

– Ходім же, вип'ємо. Сильно напрацювалися.

– Ні, я не хочу пити. Я поїду додому.

Хотів їхати додому. Дивиться – у коня поперев'язувані ноги. Він перерубав нитку і не хотючи зачепив і собі ногу – кров так і полилася. Менша дочка скинула із себе платок і перев'язала йому рану. Він розсердився, поїхав додому, одпустив коня і написав кров'ю на дверях: “Хто мене розбудить, тому голову зніму!”

Прийшов до нього цар. Дивиться – лежить Голопуз, біля нього кров. І думає цар: “Оце ж то той самий, що воював!” Хотів його розбудити. Коли дивиться – на дверях написано: хто його збудить, тому він голову зніме. Побоявся цар будити його. Призвав музику. От музика й почала грати. Грає, грає, а його не розбудить ніяк. Аж перед вечором устав він сам і пішов до царя, свого тестя. Цар прийняв його в свою хату, і стали вони жити разом. Після Голопуз згадав, що і в нього є батько й мати, поїхав у те місто, де вони жили. Приїхав туди, а вони вже вмерли, не застав живих. От він купив собі хату й остався там жити.

КАЗКА ПРО ІВАНА ГОЛИКА І ЙОГО БРАТА

Десь-не-десь в тридесятому царстві, в іншій державі жив цар з царицею чи князь з княгинею, і було в них два сини. От князь і каже своїм синам:

– Ходімо зо мною до моря, послухаємо, як морські люди пісні співатимуть.

От вони й пішли. Ідуть гаєм. Князь і захотів вивідать у своїх синів: котрий з них на відшибі буде, а котрий на його царстві хазяйнуватиме. Ідуть гаєм, коли ж стоїть три дуби, князь глянув та й питає старшого сина:

– Сину мій любий, що б із цих трьох дубів було?

– А що ж, – каже, — батечку? Була б із них добра комора, а якби попилять, то гарні дошки були б.

– Ну, – каже, – синку, ти будеш хороший хазяїн.

Тоді питає й меншого:

– Ну, а ти, синку, що б із цих дубів зробив?

Він і каже:

– Батьку мій любий! Коли б мені була воля та сила, я б третього дуба зрубав та переложив на ті два, та скільки є князів і панів, я б їх усіх вивішав.

Князь почухав голову й замовк.

От прийшли до моря, стали усі глядіть, як риба грає, а князь узяв та меншого сина й пхнув у море.

– Пропадай же, – каже, – лучче сам, ледащо!

Тільки що батько сина у море пхнув, його кит-риба зараз і вхопила. Він у ній ходить. Давай та риба хватати вози з волами й кіньми. Ходить він у рибі, перешукує, що є у возах, тим і харчується, та якось і знайшов в одному возі люльку, тютюн і кресало. Узяв у люльку тютюну наклав, викресав вогню і давай курити. Одну люльку викурив, наклав другу – викурив, наклав і третю –

викурив. От та риба від диму і впилась, припливла до берега й заснула. А на березі ходили мисливці, один побачив та й каже:

– Отже, братця, по гаях скільки ходили, та нічого не знайшли. Чи ви бачите, он яка риба коло берега лежить? Давайте її стрілять!

От стріляли її, стріляли, потім познаходили сокири й давай її рубати. Рубали-рубали, коли ж чують – кричить у ній усередині:

– Гей, братця! Рубайте рибу, та не зарубайте християнської крові.

Вони з ляку як кинуться! – і повтікали. От він виліз у дірку, що мисливці прорубали, вийшов на берег та й сидить. Сидить собі голий – бо на ньому що було вбрання, погнило вже, може, він цілий рік був у рибі – і думає собі: “Як мені тепер у світі жити?”

А той старший брат зробився вже сам великим паном. Батько помер, так він і zostавсь хазяїном на всій державі.

...І поміж нашим братом, як умре хто, збираються люди й судяться, так і поміж князями. Позбирались судді, сенатори, присудили йому женитися, тому молодому князеві, і їде він шукати собі дружби, а за ним великий поїзд. їде, коли ж сидить голий чоловік. От і посилає він слугу:

– Піди спитай, що то за чоловік?

Той приходить:

– Здоров!

– Здрастуй!

– Що, – каже, – ти таке?

– Я, – каже, – Іван Голик. А ви хто такі будете?

– Ми з такої й такої землі, їдемо шукати своєму князеві дружбу.

– Піди ж ти своєму князеві скажи, що їде він свататися, та без мене не посватається.

Той вернувся до князя – так і так. Князь приказав зараз слугам відімкнути чемодани, вийняти йому сорочку, штани. Той у воду вскочив, обполоскався, убравсь. Привели його до князя; він і рече князеві:

– Уже ж коли мене взяли з собою, так усі мене й слухайте. Ото як будете слухати, то будемо на Русі, а не будете – пропадемо всі.

Князь сказав, що добре, і звелів усім його слухати, їдуть собі, коли це – мишаче військо. Князь хотів так по мишах і йти, а Іван Голик:

– Ні, – каже, – подождіть, дайте мишам дорогу, щоб не зайняли ні однієї миші й шерстиною.

Тут усі набік і звернули. Задня миша обернулась та й каже:

– Ну, спасибі тобі, Іване Голику, не дав ти моєму війську пропасти, не дам я й твоєму!

Їдуть далі, коли це – іде комар із своїм військом, що не можна й очима глянути. Надлітає комарський дивізійний генерал:

– Ей, Іване Голику, дай моєму війську крові напитися! Як даси, то ми тобі у великій пригоді станемо; а не даси, так не будеш на Русі.

Він зараз сорочку з себе спустив і велів себе зв'язати, щоб не вбити ні одного комара. Комарі нассались і полетіли.

Їдуть понад берегом, коли чоловік піймав дві щуки в морі, Іван Голик і каже князеві:

– Купім оті дві щуки в чоловіка та пустім у море назад.

– Нащо?

– Не питай нащо, а купім.

Купили ті щуки і назад у море пустили. Вони обернулись і кажуть:

– Спасибі тобі, Іване Голику, що не дав нам пропасти. Ми тобі у великій пригоді станемо.

І не так-то хутко діється, як швидко в казці кажеться. Їдуть вони там, може, тиждень, чи що: приїжджають на іншу землю, на тридесяте царство, в іншу державу. А в тому царстві царював змії. Будинки видно великі, а двір кругом обставлений залізними палями, і на кожній палі усе понастромлювані різного війська голови, а коло самих воріт на дванадцяти палях нема голів. Стали вони доходити, стала князеві туга до серця приступати, і рече князь:

– А на цих палях, Іване Голику, чи не стриміти, – каже, – нашим головам?

– Побачимо! – каже.

Приїхали туди, коли ж змії зустрів їх, наче й добрий: прийняв за гостей; звелів увесь поїзд нагодувати, а князя із собою й повів у будинок.

Ну, там собі п'ють-гуляють, хороші мислі мають.

А в того змія дванадцять дочок, як одна. І вивів їх змії до князя, і розказав, котра старша, а котра підстарша, і до останньої. Так найменша більше всіх князеві під норов підійшла. Гуляли вони до вечора. Увечері давай прощатися, йти спать. От змії князеві й каже:

– Ну, котра дочка краща?

Князь і каже:

– Найменша мені найкраща, найменшу буду сватать.

Змії каже:

– Добре, тільки я дочки не віддам, поки не зробиш усього того, що я тобі буду приказувать. Поробиш усе, так віддам за тебе дочку, а не поробиш, так загубиш свою голову і поїзд твій тут увесь поляже.

І приказує йому:

– У мене є на току триста скирт усякого хліба. Щоб він до світу був увесь перемолочений і щоб було так: солома до соломи, полова до полови, зерно до зерна.

От князь іде до свого поїзда ночувати та й плаче. А Іван Голик побачив, що він плаче, та й питає:

– Чого ти, князю, плачеш?

– Як же мені не плакати? От те і те загадав мені змії.

– Не плач, – каже, – князю, лягай спати, до світу все буде зроблено.

Як вийде Іван Голик надвір, як свисне на мишей! Де ті миші понабирались і кажуть.

Нащо ти нас, Іване Голику, кличеш?

– Як мені не кликати вас? Загадав змії, щоб усі скирти, що в нього на току, до світу перемолотили і щоб солома до соломи, полова до полови, зерно до зерна було.

Як запищать ті миші, як метнулись за тік! Зібралось їх стільки, що й ступить ніде. Як узялись робити – іще й на світ не поблагословилося, а вони вже й скінчили. Пішли Івана Голика збудили. Той прийшов – скирти як стояли, так і стоять: полова осібно лежить, а зерно теж осібно. Іван Голик і просить їх, щоб подивились, чи нема іще в якому колоску зерна. Вони як метнулись, так ні однієї зернини і не побачили у соломі! Повилазили й кажуть:

– Ні, нема ніде, не бійсь, ніхто не знайде ні зернини. Ну, тепер же ми тобі, Іване Голику, відслужили. Прощай!

Він став і стереже, щоб іще хто шкоди не наробив. Коли це князь іде шукати його. Найшов; дивується, що так ізроблено усе, як змії казав; дякує Іванові Голикові і пішов до змія. І приходять удвох із змієм. І дивується сам змії. І покликав дочок, щоб пошукати у соломі зерна, чи не відірваний де колосок. От дочки шукали-шукали – нема. І рече змії:

– Ну, добре, ходім; до вечора будемо п'ють і гулять, а увечері знов роботу загадаю на завтра.

От догуляли до вечора, він і загадує:

– Сьогодні вранці найменша дочка моя в морі купалась і впустила перстень у воду; шукала-шукала – не знайшла. Як найдеш завтра та принесеш, поки сидать обідати, так будеш живий, а не знайдеш, так тут вам і капут.

Князь іде до своїх та й плаче. Іван Голик побачив його т й питає:

– А чого, князю, плачеш?

– От така й така, – каже, – напасть.

Іван Голик і говорить:

– Бреше змії: він сам у дочки перстень узяв і сьогодні рано понад морем літав і перстень укинув. Лягай спати. Я завтра піду до моря, чи не дістану.

Назавтра вранці приходять Іван Голик до моря, як крикне богатырським голосом, молодецьким посвистом, так усе й забушувало. Ті дві щуки, що він укинув, приплили до берега і кажуть:

– Нащо ти нас, Іване Голику, кличеш?

– Як мені вас не кликати? Змій сьогодні рано понад морем літав і вкинув перстень. Шукайте всюди. Як знайдете, так буду я живий, а не знайдете, змії згубить мене зі світу. Вони й попливли; і де вже не випливали по морю, де вже не шукали – нема! Попливли до своєї матері й кажуть: що от таке і таке горе. Мати й каже їм:

– Перстень той у мене. Жаль мені його, а вас іще жалкіше.

Та й викинула з себе перстень. Вони припливли до Івана Голика й кажуть:

– От же тобі й наша відслуга. Насилу знайшли.

Іван Голик тим двом шукам подякував і пішов. Приходить, аж князь ізнов плаче, бо змії аж двічі присилав за ним, а персня нема. Як побачив Івана Голика, так і підскочив:

– А що, перстень є?

– Є, – каже. – От же змії і сам іде.

– Нехай тепер іде!

Змії на поріг – а князь і собі, і вдарились лобами. Змії сердитий.

– А що, перстень є?

– От він! Тільки не віддам тобі, а віддам тому, в кого ти взяв.

Змії осміхнувся і каже:

– Добре! Ходім же обідати, бо в мене є гості і давно тебе дожидаємось.

Пішли. Князь уходить у будинок, коли зміїв сидить одинадцять. Він давай із ними здоровкатися. Тоді підійшов до дочок, вийняв перстень і каже:

– Котрої перстень?

Найменша почервоніла і каже:

– Мій.

– Коли твій, так візьми, бо я все море вибродив, його шукаючи.

Всі засміялись, а найменша подякувала.

І пішли всі обідати. За обідом, при гостях, змії і каже:

– У мене є лук у сто пуд. Як вистрілиш при всіх оцих гостях, так віддам дочку.

Пообідавши, пішли усі віддихать, а князь скоріше до Івана Голика й говорить йому:

– От тепер пропали: така й така річ!

– Дурниця! – каже Іван Голик. – Як принесуть той лук, так ти подивись на нього й скажи змієві, що «я цим луком не хочу соромиться, в мене всякий слуга із нього вистріль», та звели мене покликати. Я вистрілью так, що вже більш нікому не загадають.

Князь, поговоривши з ним, пішов до змія. У будинку із дочками й гуляє. Коли це – не скоро -і- змії виходить із гістьми, і за ним несуть лук і стрілу у сто пуд. Князь як глянув – і злякався. Винесли лук надвір, і всі повиходили. Князь кругом лука обійшов і каже:

– Я цим луком не хочу й соромиться, а позову кого-небудь із своїх слуг, то кожний з нього вистрілить.

Тут змії один на одного зглянулись і кажуть:

– Ану-ну, нехай попробує.

Князь і закричав:

– Пошліть мені Івана Голика!

Той приходить. Князь і каже:

– Візьми оцей лук і вистріли.

Іван Голик лук підняв, стрілу заложив; як вистрілить, так шматок у двадцять пуд і відломивсь від лука. Князь тоді, стоячи, й каже:

– От бачите? Якби оце я вистрілив, так ви б мене й осоромили.

Іван Голик тоді пішов до своїх, застромивши шматок лука за голянище, а князь із зміївнами – у будинок. Змії ж zostались надворі і все радились, що б йому ще загадать зробити. Порадившись, пішли у будинок. Змії, увійшовши, щось шепнув найменшій дочці на вухо. Вона пішла, а він за нею. Там довго говорили, потім виходять, змії і каже:

– Сьогодні вже нерано, нехай завтра. У мене є кінь за дванадцятьма дверима, то як попоїдиш на ньому, так віддам дочку.

От погуляли до вечора, порозходились спати; князь приходить і розказує Голикові. Той, вислухавши, й каже князеві:

– А ти думаєш, на що я взяв той шматок лука? Я вже знав, що це буде. Як же підведуть тобі коня, то ти подивись на нього та й скажи: “Не хочу я на цьому коню їздити, щоб не осоромитися так, як з луком, а нехай поїде мій слуга!” А то не кінь буде, а його найменша дочка. Ти на неї й не сядеш, а я її добре провчу.

От устали вранці. Приходить князь у будинок, поздоровкався зо всіма, дивиться – одинадцятро дочок, а дванадцятої нема. Змії устав і говорить:

– Ну, князю, ходім надвір, бо скоро виведуть коня; будемо дивиться, як вестимуть.

Повиходили всі, дивляться, аж ведуть коня двоє зміїв, і то з великою силою держать, – так їх обох на голові й носить. Привели перед рундук; князь обійшов кругом, подивився та й каже:

– Що ж ви говорили, що коня приведете? А тепер привели кобилицю. На цій кобилиці я їздить не хочу, щоб не осоромитися так, як учора, а позову свого слугу, нехай поїде.

Змій каже:

– Добре! Нехай поїде.

Князь позвав Івана Ролика й приказує йому:

– Сідай на цю кобилицю та й прогуляйся.

Іван Голик як сів, змії кобилицю й пустили. Як понесла ж вона його, то аж під хмару; а відти спустилась і вдарилась об землю так, що аж земля застогнала. А Іван Голик тоді як вийме з-за халяви двадцятипудовий кусок лука і давай її чистити. Вона схопилась і понесла його всюди, а він її все б'є проміж уші! От носила його, носила, далі бачить, що нічого не зробить, давай проситися:

– Іване Голику, не бий мене, загадуй мені, що хочеш, усе для тебе зроблю.

– Мені, – каже, – нічого робити не треба, а тільки як приїду я до князя, то щоб ти коло нього впала й ноги простягла.

Вона думала-думала.

– Ну, нічого, – каже, – з тобою робити.

І понесла його понад деревом, коло князя спустилась, на землю впала і ноги відкидала. Князь і говорить:

– Бачите, який сором! А ви хотіли, щоб я на цій кобилиці їхав.

Змієві стидно стало перед ним, та робити було нічого. Походили по саду й пішли обідати. Коли й найменша дочка їх зустріла, давай здоровкатися. Князь дивиться на неї, так-то хороша була, а тепер іще лучча стала. Посідали обідати, змії і каже:

– Ну, князю, вже після обіду виведу я своїх дочок надвір. Як пізнаєш, де найменша, так тоді й весілля будемо гуляти.

Після обіду змії повів своїх дочок одягати, а князь пішов до Івана Ролика на пораду, що йому робити.

– А от що, – каже.

Зараз засвистав – комар і прилетів. Він йому розказав сю пригоду. Комар і каже:

– Ти нам став у пригоді, і я тобі стану. Як виведе змії надвір, то нехай князь дивиться – я буду літати над її повою. Нехай обійде їх кругом один раз – я буду літати, і другий раз обійде – я літатиму, а третій раз як буде обходити, то я сяду в неї на носі, і вона не видержить, махне правою рукою.

Це сказавши, комар полетів у будинок. Коли присилає змії за князем. Князь приходить, коли там стоять усі дванадцять дочок, і на них усе однакове, як лице, як коси, як плаття. Він на них дививсь-дививсь – ніяк не пізнає... От він у перший раз обійшов – не побачив комара; другий раз почав обходити, коли це – літає над головою. Він уже очей не спускає з того комара. Як почав третій раз обходити, той комар на носі в неї сів. Вона рукою – мах! А князь: «Оце моя», – і привів її до змія. Змії – нікуди дітися.

– Коли пізнав, – каже, – свою молоду, так сьогодні зачнемо й весілля гулять.

Почалося весілля. Повінчали їх увечері. Тут гуляли, із пушок стріляли і чого не робили! Уже от скоро спать вести. Тоді Іван Голик відізвав князя та й каже:

– Ну, князю, гляди ж, щоб завтра нам і додому їхати. Та ще слухай, прошу я тебе, не діймай, – каже, – жінці віри до семи років; хоч як вона буде до тебе ласкатися, а ти їй усієї правди не кажи, а як розкажеш, то й сам пропадеш, і я пропаду з тобою.

Той каже:

– Добре, не буду діймати жінці віри.

От на другий день поодягалися молоді й повиходили до зміїв. Тут князь давай просити батька, щоб їхати додому. Змій і каже:

– Як можна так скоро їхати!

– Як собі хочете, а я поїду сьогодні.

От, пообідавши, взяли молоду, сіли й поїхали. Ну, приїхали в своє царство. Тоді вже князь дякував Іванові Ролику і настановив його першим своїм радником. Як Іван Голик скаже, так по всьому царству й діється. А цар сидить собі й гадки не має ні про що.

От живе молодий князь із своєю жінкою рік і другий. На третій рік прижили вони собі сина. Молодий князь утішається. От один раз узяв сина на руки та й каже:

– Що є лучче на світі, як мені оце дитя?

А княгиня, бачивши, що князь так розніжився, давай його цілувати та розпитувати, згадавши, як він сватався, як він усі її батька прикази виповняв. Князь і каже:

– Виповняв би я й досі твого батька накази на залізній палі, якби не Іван Голик. Це він усе робив, а не я.

Тут вона не показала виду, що розсердилась, і зараз кудись вийшла.

А Іван Голик сидить собі дома, ні про що й не дбає, коли й летить до нього княгиня. Зараз вийняла з-під поли рушник з золотими кінцями, та як махне тим зміївським рушником, так його надвоє і розрубала: ноги осталися тут, а туловище з головою знесло дах в будинку і впало за сім верст від будинку.

Тоді, упавши, й каже:

– Ах ти, проклятий син! Не надіявся я на тебе, щоб ти признався! А ще просив, щоб не діймав жінці віри до семи років! Ну, тепер пропав я, пропав і ти!

Підняв голову і сидить у лісі. Коли це дивиться: жене безрукий чоловік зайця. От-от тільки що не нажене. І жене якраз на Івана Голика. Той заєць добігає – Іван Голик і вхопив. От і завелись битися. Той каже: “Мій заєць!” А

той каже: “Мій!” Бились-бились, так ні той тому, ні той тому нічого не зроби́ть. Безрукий і каже:

– Годі нам битися, а вивернемо дуба, і хто дальше кине, того буде заєць.
Безногий погодився.

– От безрукий підкотив безногого до дуба: той вивернув і дав безрукому. Безрукий ліг та як кинув ногами, так за три верети дуб упав. А безногий як кинув, так за сім верст упав. Тоді безрукий і каже:

– Бери зайця і будь мені старшим братом.

От побратались і зробили візок, причепила мотузки, як куди треба, то безрукий запряжеться та безногого й возить. От раз поїхали в якийсь город, де цар живе, до церкви, і поставив безрукий коло старців безногого на візку. Стоять і дожидають. Коли царівна їде. Доїжджає до них і каже:

– Подайте оцим калікам оці гроші.

Фрейліна хотіла подати, а безногий і каже:

– Якби-то, ваше добродійство, ви нам своїми руками милостиню подали.

От вона взяла у фрейліни гроші й дає безногому. А він її й питає:

– Скажіть мені, – каже, – чого ви, не во гнів вам, на виду такі жовті?

Вона каже:

– Так мені Бог дав! – та й зітхнула.

– Ні, – каже, – я знаю, чого ви такі жовті. Я, – каже, — міг би зробити, щоб ви були такі, як вам Бог дав.

Коли на цю розмову над’їжджає цар. От того безногого і безрукого із візком – у будинок: “Роби, що знаєш!” А він каже:

– Що ж, царю! Нехай царівна признається по правді, чого вона така погана стала.

Тоді батько до дочки. Вона й призналась.

– Так і так, – каже, – до мене літає змії і з мене кров тягне.

Побратими й питають:

– А коли він літає?

– Саме перед світом, як усі сторожі поснуть, так він до мене через комин і влетить. А як хто ввійде, та не встигне вилетіть, то під подушками й лежить.

– Постій же, – каже безногий, – ми в сінечках притаїмось, а ти, царівно, кахикни, як він прилетить!

От притаїлись вони в сінечках. Коли ж тільки що сторож перестав стукать у стукачку, щось наче іскрами під стріхою засвітило. Царівна тоді: кахи! Вони до неї, а зміюка й заховавсь під подушку. От царівна схопилась із постелі, а безрукий ліг на землі та безногого й кинув на подушки. Безногий як піймав у руки того змія, давай удвох душить. Той змії і проситься:

– Пустіть мене! Не буду ніколи літати і десятому заказу.

Безногий і каже:

– Ні, понеси нас туди, де є цілюща вода, щоб у мене були ноги, а в брата руки.

Змій і каже:

– Беріться за мене, понесу, тільки не мучте мене.

От і вхопились за нього безрукий ногами, а безногий руками. Той змій як полетів із ними, прилітає до криниці й каже:

– Оце цілюща вода!

Безрукий так і хотів туди вскочить, а безногий кричить на нього:

– Постій, брате! Ось подерж ногами змія, а я встромлю в криницю суху паличку, тоді побачимо, чи цілюща це вода.

Устромив, так поки було в воді, поти й відгоріло. Як узялись же тоді за того змія! Били його, били! Він і давай проситися:

– Не бийте: тут є недалеко й цілюща вода.

Повів до другої криниці. Вони там устромили суху паличку – так зараз і розпукуватись стала. Тоді безрукий ускочив і вискочив звідти з руками. І безногий ускочив і вискочив з ногами. Тоді змія пустили й звеліли, щоб більше не літав до царівни, а самі подякували один одному за те, що дружно жили, і розпрощались.

Іван Голик пішов ізнов до свого брата, до князя: що з ним зробила княгиня? Приходить він у те царство, коли бачить – недалеко від дороги пасе свинар свині; свині пасе, а сам сидить на могилі. Він і подумав: “А піду отого свинаря розпитаю, як тут у них діється?”

Приходить до свинаря, дивиться йому в вічі й пізнає свого брата. А той дивиться і пізнає Івана Голика. Довго дивились один одному в вічі, ні той, ні другий нічого не кажуть. Іван Голик опам’ятався та й каже:

– Це ти, князю, Свині пасеш!.. І стоїш того... А я ж тобі казав, що не діймай жінці віри до семи років! Князь упав йому в ноги та й каже:

– Іване Голику! Прости мене і помилуй!

От Іван Голик підняв його та й каже:

– Добре, що ти ще живий на світі остався. Тепер ще поцарствуєш трохи.

Князь став питати в Івана Голика, як він добув собі ноги. От Іван Голик тоді вже й признавсь йому, що він його менший брат, і розказав йому все своє життя. Ну, обнялись, поцілувались. Князь тоді й каже:

– Пора ж, брате, свині гнати додому, бо княгиня скоро чай питиме.

Іван Голик і каже:

– Так поженім же вдвох.

А князь каже:

– Тут, – каже, – брате, біда! От та проклята свиня, що перед веде, як тільки дійде до воріт, на воротях стане як укопана, і поки тричі... не поцілуєш, то не піде з місця. А княгиня із зміями чай на рундуці п'є, на це дивиться і сміється.

Іван Голик і каже:

– Так тобі й треба! Ну, вже ж сьогодні цілуй, а завтра не будеш.

Пригнали свині до воріт. Іван Голик дивиться, аж так: п'є княгиня чай, а з нею сидить шість зміїв. Та проклята свиня на воротях стала, ноги розставила і не йде в двір. А княгиня дивиться та й каже:

– Он уже мій дурень свині пригнав і буде свиню цілувать.

Той, бідний, тричі поцілував... Тоді свиня й пішла в двір, рохкаючи. А княгиня каже:

– Ось подивіться, іще десь і підпасича собі взяв.

От князь з Іваном Голиком свині в хлів загнали. Тоді Іван Голик і каже:

– Візьми ж, брате, у ключника конопель двадцять пудів і смоли двадцять пудів та й принесеш до мене в сад.

А князь каже:

– Так не донесу.

А Іван Голик:

– Ти йди проси, може, ще й не дасть.

От князь пішов до ключника, став просити. Той довго на нього дивився, а далі й каже:

– Та робити нічого з вами, треба дати.

Відімкнув він амбар. Іван Голик відважив двадцять пудів конопель і двадцять пудів смоли, в одну руку взяв коноплі, а в другу смолу, і пішли.

Як узав Іван Голик плести пугу: один пуд виплете конопель, а пудом смоли усмолить, і виплів до півночі у сорок пудів пугу. А князь давно вже спить на соломі коло хліва.

Уранці рано повставали, і давай йому Іван Голик казати:

– Ну, до сьогоднішнього дня був ти свинарем, а сьогодні ти будеш ізнов князем. А ходімо поженемо свині в поле.

Князь:

– Ні, ще, мабуть, княгиня не вийшла: а мені гнати тоді, як вийде на рундук та сяде із зміями чай пить, щоб вона, – каже, – бачила, як я буду свиню... цілувать.

Іван Голик і каже йому:

– Уже ж як будемо гнати, то ти не цілуй, а поцілую я.

А князь каже:

– Добре!

От прийшла пора гнати. Княгиня вийшла, чай п'є. Вони повиганяли із хліва свиней і женуть удвох. Тільки що догнали до воріт, – свиня на воротях

стала і стоїть. Княгиня із зміями дивиться, а Іван Голик як розпустить пугу, як ударить ту свиню, так і кістки розсипались. Ті змії тоді куди хто втрапив. А вона, клята, й не злякалась та його за чуба. Так він тоді її за коси, та як узяв стьобать, та поти, поки вона не здужала й по світу ходити. От тоді вже вона покинула свої зміївські норони та й почала хороше жити з чоловіком. Живуть та постолом добро возять. Поїхали в ліс, вирубали на ківш і одтяли на корець⁶¹, от і казці кінець. А якби вони ізробили ківш, то ще б казки було більш.

ЯЙЦЕ-РАЙЦЕ

Колись була птиця-жайворонок царем, а царицею – миша, і мали вони своє поле. Посіяли на тім полі пшеницю. Як уродила їм та пшениця – давай вони зерном ділитися. От одне зерно зайве було. Миша каже: – Нехай мені буде! А жайворонок каже: – Нехай мені! Думають вони: що тут робити? ...

Миша каже:

– Нехай мені буде!

А жайворонок каже:

– Нехай мені!

Думають вони: що тут робити? Пішли б позиватися, та немає старших за них: немає до кого йти позиватися. Потім миша каже:

– Ну, я лучче його перекушу.

Цар на це діло згодився. Миша тільки взяла зерно в зуби та в нору й побігла. Тут цар-жайворонок збирає всіх птахів, щоб звоювати царицю мишу, а цариця скликає всіх звірів – і почали війну. Як вийшли в ліс – то що звірі хочуть яку птицю розірвати, то вони на дерево; або птиця як візьме, літаючи, бити звірів, то вони в нору... Так билися цілий день, а потім увечері сіли всі спочивати. Коли цариця зогледілась – аж немає на війні комашні. Тоді вона звеліла, щоб конче була на вечір і комашня. Коли це приходить і комашня. Цариця й нагадала їй, щоб вона вночі полізла на дерева і за одну ніч повідкушувала птиці пір'я коло крил.

На другий день, тільки-но розвиднілось, цариця кричить:

– Ану, вставайте воюватися!

Птиця що підійметься, то й упаде на землю, – так звір її і розірве. І цариця повоювала царя.

⁶¹ Корець – металевий чи дерев'яний ківш з держакком.

А орел бачить, що то лихо, сидить на дереві і не злітає. Коли тут іде стрілець, бачить, що орел сидить на дереві, як націлиться на нього. А той орел так просить його:

– Не бий мене, голубчику, я тобі в великій пригоді стану! Стрілець удруге націливсь, він ще його просить:

– Візьми лучче мене та вигодуй, то побачиш, в якій я тобі пригоді стану! Стрілець ще наміривсь стріляти, утретє. Орел знов його почав просити:

– Ей, голубчику-братіку! Не бий мене та візьми до себе – я тобі у великій пригоді стану!

Стрілець повірив йому: поліз, та зняв з дерева, та й несе його додому. А він йому каже:

– Принеси мене до своєї хати та годуй мене м'ясом доти, поки в мене крила повідростають.

А в того чоловіка було дві корови, а третій бугай. Він зараз і зарізав йому одну корову. Орел ту корову за рік із'їв та й каже тому чоловікові:

– Пусти мене, я політаю, побачу, чи вже відросли крила. Той чоловік і випустив його з хати. Орел літав, літав, та й прилетів опівдні назад до того чоловіка, каже йому:

– Ще в мене мала сила – заріж іще одну ялівку!

Той чоловік послухав його та й зарізав. Орел із'їв її за рік. Та знову як полетів... Пролітав мало не цілий день, увечері знову прилітає та й каже йому:

– Заріж іще й бугая!

Той чоловік думає: “Що тут робити – чи зарізати, чи ні?” А потім каже:

– Більше пропало, нехай і це пропадає!

Узяв та й зарізав йому бугая. Він із'їв і того бугая, таки за рік, а потім як полетів, то літав так високо – аж під хмарою. Коли це прилітає та й каже йому:

– Ну, спасибі тобі, чоловіче: вигодував мене, а тепер сідай на мене. Той чоловік питається:

– Що з того буде? А він йому каже:

– Сідай! Той і сів.

Орел його поніс аж у хмару, а потім і пустив його додолю. Той чоловік летить додолю, коли це орел не дав йому долетіти до землі, підхопив його та й каже:

– А що, як тобі здавалось? А він каже:

– Так, наче я вже неживий був. Тоді орел йому каже:

– Отак саме й мені було, як ти на мене націлявся. Потім каже:

– Сідай знов!

Тому чоловікові й не хотілося сідати на орла – ну, нема що робити, таки сів. Орел знов його як поніс, та аж у саму хмару, а звідтіль скинув його з себе – та підхопив його так, може, як на два сажні від землі, та й питається його:

– А що, як тобі здавалось? Він йому каже:

– Так зовсім, наче вже кістки мої розсипались. Тоді орел йому каже:

– Так само й мені було, як ти вдруге націлявсь. Ну, ще сідай. Той сів.

Орел як понесе його аж за хмару, та звідтіль і пустив його додола, та підхопив уже аж коло самої землі, та тоді питається його:

– Як тобі здавалось, як ти летів на землю? Він йому каже:

– Так, наче мене зовсім не було вже на світі. Тоді орел йому каже:

– Отак же й мені було, як ти втретє націлявсь. А потім каже:

– Ну, тепер уже ніхто нікому не винний: ні ти мені, ні я тобі. А тепер сідай на мене, та полетимо до моєї господи.

Ото летять та й летять, прилітають до його дядька. А він йому каже:

– Іди ж у хату, та як будуть питатися тебе: чи не бачив нашого небожа, то ти скажеш: як дасте яйце-райце, то й на вічі приведу.

Він приходить у хату, коли це йому кажуть:

– Чи по волі, чи по неволі? А він їм каже:

– Добрий козак усе по волі ходить. Вони його питаються:

– Чи не чув ти там за нашого небожа? Бо вже третє літо, як пішов на війну, – та ні чутки, ні звістки.

А він їм каже:

– Як дасте яйце-райце, то й на вічі приведу. Вони йому кажуть:

– Лучче нам його ніколи не бачити, як віддати тобі яйце-райце.

Тоді він виходить із хати та й каже орлові:

– Казали так: лучче нам його ніколи не бачити, як тобі віддати яйце-райце.

Орел йому каже:

– Летімо далі!

Летять та й летять, та й прилітають до орлова брата, та й тут чоловік те саме говорив, що в його дядька, – таки й тут не получив яйце-райце.

Прилітають до його батька, а орел йому каже:

– Іди в хату, та як будуть питатися за мене, то скажеш, що бачив й на вічі приведу.

Увіходить чоловік у хату, а вони йому кажуть:

– Чи по волі, чи по неволі? Він їм:

– Добрий козак усе по волі ходить. Вони його стали питатися:

– Чи не бачив нашого сина? Бо вже як немає – четверте літо: десь пішов на війну, та, мабуть, убили його там.

А він їм каже:

– Я бачив, але як дасте яйце-райце, то я й на очі приведу. Батько орлів каже йому:

– Нащо ж воно тобі? Лучче ми тобі дамо багато грошей. Він каже:

– Я не хочу грошей, мені дайте яйце-райце!

– Піди ж приводь, зараз тобі дамо!

Він уводить орла в хату. Тоді його батьки так зраділи, що дали яйце-райце і сказали:

– Тільки не розбивай ніде на дорозі, а як прийдеш додому, то погороди загороди великі, а тоді його і розіб'єш.

Він іде та йде, та так схотілось пити йому... Коли це найшов криничку. Тільки що став пити воду, та якось об цебрину й розбив те яйце-райце. Як узяв скот вернути з того яйця!.. Верне та верне. Гониться він за тим скотом, то що з того боку піджене, на другий розійдеться... Кричить бідолаха – нічого сам не зробить! Коли це іде до нього змія й каже йому:

– Що ти мені даси, чоловіче, як я тобі скот цей вжену в те яйце?

А він їй каже:

– А що тобі дати? Вона йому каже:

– Даси те, що без тебе стало дома? А він каже:

– Дам!

Ото вона йому гарненько загнала той скот у яйце, заліпила славно яйце і дала йому в руки.

Він приходить додому, аж там без нього син народився. Ударив він об поли руками:

– Це ж я тебе, сину, віддав змії!

Ну, ото журяться вони з жінкою, а далі кажуть:

– Нема що робити, журбою не поможеш! Якось треба жити.

Погородив він загороди великі, розбив те яйце, випустив скот і забагатів.

Живуть вони, аж поки син підріс. От син і каже:

– Це ви мене, тату, віддали змії. Ну, дарма, якось буде! От він зараз і пішов до змії.

Приходить до неї, а вона йому каже:

– Зроби мені троє діл та й підеш собі додому, а як не зробиш, то я тебе з'їм!

А коло її хати був великий луг – скільки оком зглянути! Так вона йому каже:

– Щоб ти за одну ніч отой луг викорчував, і щоб там ізорав, і пшениці на-сіяв, ізжав її, в скирти поклав і щоб в ту ніч з тієї самої пшениці мені паляницю спік: поки я встану, щоб вона на столі лежала.

Він іде до ставка та й зажурився. А там близько був мурований стовп, і в тім стовпі була зміїна дочка замурована. Він приходить сюди та й плаче. А дочка його питається:

– Чого ти плачеш? А він каже:

– Як же мені не плакати, коли змія загадала таке, що я ніколи його не зроблю, а вона сказала, щоб за одну ніч зробив. Вона його питалась:

– А що ж там?

Він їй і розказав. Вона йому каже:

– Як візьмеш мене за жінку, то я тобі все зроблю так, як змія казала.

Він каже:

– Добре!

Вона йому каже:

– Лягай же тепер спати, а завтра рано щоб устав та понесеш змії паляницю.

От пішла дочка змії до того луку та як свисне: той луг тріщить, лущить – на тім місці ореться, пшениця сіється... – до світу спекла паляницю, дала йому. Він приніс до змії в хату і поклав на столі.

Змія прокинулася, вийшла в двір та й дивиться на той луг, тільки сама стерня та скирти стоять. Тоді йому каже:

– Ну, справивсь! Гляди ж, щоб і вдруге діло зробив! Та зараз йому й загадала:

– Щоб ти оту гору розкопав, і щоб туди Дніпро йшов, а коло того Дніпра побудуй комори: щоб байдаки туди приставали, й щоб ти ту пшеницю продав на байдаки. Як устану рано, то щоб це все було готове!

Він ізнов іде до того стовпа та й плаче. Та дівка його питається:

– Чого ти плачеш?

Він їй розказав те все, що йому змія загадала. Так вона йому каже:

– Лягай спати, я це все пороблю.

А сама як свисне, то та гора розкопується, Дніпро туди йде, коло нього комори будуються... Тільки прийшла та збудила його, щоб він пшеницю видав купцям на байдаки з тих комор. Змія встає та й дивиться, що все так ізроблено, як вона йому загадала.

Тоді загадує йому втретє:

– Щоб ти цю ніч уловив золотого зайця і раненько щоб приніс мені в хату.

Він ізнов іде до того стовпа та й плаче. Та дівка питається його:

– Що вона загадала? Він каже:

– Оце вже не жарти: хто його знає, як того золотого зайця зловити.

Вона каже йому:

– Одначе ходім до тієї скелі. Стань над норою, ти будеш ловити, а я буду гонити з нори, і гляди ж: що тільки буде виходити з нори – бери його: то золотий заєць!

Ото вона пішла та й жене. Коли це вилазить з нори гадюка та й сичить. Він її і пустив. Дівчина виходить із нори та й питається його:

– А що, нічого не вилазило? А він каже:

– Ба, ні: лізла гадюка, а я побоявся її, щоб не вкусила, та й пустив.

А вона йому каже:

– А щоб тебе! Ото і є заєць! Ну, гляди ж, я ще раз піду; та як буде хто виходити й казатиме, що тут немає золотого зайця, то ти не вір, а хапай його! Полізла та й жене. Коли виходить така стара баба та й питається того парубка:

– Чого ти, сину, тут шукаєш? А він їй каже:

– Золотого зайця. Вона йому каже:

– Де тут він узявся: тут його нема!

Сказала це та й пішла від нього. Коли це виходить та дівка та й питається його:

– А що, нема зайця? І ніщо з нори не виходило? Він каже:

– Ба, ні: виходила баба стара та спиталась мене, чого я тут шукаю, а я сказав, що золотого зайця. А вона каже: тут його немає, то я її й пустив. Тоді вона каже:

– Чом ти не держав: ото ж заєць! Ну, тепер більше ніде його не піймаєш, хіба я перекинуся зайцем, а ти мене принесеш і покладеш на стільці, тільки не віддавай змії у руки, бо як віддаси, то вона пізнає та розірве і тебе і мене. От вона так і зробила: перекинулась золотим зайцем, він узяв приніс того зайця, поклав його на стільці та й каже змії:

– Натє ж вам зайця, а я піду вже від вас. Вона каже:

– Добре, йди! Він пішов.

А змія тільки з хати, а заєць знову перекинувся дівчиною та за парубком. Почали вони вдвох утікати. Біжать та й біжать. Коли це змія побачила, що то не заєць був, а її дочка, – давай доганяти, щоб її розірвати. Та сама не побігла змія, а послала свого чоловіка. Змій біжить за ними: коли вони чують – аж стугонить земля... Тоді дівка каже:

– Оце вже за нами біжить! Я перекинусь пшеницею, а ти дідом, та будеш стерегти мене. Та як буде питаться тебе, чи не бачив парубка й дівки, чи не йшли сюди, то ти скажеш, що тоді, як ця пшениця сіялась.

Коли це змії летить та й питається того діда:

– Чи не бачив тут – не йшли парубок з дівкою? А він каже:

– Ба, йшли. Той питається:

– Давно ж вони йшли?

Дід:

– Тоді, як оця пшениця сіялась. Змій каже:

– Цю пшеницю вже пора косить, а їх учора не стало.

Та й вернувся назад. Зміїна дочка зробилась ізнов людиною, а той дід парубком, та давай утікати.

Прилітає змії додому. Змія його питається:

– А що, не догнав? І нікого не зустрів на дорозі? А він каже:

– Ба, ні! Зустрічав: дід стеріг пшеницю, а я його питавсь: чи не бачив, тут не йшли парубок із дівчиною? А він каже: ішли тоді, як оця пшениця сіялась, але ж та пшениця така, що пора косити, – так я і вернувсь.

Тоді змія йому каже:

– Чом ти того діда й ту пшеницю не розірвав? То вони самі! Біжи вдруге за ними, та щоб доконче розірвав!

Летить змій. Коли ті чують, що летить ізнов, аж земля реве, так дівка каже:

– Ей, летить ізнов! Зроблюся я монастирем, таким старим, от-от розвалиться, а ти – ченцем; та як буде він тебе питатися, чи не бачив таких-то – скажеш: “Бачив тоді, як оцей монастир будувався”.

Коли це летить змій та й питає того ченця:

– Чи не бачив – не йшли тут парубок і дівка? А він каже:

– Я бачив тоді, як оцей монастир роблено. А змій каже йому:

– Їх учора не стало, а цей монастир уже годів сто, як роблено. Сказав це та й вернувся назад.

Приходить додому та й розказує змії:

– Бачив одного ченця, коло монастиря ходив; як я його питався, то він сказав, що бігли тоді, як оцей монастир роблено, але тому монастиреві уже років сто, а їх учора не стало.

Тоді вона йому каже:

– Чому ти не роздер того ченця і монастиря не розвалив, то ж вони! Тепер я сама побіжу!

Побігла.

Ото біжить... Коли ті чують – аж земля реве і гаряча. Дівчина тоді каже йому:

– Ей, тепер ми пропащі: уже сама біжить! Ну, я тебе зроблю річкою, а сама зроблюсь рибою-окунем.

Зробила.

Прибігла змія та й каже до тієї річки:

– А що, втекли?

Перекинулась зараз щукою, давай гонитися за тією рибою: що хоче вхопити, то окунь повернеться своїм пір'ям гострим до неї, то вона не візьме його. Гонилась, гонилась – так-таки не вловила та надумала всю воду з річки випити. Стала пити: пила-пила, напилась багато та й лопнула.

Ото тоді та дівка, що була рибою, каже тому парубкові, що був річкою:

– Тепер ми вже не біймось! Ходімо до твоєї господи; то ти підеш у хату, та гляди: усіх поцілуєш, тільки дядькової дитини не цілуй, бо як поцілуєш ту дитину, то забудеш за мене. А я пока наймусь у цім селі в кого-небудь.

Ото він прийшов у хату, з усіма поздоровкався та й думає собі: “Як же мені не поздоровкатися з дядьковою дитиною? Таж вони подумають щось погане про мене”. Поцілував і дитину дядькову. Як поцілував, так і забув за ту дівку.

Ото побув півроку та задумав жениться. Йому нарадили одну гарну дівку, щоб він її брав; він за ту й забув, що його врятувала від змії, з іншою заручився.

От перед весіллям, увечері, кличуть на шишки молодиць. Прикликали і ту дівку, що він з нею втікав, – хоч її й ніхто не знав, що воно за дівка. Стали бгати шишки; та дівка зліпила з тіста голуба й голубку та й пустила додолу, а вони стали живі. Голубка й почала говорити до голуба:

– А ти забувсь, як я за тебе луг викорчувувала й там пшеницю сіяла, а з тієї пшениці паляницю спекла, щоб ти до змії відніс?

А голуб каже:

– Забув, забув!

Потім знов голубка каже:

– А ти забувсь, як я за тебе гору розкопувала і туди Дніпро пустила, щоб байдаки ходили до комор і щоб пшеницю ти продавав на байдаки?

А він каже:

– Забув, забув!

Потім знов голубка каже:

– А ти забув, як ми ходили вдвох за золотим зайцем? Ти й мене забув?

А голуб каже:

– Забув, забув!

Тоді парубок згадав за ту дівку, – за цю-таки саму, що голуби поробила, та ту покинув, а з цією оженився. І тепер живе добре.

ДВАДЦЯТЬ П'ЯТЬ БРАТІВ

Жив, де не жив, та десь-таки на круглому світі жив один чоловік, а в того чоловіка було двадцять п'ять синів. Видите, як тяжко й виговорити – “двадцять п'ять синів”, а подумайте собі, як тяжко такій купі дати щодня їсти, постаратися, аби те чи інше не ходило голе, аби не лишилося вічним дурнем, аби знало читати й писати – досить думок для одного вітця. Скільки має бити собою чоловік, у котрого так багато дітей! Правда й те, що у такій родині є на кого подивитися, та й робота спориться, де до неї візьметься аж двадцять п'ять пар рук!

Та доста й того, що не нарікав ні той чоловік на своїх синів, не нарікали і сини на свого вітця. Жили собі у мирі та злагоді.

Хлопці підросли і дали собі слово, що всі двадцять п'ятеро поженяться разом, візьмуть дівок із одної хижі – з такої, де буде не менше й не більше, як

двадцять п'ять сестер. І ще по-братерському домовилися, що будуть брати дівок з відповідним віком – кажим так: найнижче, аби наймолодша випала наймолодшому.

Коли вирішили се, пішли до свого нянька. Заговорив за братів найстарший:

– Няньку солоденький, ми хочемо женитися, але за одним разом, на однім весіллі, та й хочемо взяти собі дівок із такої хижі, де живе не менше і не більше, як двадцять п'ять сестер. Ми самі не годні розійтися по цілому світу в двадцять п'ять сторін, а тому просили нянька, аби був такий добрий і пішов один глядати чоловіка, у котрого було би двадцять п'ять дочок на відданні. Ми знаємо, що то нелегке діло – найти двадцять п'ять сестер під одною стріхою, що доки найдеться десь таке гніздо, доведеться зміряти не одну дорогу. Та радимо нянькові взяти у мандрівку пару залізних постолів і повну тайстру грошей.

– Дорогий мій синку, я радо вчиню те, що від мене просите, і, може, й пощастить найти вам двадцять п'ять сестер під одною стріхою. Але мусите терпіти і чекати, скільки буде треба, бо чоловік і сам не знає, коли вернеться з такої дороги.

Сини залишилися, а старий пустився у далекий світ. За рік сходив усі краї вздовж і впоперек, але, чи повірите мені, ніде не знайшов стріхи, під котрою було б якраз двадцять п'ять дівчат. Траплялося йому найти хату, навіть не одну, де жило двадцять три або двадцять чотири сестри, а от на двадцять п'ять – ніде не міг надибати.

Мандруючи по світу, той чоловік витратив повну тайстру грошей і сходив залізні постолі. Засмучений, рушив додому. Ішов, ішов – і по дорозі ще завернув у одне село. То було в неділю, і неборак подумав собі, що хоч посидить із людьми. Зайшов до корчми й на останні гроші узяв поїсти і випити.

Розвеселивши трохи тіло й душу, пішов чоловік далі. Йде і видить: один селянин оре аж двома плугами. А я вже казав, що то була неділя. Підійшов чоловік ближче – газда старий, як він.

– Чоловіче добрий, та хто чув таке – орати в неділю, на очах у всіх людей? – озвався подорожній.

А газда відповів:

– Ей, дорогий брате! У мене таке діло, що я змушений орати і в неділю, бо маю двадцять п'ять доньок, і треба добре газдувати, аби всіх повіддавати, не пустити їх по світу повітрулями.

Вчувши такі слова, чоловік дуже зрадив і одразу каже:

– Ну, чоловічку, стільки би біди! Знайте, що у мене двадцять п'ятеро синів. Я й мандрую уже цілий рік, аби найти двадцять п'ять сестер під одною стріхою, бо мої сини вирішили так, що візьмуть собі двадцять п'ять сестер із одної хижі. Та як собі гадаєте, чи дали би доньок за моїх синів?

– Дуже радо, – відповів старий.

Довго не домовлялися, бо обоє мали однакову журу. Призначили день, коли двадцять п'ятеро братів мають прийти сватати двадцять п'ять сестер, а потім повінчатися із ними. Тепер наш чоловік ішов собі додому посвистуючи.

Дома легені з великої радості не знали що й казати, як дякувати долі, що нянько їм приніс таку щасливу звістку. Всі сини, а з ними їх старий, осіддали коней і поскакали свадьбувати. Уже за плечима лишилося чимало дороги, треба було і перепочити, коли заговорив наймолодший брат, що вмів передбачати:

– Станьте лишень, хлопці! Ми забули дома обміркувати одне діло. Адже в нашій хижі – всього одна кімната, де ми всі розмістимося в ній, як приведемо молодих жінок? Мені спало на думку, що найліпше буде, як я тепер вернуся назад і найму в селі хоч десять хат, де уже намістимо своїх жіночок. А ви не чекайте, щасливо їдьте далі – лиш привезіть на моєму конику й мою наречену. Та, дорогі брати, скажу ще одне, а ви собі добре зарубайте на носі, що буду казати, бо як учините не так – з того буде велика біда. Дорогою додому не ставайте ніде ночувати, як би пізно не було. Їдьте далі й далі, доки не зупиниться мій кінь із моєю судженою. Там можете спокійно зійти собі з коней і перепочити. На іншому місці зазнаєте великого лиха.

Тоді двадцять четверо братів і їх старий нянько поскакали далі, а наймолодший брат вернувся назад, у своє село.

Легені щасливо добралися до того чоловіка, що мав двадцять п'ять доньок. Молодята скоро повінчалися і справили велике весілля. А по всьому тому брати посідали з молодими жінками на коней. На коника наймолодшого брата сіла його суджена – сама, і поскакала спереду, ведучи за собою весільний народ.

Довго вони неслися на конях і зрештою надібали велику рівнину, де була дуже красна паша. Села не виділи ніде – ні близько, ні далеко, і тяжко було сподіватися, що до потемків найдуть якусь стріху, аби заночувати. Зміркували так, що ліпше залишитися на ніч тут, на лузі, де росте така густа трава. Позлізали з коней, пустили їх пасти, а самі розклали собі ватру. На біду, вони забули, від чого їх застерігав наймолодший брат.

Але найменша сестра не лишилася при них, бо мудрий кінь заніс її далі – на добрий постріл із рушниці – й аж там зупинився. Дівка зійшла з коня і ночувала сама. Правда, ніхто не звернув уваги, що серед них немає нареченої наймолодшого брата.

На ранок пробудилися двадцять чотири молоді пари, розглядаються і – най вас Бог спасе від такого! – так перелякалися, що не могли вимовити й слова: увесь луг, де спали, був обкладений страшним вогняним муром, і вибратися звідти було неможливо. Лише тепер прийшов їм на гадку наказ наймолодшого брата, бо помітили, що його нареченої серед них нема. Забідкалися – що з ними

тепер буде! А тут з'явився, наче з-під землі, пекельний Люцифер і як загойкає на них:

– Та хто вам давав дозвіл розкладатися на ніч на моєму лузі? Зараз повибираю із вас душі!

Перелякані на смерть, брати й сестри почали просити, аби Люцифер перебачив, бо темна ніч їх застала в полі, не знали, куди йти, а вони віддячаться найстаршому чортові – і сяк і так, що не пошкодує! Люцифер вислухав усе те до кінця, і добре припалося його чорній душі, що бідолахи так мучаться. А коли увидів, що вже зійшло із них сім потів, заговорив:

– Ну, я перебачу, але з одною умовою: поверну вам життя, коли підпишете чорним по білому, що віддасте мені свого наймолодшого брата, котрий зостався дома. Ліпше поплатіться ним одним, чим вам – сорока дев'ятьом – іти на той світ. А не пристанете на мою умову, то пропадете тут усі – разом із вашими кінями!

Ой, із тяжким серцем брати підписали Люциферу папір, що віддають йому свого наймолодшого братика, котрий зостався дома. Для більшої певності ту цидулу мусив підписати і старий.

Улагодили вони все з Люцифером, і тоді чортисько подув у бік вогняних мурів. Вони одразу зникли, й весілля могло продовжувати свою подорож. На добрий постріл із рушниці знайшли й наречену найменшого брата і почали собі дорікати: “Ей, треба було нам заночувати тут, а не там!” Але найменшій сестриці не сказали й слова, що трапилося з ними.

Ледве встигли продати Люциферові наймолодшого брата, як той уже знав, що вони зробили, бо він усе відав наперед. Неборак подумав: “Ліпше мені піти самому пошукати чорта, як чорт має забрати мене”. І одразу рушив у дорогу.

Ішов дуже швидко, що вже й не чув під собою ніг. І раптом зустрівся з рідними братами. Наречена здалеку до нього усміхалася. Але коли хлопець вже був зовсім близько, з'явився страшний змій, схопив її в пазурі й поніс. Наймолодший гірко пожалівся на братів і на старого нянька, що вони продали його Люциферові. Навіть не відклонившись, скочив на коня і понісся геть.

Доскакав до того місця, де його брати зупинялися на ніч. Там уже стояла височезна скеля. Хлопець виліз на самий вершок, аби роздивитися, що видно навколо. Глип, а на вершку стоїть якась колиска, а у тій колісці – файна-префайна дівка, що не має іншої роботи, лише колисатися. Підійшов легінь ближче, а то – його суджена! Він так здивувався, що не міг заговорити.

– Ти мене шукаєш, милий?

– Я шукаю Люциферів замок, – пояснив їй хлопець. – Брати продали мене Люциферові, і я собі подумав, що ліпше мені самому піти до чорта, як чорт має забрати мене. А ти що тут робиш?

Дівчина відповіла:

– Видиш, я тепер – Люциферова донька. Він одразу не поніс мене в палац, а наказав, аби я спочатку виколисалася на кам'яній скелі. Та вже дещо знаю. Якщо тепер підеш до Люцифера, він вкоротить тобі життя. Тому слухайся мене.

Наймолодшому братові дуже полюбилося, що й наймолодша із сестер, подібно до нього, володіє чарами.

Помалу смеркалося, і дівчина сказала:

– Тепер можеш іти до Люцифера і показатися йому. Признайся чесно, що ти хлопець, котрого він купив від двадцяти чотирьох братів. На то чортисько стане тебе пригощати, але ти нічого не їж і не пий, а попроси собі роботу – кажи, що дуже любиш працювати. Се припаде йому до дяки, і він тебе не рушить: хто би вбивав такого, що хоче робити, а не хоче їсти? Роботи не бійся, бо я тобі буду в усьому помагати. Служити доведеться усього три ночі – на тому кінець. Як перебудеш свою службу, то не бійся, біди не зазнаєш. І ще не забудь: за той час Люцифера буде трусити злоба, хоч говорити із тобою він буде дуже мило.

Дістав легінь ті добрі поради, пішов до Люцифера і чесно признався, що він – той самий хлопець, котрого продали двадцять чотири брати. Признався і в тому, що він не хотів ховатися вдома і прийшов до нього сам, із власної волі. Якби найшлася тут якась робота, то радо взявся би за неї.

– То вже мені любиться, – озвався Люцифер. – Ото дуже красно, що відразу просишся в роботу. Видно, що ти – роботящий хлопець. Такого мені й треба. Але на роботу ще маєш час. Спершу поїж, попей!

– Дякую за вашу доброту, – відповів легінь, – але я не голоден та й пити ще не хочеться, ліпше би щось поробив.

– Ей, ти добрий хлопець! – почав його хвалити Люцифер. – Ну, та не буду тебе дуже припрошувати, раз ти не жадаєш ні їсти, ні пити. А як сверблять руки до роботи, то за одну ніч посади в густому дубнякові цілу винницю – на двадцять миль довгу, на п'ять миль широку. Дуби повитягуй разом із корінням і красно поскладай. Розчищене місце покопай і до завтрашнього ранку засади лозою, вирости з неї виноград і принеси мені на стіл грона трьох сортів на трьох окремих тарілках. Тоді й приголосишся, що винниця посаджена, а ще посеред неї збудована винарня – така велика, як палац. Але коли те, що я переповів, до ранку не зробиш, тоді, сине мій, не думай далі жити!

Ну, та й легінь якраз собі думав – як лишитися живим, бо про таку роботу ніколи й не чув. Коли вислухав чортиська, то гадав, що нараз на тім місці серце йому перестане битися.

Вийшов від Люцифера такий, ніби його товстою гирлигою та ще й сукуватим кінцем по голові вдарили – аж в очах потемніло, і не видів ні вперед, ні

взад. Лишень коли надворі на нього повіяло свіжістю; помалу протямився і подибав далі. Вибрався з бідою на кам'яну скелю, де жила його суджена, і розповів їй, що він мусить до ранку зробити.

Дівка розраджувала хлопця, казала, най не журиться, бо вона pomoже, най іде собі спокійно спати – і все буде добре. Потому вона вийняла з пазухи сопілку, тричі свиснула – і коло неї з'явилося стільки чортів, як трави.

– Яка твоя воля, повелителько? – спитали вони.

– Моя воля така, аби на місці тої дубової хащі за одну ніч виріс виноградник – на двадцять миль довгий, на п'ять миль широкий. Усі дуби разом із корінням повинні бути вирвані й красно складені, а посеред винниці має стояти і винарня, та така велика, як палац. До завтрашнього ранку виноград мусить досягнути...

– Буде зроблено! – відповіли чорти.

Гей, як узялася до роботи ота тьма чортів!

Кинулися вони на гущавину, висмикували дубиська, як коноплі, й красно складали в купи. Потім перекопали розчищене місце, швидко засадили виноградною лозою і звели винарню, та таку велику, як палац... Тяжко й повірити, та правду вам кажу, що другого дня рано, на восьму годину, все було готове.

Дівчина розбудила свого нареченого та й каже йому:

– Ну, виноград є. Тут маєш три тарілки, зірви тепер грона трьох сортів, поклади на тарілки і понеси Люциферові. Він тебе питає, у кого ти вчився так робити, а ти кажи, що такий вродився, і не їж, не пий у Люцифера нічого!

Наймолодший брат узяв три тарілки, спустився у винницю, найшов там виноград трьох різних сортів, зірвав із кожного по грону, поклав на тарілки і заніс до Люцифера.

Але тому не дуже подобалося, що легінь старанно виконав усе, що йому наказував. Правда, не виказував, що сердиться на хлопця, замість того дуже припрошував його, аби їв і пив. Хлопець відповів:

– Дякую за вашу доброту, але я не годен ні їсти, ні пити, бо дуже змучився вночі за роботою.

– Ну, коли не можеш ні їсти, ні пити, то бодай скажи мені, легеню: у кого ти вчився так добре робити?

– А я таким вродився, – сказав йому наймолодший брат.

– Добре, можеш іти геть. А увечері будь тут – дістанеш новий наказ!

Легінь лишив Люцифера і виліз на скелю, де жила його дівчина.

А увечері чортисько наказав:

– До завтрашнього ранку ти маєш збудувати із патичок міст на тридцять миль довгий. По обох боках мосту мусиш посадити всяких порід дерева, аби вони стояли на п'ять сажнів одне від одного. Кожне дерево має зацвісти, а на

кожному вершку має свистати потя[9], і кожне потя має бути різне. Як сього не буде, завтра тобі не жити!

Вислухав неборака Люциферів розказ і дуже зажурився – так зажурився, що й не знав, як вийти із світлиці, не міг потрапити на двері. Потому якось їх намацав, вийшов надвір – і в плач. Сльози полилися, як дощ. Ой, таку роботу один чоловік зробити не годен, хоч би зараз ту душу віддав! Поскаржився нещасник своїй нареченій, а вона одразу його розвеселила:

– Не журися, солодкий легенику, я тобі поможу, а ти лягай собі та спи.

Вийняла із пазухи сопілку, тричі свиснула – і коло неї з'явилося стільки нечистої сили, як у хащі листя.

– Яка твоя воля, повелителько? – зазвідали чорти.

– Моя воля така, аби ви до завтрашнього ранку збудували міст на тридцять миль довгий, по обох боках мосту насадили всіляких дерев – рівно на п'ять сажнів одне від одного, і аби ті дерева цвіли, а на вершку кожного заспівало потя, але потята мають бути різними, як і самі дерева.

– Буде сповнено! – гаркнули чорти.

На ранок, як було наказано, міст стояв готовий.

Як вийшов Люцифер із свого палацу, як увидів міст, а на ньому дерева в цвіту, та як зачув різні потячі голоси, то дуже здивувався: той легінь – великий майстер!

– Ей, легеню, та скажи мені, у кого ти вчився, що все вмієш робити?

– Я такий вродився! – відрубав слуга.

– Добре, можеш іти геть, – дозволив Люцифер. – А увечері будь тут – дістанеш новий наказ!

Увечері хлопець зайшов до Люцифера, а той прийняв його дуже мило, хотів догодити, припрошував до столу – їсти й пити. Але хлопець не хотів пригощатися. Замість того, він почав просити роботу. Люцифер знову похвалив легеня за те, що він так поводиться, бо, що й казати, добрий то слуга, котрий не їсть, не п'є, а просить роботу! І найстарший чорт придумав нове діло.

– Ну, слуго мій, будеш сеї ночі стерегти у стайні одну стару кобилу, але сторожи, як свої власні очі, бо коли хтось її вкраде, тобі зараз кінець!

Легінь сього разу вже не зажурився, пішов до нареченої і спокійно переповів їй, що, зрештою, дістав легку роботу – треба лишень стерегти стару кобилу, аби її не вкрали зі стайні.

– Йой, милий мій, не дуже потішайся, бо сеї ночі буде тобі тяжко, як ще ніколи не було: стара кобила – то сама Люциферка, і ти ледве встигнеш переступити поріг стайні, як вона тебе уб'є. Так вимудрував той старий чортисько! Інакше він не міг тебе перехитрити – не знав, як тобі вкоротити віку. Але збудешся й сеї тяжкої біди, як будеш мене слухати. Іди до коваля, най викує тобі залізну палицю, залізні остроги й залізну вуздечку. Із тим усім вертайся

назад. Я закручу тебе у двадцять буйволячих шкур, між шкурами понасипаю попелу, а самі шкури витикаю глищами. Так ти зайдеш у стайню. Кобила зразу заірже, прискочить до тебе, зачне кусати і рвати буйволячі шкури. За той час гати її, як можеш, залізною палицею – по очах, по писку. Коли кобила зірве з тебе двадцять шкуру, накинь їй на голову залізну вуздечку, сядь на хребта, а гострими острогами так стисни в боки, аби з проклятої дух вийшов. Тоді вона впаде на коліна, а ти зіскочи на землю, вибіжи зі стайні та й – просто сюди.

Так воно і сталося. Легінь дав ковалеві викувати для себе залізну палицю, залізні остроги й залізну вуздечку. Наречена зашила його у двадцять буйволячих шкур і ще раз наповіла, що має чинити. Зайшов легінь у стайню, а стара кобила заіржала та як прискочила, то із буйволячих шкур аж шмаття полетіло. Але хлопець добре пам'ятався, він зі страху розуму не втратив. Минуло добрих півгодини, доки вискочив із стайні та й полетів вітром до своєї дівчини, аби розповісти про ту страшну бійку.

Вислухала дівчина і каже:

– Знаєш що? Мені видиться так, що ти зробив не все – вона ще у силі і лише прикинулася мертвою. Та ніколи довго говорити, ліпше біжим звідси, бо Люциферка вже знає, що усі поради давала тобі я, і тепер нас будуть доганяти.

Раненько, як зоріло, побита кобила зайшла до Люцифера й розповіла, що трапилося.

– Не сиди, – кричала вона чоловікові, – біжи скоро за ними, злови їх обох і зітри геть на мак!

Люцифер одразу полетів, як змії.

Біжать наші втікачі, біжать – і враз дівчина каже:

– Глипни лишень, мій милий, назад! Чи не женеться хтось за нами?

– Виджу, моя мила, женеться за нами якась синя хмара.

– Ну, раз ти видиш синю хмару – знай, що то Люцифер. Але ми його перехитримо! Ти обернешся на старого діда, а я – на нивку проса. Ти з тої нивки будеш зганяти потят. Чортисько питає – чи не видів ти, як сюди проходили один легінь і одна дівка. Маєш відповісти, що так, видів їх, але ще тоді, коли на сій нивці виорював першу борозну. Люцифер зміркує, що то було давно – і вже йому ніяк нас не догнати. Та й рушить назад, а ми обернемося знову на тих, ким були, й поспішимо далі.

Так і сталося. Легінь обернувся на старого діда, а на місці дівки появилася красна нивка проса. Прилетів Люцифер і, ледве дихаючи, каже:

– Гей, чуєте, діду! Ви не виділи, як сюди проходили один легінь і одна дівка?

– Ой видіти видів, але ще тоді, коли на сій нивці виорював першу борозну.

Люцифер повернувся лицем у той бік, звідки прилетів, і рушив додому. Там розповів Люциферці, як він походив.

– Ей, ти, старий осле! – закричала жінка. – Той дідо й був легінь, а нива проса – дівчина!

Люцифер розсердився:

– Якщо я осел, виходить – ти мудріша, тоді біжи за ними сама!

Люциферка стала нарікати, що вона побита й не може пускатися в далеку дорогу.

Чортисько подумав, що ліпше йому чимскоріше щезнути з-перед жінчиних очей, і знову полетів наздоганяти втікачів.

Молодий легінь і молода дівчина були вже геть далеко, бо вони ще мали добрі ноги. Та дівчина відчула, що біда, і каже:

– Глипни лишень, мій милий, назад! Чи не женеться хтось за нами?

– Виджу, моя мила, знову женеться синя хмара.

– То Люцифер! Зараз він нас дожене, треба рятуватися: ти перемінишся в млинаря, а я – в старий-престарий млин, на якому й драниці прогнилі. Люцифер зазвідає, чи не видів ти, як сюди проходили один легінь і одна дівка. Ти маєш відповісти, що так, видів їх, але ще тоді, коли почав тесати перший сволок до свого млина. Чортисько поміркує, що то було давно – і вже йому не догнати нас, та й рушить назад, а ми обернемося знову на тих, ким були, й побіжимо далі.

Так і сталося. Легінь перемінився на старого млинаря, а там, де стояла його дівчина, з'явився старий-престарий млинисько.

Прилетів Люцифер та й поспіхом звідає:

– Гей, чуєте, діду! Ви не виділи, як сюди проходили один легінь і одна дівка?

– Ге-гей, видів, але ще тоді, коли почав тесати перший сволок до цього млина.

І Люцифер повернув додому. Тільки показався Люциферці на очі, як вона помітила, що він повернувся з порожніми руками:

– Тепер скажу, що ти ще більший дурень! Мушу доганяти їх сама!

Вона вітром вихопилася навздогін молодцям.

А дівчина знову каже хлопцеві:

– Глипни лишень, мій милий, назад! Чи не видиш децо?

– Виджу, моя мила, якусь червону хмару. Вона вітром несеться за нами.

– То сама Люциферка. Вона хитріша за старого чорта, та нас із тобою не перехитрить! Перемінися на качура, а я стану озером. Люциферка впізнає в качурі тебе, а в озері – мене. Вона буде кликати тебе: “Тай, тай, тай!” Ти підпливай до неї, та не давайся в руки – і так, помалу, замани її на середину озера. Там вона утопиться.

Так і сталося. Легінь перемінився на красного качура, а дівка – на озеро. З'явилася Люциферка і – нараз:

– Тай, тай, тай!

Качур то покажеться перед її очима, то крутне хвостом і відпливе. А Люциферка помалу за ним та за ним і допливла уже до середини глибокого озера. Тоді знялися величезні хвилі й покрили Люциферку на віки вічні.

Так урятувалися молодий легінь і молода дівка, що дуже любили одне одного. Тепер вони знову взяли людську подобу і пішли в село, де хлопець народився.

Ой, яка радість була дома! І старенький нянько, і двадцять четверо братів із своїми молодими жонами – усі обцілювали наймолодшого хлопця, щасливі, що він вибрався з великої біди. І ще більше зраділи тому, що з ним була найменша сестриця, яка приворожила легеня до себе своїми чудодійними очима.

Недовго чекали, а одразу, на другий же день, пішли до вінця і справили весілля на ціле село. І відтоді щасливо зажили всі двадцять п'ятеро синів і двадцять п'ять сестер, та ще й тепер живуть, коли не повмирали.

ПРО БОГАТИРЯ СУХОБРОДЗЕНКА ІВАНА Й НАСТАСЮ ПРЕКРАСНУ

В однім царстві, в однім господарстві жив собі чоловік і мав два сини. І ростуть вони не по роках, а по годинах – так ростуть, як із води йдуть. Віддав їх батько у школу, і вони там так грамоти набрались, краще того, що їх навчав. Приходить старший син до свого батька й каже йому:

– Тату мій любий! Дай мені лучок і стрілок пучок: я поїду собі лицарства доставати.

Батько заплакав, дав йому коня... І поїхав він аж у десяте царство. В'їхав у степ, найняв собі намет і ліг на дванадцятьоро діб спати. Проснувся і почав із бабою воюватися. Невеликий час пробув – пробув сім літ, потім настиг його брат його менший.

Приходить той менший син до батька й каже:

– Тату мій любий! Дай мені лучок і стрілок пучок: я поїду собі лицарства доставати.

Дав і йому батько коня й усе і виряджає його й каже:

– Їдь, – каже, – сину мій, Іване, їдь, Бог з тобою! Може, тобі в степу доведеться з яким лицарем битися – вперед не бийся, а розпитайся, як звуть, бо, може, наткнешся на брата. Ти будеш Сухобродзенко Іван, а той Сухобродзенко Василь.

Сів Іван на коня і поїхав, їде аж у десяте царство. Коли дивиться – в степу стоїть намет, коло нього кінь – полум'я п'є, а яру пшеницю їсть. Пустив коня до коня – кінь з конем не б'ється. Пустив хорта до хорта – хорт із хортом не кусається. Пустив сокола до сокола – сокіл сокола не кусає.

Входить Іван у намет, а там лежить богатир, на дванадцяті діб спати ліг. Він коло нього походив, походив і сам у тому наметі ліг спати – дванадцяті діб спав, на тринадцяту кінець.

І не за великий час прокидається старший, коли дивиться – лежить хтось коло нього. Ухопив меч і хотів йому знести голову з плеч. Далі роздумався:

– Коли, – думає, – він на мене сонного не напав, то й я його не буду починати. Нехай проспиться, і я його розпитаюся, що воно є таке.

Проспався той, прокидається. Умився, помоливсь Богу. І той старший не знає, що то його брат, став приймати його. Стали вони пити чай. Напились чаю, от він йому й каже:

– Ну, тепер сідаймо на коні та їдьмо у степ битися!

Поїхали. Почали битися. Вдарились раз – відскочили. Вдарились другий раз – відскочили. Потім розігнались третій раз. Старший меншому хотів голову з плеч зняти. Менший нагадав батьківське слово, упав з коня й говорить:

– Хто ти такий? Пожди, не бийся.

Той йому каже:

– Я Сухобродзенко Василь.

А менший йому каже:

– А я Сухобродзенко Іван.

Тоді старший брат скочив з коня, ухопив його за шию, заплакав і каже:

– Є ми рідні брати! Годі битися, ходім у намет!

Погуляли собі, а старший брат каже:

– От що, брате, тепер ми погуляли. Ти відпочивай, а я поїду в степ. Вже сьомий рік я воюю з бабою, так мені треба їхати з нею воювати.

– Поїду і я з тобою, – каже менший.

– Ні, ти залишайся, бо ти ще молоденький. Не треба, щоб тебе там убили. Поїду я сам.

Той почекав трохи, поки старший брат сховався. Осідлав свого коня й поїхав за ним у погоню. Приїжджає. Дивиться – брат уже воює. Він зліз із коня, як махне мечем, то на той бік – як полова, а на цей – як солома. Дивиться, що баба втікає. Він погнався за нею. Вона в нору хотіла. Тільки він догнав її над норою, як махнув мечем, так і відрубав їй половину ноги. Вона так і втекла в нору. Стоїть він над норою й жалкує, що тільки половину відрубав...

А старший брат ходить між трупів і шукає його. Думає, що він уже давно вбитий.

– Ах, Боже ж мій, тільки нажив собі брата, а він уже вбитий!

Але дивиться, аж його брат сидить над норую і плаче.

– А чого це ти, мій братику, плачеш?

– Як же, – каже той, – мені не плакати, коли в цю нору втекла проклята баба.

– Та чорт її бери: нехай утікає.

– Е ні, – каже, – не хочу. Я її витягну. Рви комиші та плети канат!

Виплели канат, і пішов Іван сам у ту нору, а братові каже:

– Ну, гляди ж, як я стрепену, щоб ти мене тяг!

Входить туди. Дивиться – сидить дівчина-красуня й хустки гаптує. Побачила його й каже:

– Слухом чувати, Сухобродзенка-богатиря у вічі видати. За чим ти, – каже, – сюди так глибоко забивсь?

– Сюди, – каже, – втекла баба, то я хочу її звоювати.

– Не звоюєш ти її, – каже вона. – Як мене візьмеш за себе, то я тобі поміч дам, і ти тоді її звоюєш.

– Я тебе, – каже, – за себе не візьму. А є у мене нагорі старший брат – от за того йди.

– Йди ж, – каже, – і дивись за грубкою: вона сидить на верстаті й військо тче.

Йде він і дивиться: сидить баба. На цей бік кине – кінь, на той бік кине – козак. Він підходить і каже:

– Здорова, бабко!

– А здоров, вражий сину! Одрубав ти мені половину ноги, ще й сюди прийшов? А що? Чи будемо битися, чи миритися?

– Ні, бабо, не того я сюди йшов, щоб миритися!

– Ну, ходім на тічок, давай битися!

Як узяли битися, як узяли битися... ні він її, ні вона його. Баба утомилась і каже:

– Сип, дочко, під нього горох, а під мене вугілля.

Та дочка як підправить під нього вугілля, а під неї горох, то та баба тільки коліньми: цап, цап, цап, а він зверху. Баба почала знов кричати до дочки:

– Сип, вража дівко, під нього горох!

А дочка підправила та й ще їй додала гороху. Баба впала, а той її вбив. Потім узяли вдвох з дочкою й понабирали всякого дорогого одягу. Він стрепенув, і їх витягли нагору. І взяв він ту дівчину, дав її старшому братові за жінку, й поїхали вони у намет. Він – молодий юнак, зморився й ліг спати. А вона каже мужеві:

– У мене є сестра, ще краща від мене.

Вона думає, що той спить, а той усе чує.

– А де ж вона? – питається її муж.

– Украв Білий-Полянин за жінку собі.

– А як же її звать?

– Прекрасна Настася.

Іван встав, умився, осідлав коня і поїхав.

Старший брат і питається його:

– Куди ти, мій братику, їдеш?

– А що ж, – каже, – брате, тобі дістав жінку, поїду й собі діставати.

Приїжджає він у десяте царство. Дивиться – стоїть хатка.

Він до тієї хатки – помоливсь Богові. Баба відчинила двері. А у баби голова обручем збита.

– А, слухом чувати, Сухобродзенка-богатиря у вічі видати. То було чутно, тепер і у вічі видно. Чи по волі, чи по неволі?

– По волі, – каже той, – бо добрий молодець не ходить по неволі.

– Куди тебе Бог несе?

– Що, стара, чи не чула ти де Білого-Полянина? Сам білий, поле біле, хорти білі – усе біле.

– Не чула, – говорить. – Їдь до моєї сестри середульшої, може, вона тобі скаже. Нічого тобі, голубчику, й попоїсти дати, хіба нà – головку капусти, може, де попариш та з'їси.

Він узяв і поїхав. Стоїть хатка. Він до тієї хатки молитву сотворив. Баба відчинила двері – двома обручами у неї голова збита.

– Слухом чувати, Сухобродзенка-богатиря у вічі видати. Куди тебе Бог несе?

– А що, – говорить, – шановна стара, чи не чула ти про Білого-Полянина? Сам білий, поле біле, хорти білі, коні білі – усе біле.

– Ні, – каже, – не чула, їдь до моєї старшої сестри: може, вона знає. Нічого тобі, голубчику, дати на дорогу. На, візьми круп пшоняних трошки, може, де кашу звариш.

Поїхав він. Дивиться – іде заєць і четверо маленьких зайченяток лізуть за ним, так бідні схудли. Він узяв головку капусти, розрізав на чотири частини й кинув їм. Зайчики поживились, а заєць і каже йому:

– Спасибі тобі, Сухобродзенку Іване, що ти моїх діток поживив. Я тобі у великій пригоді стану.

Поїхав далі. Дивиться – хатка. Він сотворив до тієї хатки молитву, баба відчинила двері – трьома залізними обручами у неї голова збита.

– Слухом чувати, великого богатиря, Сухобродзенка Івана, у вічі видати. То було чутно, а тепер і у вічі видно.

– Чи не бачила, стара, – питається він, – Білого-Полянина? Сам білий, кінь білий – усе біле.

– Не бачила, – каже. – Їдь до мого найстаршого сина. Як він тобі не скаже, то вже ніхто не скаже. Нічого тобі, мій голубчику, дати попоїсти. Одним-одно поросятко маю, візьми хіба вже й те. Де-небудь заріжеш собі й поживишся.

Їде він, аж коли бачить: іде качка і малесенькі каченята веде. Маленькі, біднячки, попроставали. Він подивився на них, узяв та й висипав їм пшоно; вони підкріпилися, а стара качка й каже йому:

– Спасибі тобі, Сухобродзенку Іване, що ти діток моїх трохи підживив. Я колись тобі у великій пригоді стану.

Він собі й думає:

– Господи, Боже ж мій, у якій пригоді вона може мені стати, коли вона така маленька?

Поїхав далі. Бачить: іде вовк і веде за собою вовченят – ті вовченята попроставали. Він дивився, дивився на них і жаль йому стало маленьких вовченят. От він узяв та й кинув між них те порося; вони розірвали його й підкріпились. Тоді вовк обертається й каже йому:

– Спасибі тобі, Сухобродзенку Іване, що ти моїх діток погодував; за те я тобі, може, коли у великій пригоді стану.

Поїхав він. Приїжджає у десяте царство, дивиться – стоїть хатка. Він до тієї хатки сотворив молитву, святий Юрій одчинив.

– Слухом чувати, Сухобродзенка, превеликого богатиря, у вічі видати. За чим Бог так далеко заніс?

– Чи не чули про Білого-Полянина?

– Ні, – каже святий Юрій, – нічого не чув. Почекай: я своїх хортів скличу, як вони не знайдуть, то вже ніхто в світі тобі не скаже.

Поставив Івана за дверима, а сам вийшов і крикнув. Як прийшли звірі – повен двір найшло! Усякі тут були.

– А що, – питається святий Юрій, – усі зібрались?

– Усі, – кажуть, – тільки ще нема кривої вовчиці.

– А чи не чували, – каже, – чого про Білого-Полянина?

– Ні, – кажуть. – Либонь, розказували, що його хорти та твоїй вовчиці ногу перекусили. А більш ми не чули.

Коли ось іде та стара вовчиця. Йде і шкандибає.

– Ах, ти, – каже, – стара кривуле, а чого це ти так барилась? А чи не чула часом чого про Білого-Полянина? Сам білий, поле біле, коні білі, хорти білі – усе біле.

– Як, – каже вона, – господарю, не чула, коли в його дворі мені його хорти ногу перекусили.

От святий Юрій розпустив усіх, а її залишив і каже Іванові:

– Ну, гляди ж, як будеш іти й вона буде казати: “А бачиш місто?”, кажи: “Не бачу!” Аж поки не прийдеш до міста і не побачиш царини. Бо вона боїться хортів.

Бере він вовчицю на коня й поїхали. Тільки вона каже:

– А бачиш, Сухобродзенку, місто Білого-Полянина?

– Ні, – каже, – не бачу.

Проїхали трохи. Вона знов питається:

– А чи бачиш?

Він уже зовсім бачить, але каже:

– Ні, не бачу.

Коли під’їжджають аж до царини, вона й питає:

– А то, вже бачиш?

– Бачу, – каже.

Вона як схопитися з коня, як махне, та так, що й конем не доженеш, уже й не кульгає зовсім, так хортів боялася! Пройшов він царину. Дивиться – аж стоїть хатка. Він молитву сотворив. Відчинила двері стара баба.

– Слухом чувати, Сухобродзенка Івана у вічі видати!

– А що, – каже, – бабуню, чи не знаєш ти Білого-Полянина?

– Як, – каже, – не знати мені, коли я його баба. А нащо він тобі?

– Я хочу взяти собі у нього прекрасну Настасю собі за жінку.

– Помагай тобі Боже.

– Підіть, бабусю, й розпитайте її, коли він із дому поїде, і скажіть їй, що приїхав такий-то й такий і хоче її взяти!

Пішла баба. Приходить до Настасі й каже:

– Прекрасна Настасе! Приїхав, – каже, – великий, славний богатир Сухобродзенко Іван і хоче тебе собі за жінку взяти!

– Боже, – каже, – йому поможи, я давно сама того хочу.

– А де ж твій чоловік?

– Поїхав, – каже, – на полювання. Скажи йому, коли він має час, нехай зараз доїжджає й забирає мене.

Приїхав Іван, забрав її, заплатив бабі й поїхав. Їде він, їде, приїжджає в десяте царство.

Білий-Полянин із своїм Гнатом-Булатом, вірним слугою, вертається з полювання. Б’є свого коня тесаком між вуха.

– Ну, – кричить, – скоріше до Прекрасної Настасі на чай поспівай!

Кінь до нього говорить:

– Пане любий, пане милий, уже Прекрасної Настасі немає.

– А де ж вона? – питається Білий-Полянин.

– Сильний богатир Сухобродзенко Іван узяв.

– Нічого, мій коню! – каже. – Ще ми приїдемо, виоремо, насіємо жита, жито виросте, нажнемо, намолотимо, наваримо пива, нап'ємось і поїдемо доганяти, тоді й доженемо.

А кінь тільки на трьох ногах. Приїхали додому, зробили так, як казав Білий-Полянин. Потім погнався у погоню й догнав Сухобродзенка й відняв Прекрасну Настасю, а його порубав, посік на капусту і коня його також порубав.

Лежать вони обидва порубані. Йде зайчик, подививсь, пізнав його. Сів та й плаче:

– Це ж мій господар, той, що моїх діток голодних нагодував.

Летить качечка й питається:

– Зайчику, зайчику, чого ж ти плачеш?

– Як же, – каже, – мені не плакати, коли це лежить порубаний мій господар, що моїх діток нагодував.

Качка пізнала його й каже:

– Адже ж він і моїх діток нагодував.

Сіли вони і вдвох почали плакати. Йде вовк і питається:

– Зайчику-братику, а чого це ти плачеш?

– Як же, – каже, – мені не плакати, коли він моїх діток нагодував, а тепер я йому не можу нічим допомогти.

Вовк сів і собі став плакати:

– І моїх, – каже, – діток він нагодував.

Утрьох уже плачуть.

Качечка говорить їм:

– Чого ми будемо плакати! Ну, щось думати про нього!

Качка полетіла, а зайчик побіг за нею. А вовкові сказали, щоб стеріг.

– Гляди, ж, – кажуть, – вовче, стережи його й не чіпай. Бо не дивись, що ми такі маленькі, а ми тебе також посічем, як ось він посічений лежить.

Побіг зайчик до гончара й украв двоє горняток: одно причепив качечці під праве крильце, друге – під ліве. Зайчик побіг, качечка полетіла. Прибіг зайчик у Чуй-ліс. У тім Чуй-лісі є криниця, а в тій криниці – цілюща й живуща вода, а коло неї стоїть дванадцять чоловік сторожів.

Тепер качечка сіла на яблуні, а зайчик почав бігати між ними. Вони ось-ось не вхоплять його.

– Чи бач, братці, зайчик! Якби ми його зловили, було б що пообідати.

Шість чоловік побігло за ним. Він бігає між ними, вони мало його не вхоплять. А він усе так робить, щоб як тільки відвести ще й їх від криниці.

– Братця! – кричать вони. – Дайте помочі! Зловимо зайчика!

І ті собі від криниці та за зайчиком. А качечка з дерева пірнула у ту криницю, набрала цілющої і живущої води й полетіла. Вони як оглянуться та покинули зайчика і до криниці. Зайчик за качечкою побіг, і слід простиг. Прибігають. А вовк усе сидить і стереже.

– А що, – кажуть, – вовче, не зачіпав?

– Їй-бо, – каже, – не зачіпав!

От вони покропили цілющою водою, Іван оцілів. Покропили живущою, він ожив.

– Ото, – говорить, – як я заснув!

– Еге, – кажуть, – пане любий, дивися, – кажуть, – як ти був заснув, так, як твій кінь.

Покропили коня, він зцілювся й ожив. Надумався Іван, що у нього відняв Білий-Полянин Настусю, вернувся назад і поїхав до тієї сторони. Приїжджає.

– Здорова була, – каже, – стара!

– Здоров, Іване! Адже ж він тебе був на капусту порубав!

– Ні, – каже Сухобродзенко, – то він не мене порубав, а куль соломи. Піди, стара, й спитай Настусю: нехай вона допитається, де він такого коня добув!

Пішла стара й каже:

– Здорова була, Настусе Прекрасна! Приїхав Сухобродзенко Іван!

– Але ж, – каже, – він його на капусту порубав?

– Ні, не його, а куль соломи. Казав він тобі, щоб ти довідалася, де Білий-Полянин такого коня взяв?

Приїжджає Білий-Полянин. Вона його й питається:

– Скажи мені, де ти такого коня взяв, що як ми далеко не втекли, а ти нас таки догнав.

– Прекрасна Настусе! За ті коні, – каже, – збувають голови. Є, – каже, – Чуй-ліс. У тім лісі є три баби, і в однієї баби є три кобили. Хто тих три кобили попасає три дні, той заробить лошака. А хто не встереже й упустить, той збудеться своєї голови.

Вона все розказала старій. А та це все переказала Іванові Сухобродзенку. Уклонився він бабі й пішов. Ішов, ішов, аж у десяте царство зайшов, їсти йому дуже схотілося. Дивиться він – аж над дорогою гніздо шершнів. Він поліз на дерево, коли матка вискакує з гнізда і каже йому:

– Слухом чувати, Сухобродзенка Івана у вічі видати. По що ти так високо до нас забрався?

– Не питай, – каже, – бо я дуже їсти хочу і вас усіх із гніздом з'їм.

– Не їж, – каже, – я тобі у великій пригоді стану!

Подумав він, подумав, кинув їх і пішов. Дивиться – комашні купа. Матка вискочила й каже:

– Слухом чувати, Сухобродзенка Івана у вічі видати! Навіщо ти нас рунтаєш?

– Не питай, – каже, – як я їсти хочу, то вас усіх з купиною з’їм!

– Не їж, – каже, – я тобі у великій пригоді стану.

Подумав, подумав він і пішов далі. Йде понад морем, аж дивиться – на піску лазить рак. Сам висох увесь, а живий. Він подивився – їсти нічого – взяв та й кинув у воду. Рак очуняв, вернувся й каже:

– Спасибі тобі, Сухобродзенку Іване, що ти мене врятував, я тобі у великій пригоді стану.

Пішов він далі. Дивиться – палі. На кожній голова стримить, тільки на одній нема. От він і думає:

– Отут-то моя голова поляже!

Йде далі. Дивиться – хатка, а в тій хатці стара бабка. От він і каже:

– А здорова, бабко, а чи в тебе тут, – каже, – кобили пасти?

– У мене, – каже вона. – Три дні попасеш – візьмеш лоша, а як погубиш – голови позбудешся. Ночуй, – каже, – у мене. А я тим часом піду до кобилок замовити, щоб тобі було лоша за цих три дні.

Пішла вона. А її дочка йому й каже:

– Не вечеряй, а йди послухай, що вона їм буде казати.

Пішов він і слухає, а вона й каже:

– Дивиться ж, як він пожене вас пасти, то щоб ви мені втекли в Чуй-ліс – там він вас не знайде.

Він вернувся в хату, а дівчина й питається його:

– А що? Чув?

– Чув! – каже.

– Ну, гляди ж! Стережи добре, бо пропадеш!

Повечеряв він, ліг спати. Рано встав, збирається гнати кобилки на пашу, а баба й каже йому:

– Ну, гляди ж, паси добре! Візьми лучок – уб’єш тетервачка, візьми лучечок – уб’єш зайчика, і як вечоріти стане, то щоб ти й кобилки пригнав і тетервачка приніс, і зайця.

Дала йому із сном пиріжок і каже:

– Як схочеш пополуднувати, то пополуднуєш.

Погнав він. Пасе. Захотілось йому їсти. От він з’їв той пиріжок і заснув. Прокинувся – коли нема кобилок. Плакав він, плакав – нічого не помагає. Тоді він встав, натягнув лучечок – убив зайчикча, натяг лучок – убив тетервачка. Летить до нього шершень і питається:

– Пане любий, пане милий, чого ти плачеш?

– Як же мені, мушко, не плакати, коли я погубив кобилки.

Шершень як крикне, як свисне!.. Як почали з усіх сторін летіти шершні, от він їм і каже:

– Глядіть мені, щоб кобилки були зараз!

Полетіли вони і знайшли їх у Чуй-лісі, аж у яру.

Як почали їх кусати, то ті не витримали, давай бігти. От і пригнали їх аж до Йвана. Він тоді взяв доброго дрюка і погнав їх додому. Загнав у стайню, а сам входить у хату.

– А що, – питається баба, – пригнав кобилки?

– Пригнав, – каже.

– А зайчика приніс?

– Приніс.

– А тетервачок є?

– Є, – каже.

– Ну, сідай вечеряти, а я піду до кобил.

Дівчина знов каже йому:

– Не вечеряй, а йди слухати, що вона їм буде казати.

Пішов той. Коли чує, а вона кобил лупить дрюком і кричить:

– А я ж вам казала, щоб ви од нього втікали!

– Ми, бабусю, – кажуть, – утікали, та щось руденьке, маленьке як почало нас гонити, то ми аж до нього прибігли.

– Ну, глядіть же, щоб завтра ви мені втекли у такий ліс, щоб вас там і птиця не знайшла. Залізьте у гнилу колоду, то там ніхто не знайде.

На другий день рано вона знов дає йому пиріжок із сном і каже:

– Візьми лучок – убий тетервачка, візьми лучечок – убий зайчика і щоб кобилки пригнав.

Він знову з'їв той пиріжок і заснув. Прокидається – нема кобил. Він сів і плаче. Натягнув лучок – убив тетервачка, натяг лучечок – убив зайчика. Маленька комашечка прилазить до нього й питається:

– Чого ти плачеш?

– А як же мені не плакати, коли мої кобилки повтікали.

– Чекай, не плач!

Полізла зараз до своїх і скликала всіх, і пішли вони в ліс. Знайшли кобил у лісі, у гнилій колоді. Як почали їх кусати, то аж до нього пригнали. Він їх пригнав додому, а сам увійшов до хати. Баба його й питається:

– А що, пригнав?

– Пригнав, – каже.

– А тетервачка й зайчика приніс?

– Приніс.

– Ну, йди, вечеряй, а я піду до кобилок. Ще день попасеш і будеш мати коника.

А дівчина знов каже:

– Йди, дивись, що вона буде робити їм.

Пішов він і бачить, що вона б'є їх дрюком і кричить:

– А чому ж ви не втікали?

– Ми, бабусю, втекли, то щось маленьке, руденьке як почало нас кусати, то ми прибігли назад.

– Ну, глядіть же, щоб завтра ви повтікали у море. Там вас уже ніхто не знайде.

На другий день дала йому пиріжка зі сном і каже:

– Ну, візьми лучок – убий тетервачка, натягни лучечок – убий зайчика і щоб кобилки пригнав!

Він з'їв пиріжок і заснув. Прокидається – аж нема кобил. Він сів і плаче. Знає, що вони в морі, але ніяк не вижене їх звідти. Коли лізе рак і питається його:

– Пане любий, пане милий, чого ти плачеш?

Той йому і каже.

– Стій, – каже рак, – не плач, може, я тобі поможу.

Як крикне, як свисне, збіглись усі раки – і великі, й малі. От той рак і каже їм:

– Щоб ви мені зараз вигнали з моря тих кобилок.

Вони пірнули. Як почали їх там кусати, кобили не витримали і вискочили до Івана. От він їх зайняв дрюком, пригнав до баби.

– Ну, сідай же ти вечеряти, а я піду до кобилок, щоб тобі завтра було чим заплатити.

А дівчина йому й каже:

– Йди, дивися, що вона буде робити.

Пішов він і чує, як баба кричить:

– Щоб мені зараз було по лошачку, коли не вміли ховатися!

Лошачки стали перед нею. Вона взяла із двох гарних вийняла печінку і легені та вклала в поганішого.

А дівчина йому й каже:

– Як буде вона тобі давати гарного лошачка, не бери, бо ти ж бачив, що вони порожні. “Вже, – кажи, – за три дні служби не варто брати гарного лошачка”. І уздечки гарної не бери, а проси із личка.

Переночували. От ідуть у стайню. Вона й каже:

– Ну, бери котрого хочеш лошачка. От стоїть гарненький – бери!

– Ні, – каже, – бабуню, я того не хочу. Дайте мені цього поганенького і дайте мені личану уздечку, щоб мені гріха не було, що за три дні служби такого понабирав.

Загнуздав його й веде. А той йому й каже:

– Пане мій любий, дозволь мені відлучитися на цю ніч, нехай я матір поссу.

– Йди, – каже.

Той пішов. Виссав матір, виссав тіток. Приходить до нього й каже:

– Ну, пане мій любий, сідай тепер на мене.

– Чи ж ти мене, – каже Йван, – втримаєш?

– Чи втримаю, – каже кінь, – чи не втримаю, то побачиш. А от краще скажи мені, як тебе нести: чи нижче лісу стоячого, чи вище хмари ходячої?

– Ні, – каже, – неси мене по суходолі. І неси до Настасі Прекрасної.

Поніс той. Приніс його до баби. Входить він у хату й каже:

– Здорова була, бабусю!

– А, здоров, Іване Сухобродзенку. А я вже думала, що ти не живеш на світі.

– Ні, – каже, – бабусю, живий! Піди-но й спитай Настусю, коли не буде Білого-Полянина вдома, то я вже тепер її візьму.

Пішла баба й каже:

– Приїхав Сухобродзенко Іван. Він питається тебе, коли Білого-Полянина не буде вдома, щоб тебе взяти.

– Скажи йому, бабусю, що тепер саме час, бо його нема вдома, поїхав на полювання.

Приходить баба до Івана й каже йому. От він на коня та й туди. Взяв Настусю й утік із нею.

Вертається Білий-Полянин з полювання, поганяє свого коня й каже йому:

– А ну-бо, хутчій поспішай до Настасі на чай!

– Гай, гай, – каже кінь, – нема чого нам квапитися, бо вже твоєї Настасі Прекрасної нема й не буде. Узяв славний, могутий богатир Іван Сухобродзенко.

– Як, – каже, – Іван Сухобродзенко? Я ж його на капусту посік!

– Ні, – каже кінь, – це ти не його посік, а куль соломи.

– Ну, – каже, – нічого те, нехай утікає. А ми ще виоремо, посіємо жито, вижнемо, зберемо, змелемо, наваримо пива, нап'ємось і тоді поїдемо й доженемо, й одберемо Настасю.

– Ні, пане мій любий, як думаєш доганяти, то їдьмо зараз, бо потім буде вже не пора. У нього тепер кінь – мій рідний брат.

– Коли так, то їдьмо! Я ж йому покажу, як чужих жінок красти!

Поїхали. Той кінь летить вище дерева стоячого, а він його між вуха тесаком б'є й усе поганяє. От уже доганяють, от доженуть! Тільки Сухобродзенків кінь обертається до свого брата – коня Білого-Полянина – і говорить йому:

– Невже ж, – каже, – брате мій милий, ти проти мене підеш? А ми ж, – каже, – сини однієї мами.

– Що ж, – каже той, – я буду робити, коли він мене між вуха тесаком б'є?

– Підніми, – каже, – ти його під хмари та струсни там, то він і пропаде!

Підняв той Білого-Полянина під хмари, струснув. Упав той на землю й геть розбився. І полізли з нього гади, змії, жаби, ящірки і всяка нечисть.

Сухобродзенко взяв його коня й слугу Гната-Булата до себе й поїхав. Це вже додому поїхав, до батька, їхали цілий день. Увечері стали ночувати. От Сухобродзенко із жінкою поснули, а Гнат-Булат не спить. Тільки чує: на дереві посідали зозулі й одна каже:

– Їде, – каже, – славний богатир Сухобродзенко Іван додому. А вдома батько рідний, мати нерідна; батько рад, мати не рада. Як прийдуть додому, буде йому перша смерть: дасть йому мати на ніч білу сорочку. Він як її надіне, зараз умре. Хто ці слова чує й перекаже, той по коліна каменем стане.

Записав ці слова Гнат-Булат і мовчить, нікому не каже. Пани повставали й поїхали. Їхали цілий день. Увечері стали на нічліг. Пани напились чаю, повечеряли й заснули, а Гнат-Булат не спить. Знов попрілітали зозулі й одна каже:

– Їде славний богатир Сухобродзенко Іван додому, в гості. А вдома батько рідний, мати нерідна; батько рад, мати не рада. Буде йому друга смерть: як приїде додому, як сядуть вечеряти, то вона йому дасть склянку вина. Він як вип'є, то зараз у ньому всередині загориться, і він умре. Хто теє чує й перекаже, той по пояс каменем стане.

Записав це Гнат-Булат і мовчить. Рано встали пани й поїхали далі. Увечері знов стають ночувати. Знов прилітають зозулі й одна каже:

– Їде, – каже зозуля, – богатир Сухобродзенко Іван у гості до батька. Батько рідний, мати нерідна; батько рад, мати не рада. Буде йому третя смерть: як він засне, мати перекинеться гадюкою й укусить його, і він від того вмере. Хто те чує й перекаже, той по шию каменем стане.

І це записав Гнат-Булат. На другий день рано пани повставали й поїхали. Приїжджають уже додому. Батько такий радий, так цілує їх, так обіймає, такий веселий. Мати також весела, нібито й вона рада.

Тільки повечеряли, вона дає йому білу сорочку на ніч, як вони йшли спати. Гнат-Булат це бачив і взяв та ту сорочку спалив, а йому дав іншу.

На другий день за вечерею мати подає йому склянку вина і просить його випити. Він тільки що хотів випити, як Гнат-Булат вирвав у нього з рук склянку і кинув. Вино розіллялося, і де воно розіллялося, там підлога вигоріла. Він трошки посердився на Гната-Булата, що той вирвав у нього з рук склянку, та й перестав.

На третій вечір, як вони лягли спати, вона перекинулася гадюкою й лізе до них у хату. А Гнат-Булат не забув, що третя зозуля казала, став за дверима й дожидає. Тільки вона до ліжка, а він як махне шаблею та й не попав гадюку, а

перерубав ніжку ліжка. Ліжко перекинулось, а Сухобродзенко й прокинувся та й бачить, що Гнат-Булат стоїть і меч підняв угору, а гадюка вже втекла.

От він і каже:

– А, – каже, – такий-то ти вірний слуга? Ти мене зарізати хотів. Чекай же ж, я тобі віддячу, будеш ти мене пам'ятати!

І хотів він його на смерть присудити. Тільки Гнат-Булат і каже йому:

– Почекай, – каже, – не присуджуй мене на смерть, нехай я тобі всю свою пригоду розкажу.

– Ну, розкажуй, послухаємо!

От він і розказав те, що чув од тих трьох зозуль, і як розказав, то по шию каменем став. От тоді Сухобродзенко й побачив, що за чоловік був Гнат-Булат. І жаль йому його дуже стало, а не знає, як йому допомогти.

Стояв той камінь, поки Сухобродзенкове дитя не вилізло на нього. А як вилізло, то впало і носа собі розбило. Кров попливла на камінь, камінь розско-чився, і Гнат-Булат вийшов. Дивиться Сухобродзенко, а Гнат-Булат носить його дитя по дворі.

От тоді він дуже зрадів і задав бенкет на увесь світ. Я там був, мед-вино пив, по бороді текло, а в рот не попало. Забили мене в гармату і як стрільнули, то я залетів аж у цю хату і тепер тут сиджу.

КОБИЛЯЧА ГОЛОВА

Сказала б казки – не вмію, сказала б приказки – не смію, сказала б небилиці – так багато плутаниці.

Ну, казки, хоч і не вміючи, а треба казати.

Був собі дід та баба. От і в діда дочка, і в баби дочка. От баба пускає їх на досвідки прясти. Дідова ж дочка пряде, а бабина все нічого не робить, а як прийде додому, то ще й обмовить ту.

Ну баба й зненавиділа дідову дочку та й каже до діда:

– Поведи свою дочку, де хоч, там її і динь, щоб вона в нас дурно хліба не їла!

От дід – нічого робить – і повів. Веде та й веде, та завів її в ліс – аж там стоїть хатка пуста.

Він її у ту хатку й увів.

– Сиди ж ти, дочко, тут, а я піду дровець нарубаю.

Та й пішов.

Прив'язав колодочку до віконечка, а сам подався додому. То оце вітер повіє, а колодочка – стук-стук, стук-стук!

А дівчина:

– Це ж мій батечко дрівця рубає!

Сидить вона собі шиє та й не вийде подивитися, що воно стука.

Аж уже стала й ніч.

Коли це – стукотить-гримотить – кобиляча голова біжить.

– Дівко, дівко, одчини!

Вона й одчинила.

– Дівко, дівко, пересади через поріг!

Вона й пересадила.

– Дівко, дівко, дай вечерять!

Вона й вечерять дала.

– Дівко, дівко, постели!

Вона й послала.

– Дівко, дівко, – просить, – положи мене спать!

Вона й поклала.

– Дівко, дівко, заглянь мені в ліве вухо, а в праве виглянь!

Вона й заглянула, а там – і лавки, і двори, і будинки великі, і всяка всячина.

От як виглянула в праве вухо – й така стала гарна!

Згодом вийшла вона заміж за такого хорошого парубка, і живуть собі гарно.

Діждали свята, вона й каже до свого чоловіка:

– Поїдьмо та й поїдьмо до мого батька в гості.

– То й поїдьмо, – каже чоловік.

Поїхали.

От як приїхали, а мачуха аж перелякалась, як побачила, що вона така стала, та й каже дідові:

– Поведи та й поведи й мою дочку, куди свою водив!

Він узяв та й повів.

Веде та й веде – коли ліс, а в лісі пуста хатка стоїть. Він узяв та туди її й завів:

– Отут тобі, дочко, жить! Та й пішов собі.

А вона досиділа аж до вечора, коли це – стукотить-грюкотить – кобиляча голова біжить.

– Дівко, дівко, одчини!

А вона:

– Не велика пані, сама одчиниш.

Вона й одчинила.

– Дівко, дівко, пересади через поріг.

– Не велика пані, сама перелізеш.

Вона й перелізла.

– Дівко, дівко, дай вечерять.

– Не велика пані, й сама візьмеш!

Вона й повечеряла.

– Дівко, дівко, постели спать.

– Не велика пані, й сама постелиш.

Вона й послала.

– Дівко, дівко, заглянь мені в ліве вухо, а в праве виглянь.

Вона й заглянула. А там – один ліс, та такий густий та темний – оком не проглянеш. Тут де не азявся вовк, ухопив її та й поніс не знає куди.

От, а в діда була собачка маленька. То оце вона лежить на призьбі та:

– Дзяв-дзяв! Дідова дочка – як ясочка, а бабиної дочки і слуху не чуть!

То баба:

– А, капосна собака, як дражниться!

Та й піде й прожене собачку з призьби і поб'є. То баба в хату, а собачка знову на призьбу та:

– Дзяв-дзяв! Дідова дочка – як ясочка, а бабиної дочки і слуху не чуть.

От баба і каже дідові:

– Піди, діду, довідайся, щб воно за знак, що твоя дочка приїздила в гості, а моєї й слуху не чуть.

Дід і пішов довідатися.

Коли приходить він туди – аж тільки хатка пуста у лісі стоїть.

ГАЙГАЙ

Жив собі бідний чоловік. Мав одного сина – статечного й робітного хлопця, та й сам не сидів склавши руки. Але бідність не могли вони подужати і тому жили у скруті.

– Агов, батьку, досить із мене!.. Піду я у світ, і будете видіти, що знайду ліпшу долю.

І хлопець зібрався в далеку дорогу. Батько провів його аж за поле. А там починався великий лісище. Попрощався чоловік із сином і тяжко зітхнув:

– Та чи побачу ще тебе? Гай-гай!

Як вимовив це слово, з'явився коло нього якийсь чоловік. Чорний-чорнезний і страшно паскудний! Каже:

– Я тут!

– А ми не кликали тебе, – відповідає батько.

– Я не глухий, чув, як ти крикнув: “Гайгай!”

– То я зі своїм сином прощався: “Гай-гай, – кажу, – чи побачу я ще тебе, сину, за свого життя?”

– Ну, – каже чорний чоловік, – щоб ти знав: я головний серед усіх нечистих, і звуть мене Гайгай. Коли ти вимовив це слово, я подумав, що ти мене кличеш.

І Гайгай уже намірився було йти геть. А потім щось собі надумав, повернувся і спитав чолов’ягу:

– А куди ти виряджаєш сина, що аж сюди прийшов з ним прощатися?

– Іде у світ на заробітки, бо вдома така скрута, що не можемо дати собі ради.

– А чи пустиш сина служити до мене? Тяжкої роботи він мати не буде, але біду відігнати годен: можете забагатіти.

Батько налякався: до проводиря нечистої сили відпустити єдиного сина? Але тут сам хлопець слівце докинув:

– Я, батьку беруся!

Гайгай поплескав його по плечу:

– Такого легеня мені й треба! Я зроблю з нього царя! А ти, старий, щоб не знав біди, візьми оці гроші.

І дав батькові мішок золота.

Чорний-чорнезний чоловік із хлопцем миттю щез. А батько, геть зажурений, вернувся додому. Проте чого сумувати: жити вже є з чого, з голоду не вмре!

А що сталося з сином? Гайгай поніс його в далекий незнайомий край. Завів хлопця до свого палацу, до пишної кімнати, й наказує:

– Тут і будеш жити. Я ж говорив, що в мене не тяжка робота. Будеш собі в кімнаті сидіти, їсти й пити, чого душа забажає. Але виходити не смій; ні митися, ні стригтися, ні голитися тобі не дозволяю. Якщо витримаєш рік, по твоїй заслuzі тобі заплачу. Чи згоден?

– Згоден.

Гайгай замкнув двері, й хлопець лишився в кімнаті один.

Так перебув він рік. За той час обріс і став дуже брудним. З’явився Гайгай.

– Вірно ти служив. Можемо з тобою вже розрахуватися. Але я просив би зостатися ще на один рік.

– Та добре вже, зостануся, – погодився хлопець.

Витерпів він і другий рік. Тоді Гайгай умовив його, щоб побув і третій.

Так хлопець три роки жив у нечистоті. Зробився з нього здоровенний хлопчище, тільки страшно подертий і такий нечистий, що аж почорнів.

– Такого відданого слуги, – каже дідько, – у мене ще не було. Тому не хочу тобі віддячити звичайною платою. Маю дяку тебе оженити. Даєш свою згоду?

– Як на мене, то добре було би. Лиш хто піде за мене – такого немитого і оброслого?

– То не твоя жура. Ти візьмеш царівну і станеш багатцем. Але, коли будеш уже сам собі паном, даси мені три задачі, які б я не міг виконати. Інакше пропадете – і ти, і твоя жінка!

– Хай буде!

Нечистий на radoщах аж підскочив:

– Ну, тоді готуйся. Ідемо сватати.

– Так оце – неодягнений, нечистий?

– Так, слухайся мене...

Сіли вони у бричку і рушили в путь. Спинилися аж перед високими царськими палатами. Гайгай, вбраний у срібло-злото, пішов до царя. Привітався й каже:

– У мене є син. Я прийшов за нього сватати царівну!

А в царя на відданні були аж три доньки.

– Я дуже радий, – сказав цар сватачеві. – Але таке вже це діло, хай кожна з дівчат відповість: любить чи не любить того легеня.

Цар закликав дочок і розповів, що прийшов сватач.

– А де молодий? – питають дівчата.

– Там, у бричці. Йдіть і подивіться...

Наперед вибігла старша. Заглянула у бричку а там сидить хлопчище – страшний, волохатий, одягнений у дрантя.

Вернулася до палацу й каже:

– Я його не хочу.

Побігла середуца, але і їй не сподобався хлопець.

– Ну, бачиш, – каже цар, – твого сина не хочуть дівчата.

– А може, ще полюбитися третій?

– Хай іде, погляне, бо я своїх дочок силою не буду віддавати.

Побігла й наймолодша. Хлопець сидить у бричці вже якийсь засмучений. Оглянула царівна його з одного боку, з другого... “Хлопець ніби непоганий, тільки б обчистити!” – подумала про себе. Повернулася до батька і сказала:

– Непоганий молодий, мені подобається.

– От бачиш, – засміявся до царя Гай-гай, – будемо сватами.

Сіли за стіл домовлятися, коли весілля. Гайгай довго не засиджувався, швидко відкланявся і вернувся з хлопцем до свого палацу. А вдома говорить:

– Наймолодша із царевих дочок засватана за тебе. Подобається?

– Так!

– Тепер три дні будеш тільки купатися.

Коли хлопець вийшов із триденної купелі, став такий красивий легінь, що любо було глянути на нього.

А як убрався у парадний одяг, всі почали казати, що такого хлопця пошукати треба!

– Тепер можемо їхати до царя на весілля.

Повезли з собою і музик, покликали високих гостей – з'явилися до царя з великою пишнотою.

А старшим царевим донькам не терпиться глянути у бричку. “Ану, який? – думають собі про нареченого. – Хоч посміються усі з нього!” Відхилилися дверцята, й вийшов такий легінь, що старша із жалю аж зомліла. А середуща миттю схопилася за голову: од такого красеня відмовилася! Під вечір скочила у воду і втопилася. А за середущою і старша...

– Ну, – шепоче хлопцеві нечистий, – дві душі вже мої, і то твоя заслуга! А скоро і третя – твоя наречена – дістанеться мені.

Але хлопець тільки засміявся. Думає собі: “Пропає би ти, дідьку, я ж тобі найду такі завдання, що голову об них поламаєш!”

Смуток запанував у царських палатах: дві доньки загинули. Цар схилювався на край столу сльози закапали з очей. Але треба весілля справляти, коли вже почали. А як відгуляли, Гайгай посадив молодих у бричку і відвіз до себе.

– Ну, – говорить хлопцеві, – живи з жінкою в палаці – пануй над моїми землями! А через три роки я прийду. За той час мусиш придумати такі три завдання, які я б не міг виконати.

І щез, наче крізь землю провалився.

Хлопець почав царювати. Добре йому велося, але час швидко минав. Промайнули три роки, і Гайгай – мовби з неба впав:

– Ну, легеню, час: давай таке завдання, яке було б мені не під силу.

Хлопець сушив собі голову, сушив, та й придумав. Каже:

– Постав мені за одну ніч палац із чистого срібла-золота, і щоб до палацу вів кришталевий міст із височенними стовпами, а на тих стовпах золоті пташки співали.

Гайгай хитро посміхнувся і згинув. Хлопець тішився з того, що вигадав нездійсниму річ. А треба сказати, що жінці він не зізнався, яку okazію має з нечистим.

Рано повставали цар із царицею, та й не впізнають, де знаходяться: замість старого палацу – золота палата, від неї до царського двору веде чудовий кришталевий міст із високими стовпами, а на стовпах пташки золоті співають.

Не знає хлопець – чи радіти, чи журитися.

А нечистий знову перед ним:

– Ну, початок є! Нічого ти не виграв. Давай другу роботу.

Хлопець каже йому сердито:

– Усі гори у царстві за одну ніч мусиш розрівняти, з них золото, срібло й каміння знести сюди в купу! А на тому місці, де стояли гори, хай зеленіє засіяне поле!

– Ще тяжче завдання, – сміється Гай-гай. – Та не біда, щось будемо робити.

Рано встають цар із царицею і бачать: гори десь пропали, навколо палацу лежать купи золота, срібла і каміння; а там, де стояли гори, поле зеленіє.

Тепер хлопець злякався. Дідько виконав такі тяжкі завдання! Тільки одне зосталося – і доведеться душу занапастити.

– Чого ти такий смутний та невеселий? – стривожилася жінка. – Така краса сталася, а ти не радієш!

Що робити? Довелося їй розказати про угоду із Гай гаєм.

– Зосталося останнє завдання. Якщо і те нечистий виконає, нам буде кінець!

Жінка подумала і каже:

– Знаєш що? Сховайся. А як прийде сюди Гайгай, я з ним поговорю!

З'явився нечистий і питає:

– Де молодий цар?

– Та він чогось нині дуже задуманий, пішов на прогулянку. До вечора, може, й не повернеться. Якщо вам щось треба, скажіть, я зроблю.

– Дай нову роботу – мушу її зробити ще сьогодні.

І молода жінка, довго не розмірковуючи, вирвала кучеряву волосинку зі своєї пишної зачіски:

– Бачите цю волосинку? Треба її вирівняти. Мусить стати пряма, як стріла!

Гайгай засміявся. Взяв волосинку за два кінці й легенько натяг:

– Готова робота. Пряма волосинка.

– Ану лиш відпустіть її!

Відпустив нечистий, а волосинка ще більше скрутилася.

– Треба, щоб стала рівна!

Гайгай пробував усяко, але нічого не виходило. Коли добряче намучився, вдарив себе рукою по лобі й каже:

– Та я ж бачив, як ковалі залізо наперед нагріють, а тоді вирівнюють!

І всунув волосинку у вогонь. А та – звісна річ! – зашкварчала й лишила по собі кульку попелу.

– Такий ти силач?! – сміється з дідька жінка. – Тоненьку волосинку – і не зміг вирівняти. Забирайся з хати!

Гайгай, як побачив, що програв, вдарився об землю і розсипався на порошок. І миттю воскреси й ті сестри, що втопилися.

– Ну, ходи сюди, – покликала жінка чоловіка. – Третє завдання нас порятувало. І запам'ятай: прислів'я про жінок, що у них довге волосся, а розум короткий, неправильно вигадане.

І відтоді вони добре жили.

КРАСНОСВІТ

Був чоловік такий, що не мав дітей. Ішов він якось вдосвіта та й найшов яєчко в корчі. Узяв те яєчко, поклав у пазуху та й так втішивсяним, як не знати чим. Прийшов додому і каже жінці:

– Жінко, яке я яєчко фayne знайшов!

А жінка каже:

– Гаразд, що знайшов! Може, то щастя наше. Клади його на піч, на тепленьке!

Поклав чоловік те яєчко на піч і все про нього думає. Прийшла ніч. Не спить він, аж дивиться, а те яєчко розкривається, а звідти виходить такий хлопчик маленький і такий гарний, що чудо, та й каже:

– Чоловіче, не бійся мене, а будь мені за тата. Я називаюсь Красносвітом. Іди завтра, сватай за мене доньку в царя!

А чоловік каже йому:

– Як я можу йти до царя сватати за тебе доньку?

– Іди, не бійся! Будеш бачити, що цар віддасть за мене доньку, лише йди та сватай.

Узяв той чоловік на другий день та й пішов сватати за нього цареву доньку. Каже собі:

– Вчиню його волю! Буду бачити, що цар скаже.

Прийшов до царя.

– Так і так, є в мене такий хлопець, Красносвіт його ім'я, в яєчко зачиняється, та й послав мене до вас доньку сватати.

А цар відказує:

– А я не знаю, що це таке. Нехай дівчина його полюбить, то я віддам її за нього.

Покликали ту панну, а вона мовить:

– Я доки не буду його бачити, то й не піду за нього. А як Побачу, то, може, й піду. Принесіть його!

Пішов чоловік, приніс те яєчко та й дав панянці і сказав, щоб його тримала в теплі, а вночі воно розкриється, то тоді вона побачить, що то за Красносвіт.

Взяла вона поклала його на печі і чекає, а він вночі вийшов з яєчка. А вона як його побачила, та й сказала:

– Татуню, любий, золотий, піду за нього, такий дуже гарний!

Тато згодився на те, зробили весілля.

Пішли до шлюбу, то вона стояла, а яєчко покладали коло неї, та й звінчали її з тим яєчком.

Прийшла ніч, лягає вона спати та й те яєчко бере до себе, а він вночі виходить до неї, та й знов зачиняється у те яєчко.

Так вони жили якийсь час, і вже небагато мав бути він у тім яєчку, уже відслужувався (то він якусь покуту мав, а як його час вийде, то мало йому самому розкритися). Та жінці про те нічого не казав.

Але раз прийшла до його жінки якась баба та й питає її:

– Ну, як ти з цим яєчком живеш?

А вона каже:

– Бабко-любко! Такий файний хлопець, якби у те яєчко не зачинявся!

А баба їй каже:

– Як він вийде до тебе вночі, а ти візьми та й розбий яєчко!

Послухала вона тієї баби: він вийшов до неї вночі, а вона взяла та й шкаралупку вдарила кулаком і розбила.

Як він це побачив, схопився зараз та й каже:

– Я вже недовго мав сидіти, вже мав бути вільним, а тепер усе пропало!

А в неї кров з носа й бризнула йому на сорочку.

Тоді де не взялися на ній обручі залізні та залізні черевики, та й палиця залізна до руки прикувалася.

А він каже:

– Як ціі черевики зносиш, а палицю зітреш, тоді мене знайдеш і мого сина породис.

Та й зараз щез від неї.

Встала вона, заплакала і пішла його шукати.

Ішла, ішла, прийшла аж на край світу, а далі зайшла аж на той світ.

Приходить до Морозової жінки, а та почала її сварити:

– Чого ти звідтіль прийшла, з того світу? За чим ти сюди прийшла? Іди собі назад!

А жінка у неї просить:

– Так і так, – каже, – я шукаю Красносвіта. Чи де ваш чоловік його не бачив, як ходив світами?

Морозова жінка дала їй золоте яблучко та й каже:

– Іди ти під постіль лягай. Як прийде чоловік, я буду питатися.

Приходить чоловік увечері. Ввійшов до хати та й каже:

– Жінко, тут є прісна душа з того світу!

А вона йому каже:

– І що це тобі причулося? Вечеряй та лягай!

Повечеряв він, ліг, і Морозиха лягла.

Він заснув, а вона взяла та й кинула на нього руку ніби спросоння. А Мороз каже:

– Що тобі, жінко?

– А мені сниться жінка, яка шукає Красносвіта. Чи ти його це бачив, як ходив світами?

– Ні, я не бачив ніде.

Встав рано та й пішов, а Морозиха питає тієї жінки:

– А чула?

– Чула, – відказує.

– То йди ж собі.

Вона встала та й пішла.

Приходить до Місяцевої жінки. А та ще дужче її сварить:

– А ти, – каже, – чого прийшла з того світу?

Стала вона її просити:

– Так і так, – каже. – Я шукаю Красносвіта. Ваш чоловік ходить світами, чи де його не бачив?

Дала їй Місячиха золоту качечку та й каже:

– Іди під постіль, як прийде чоловік, я його запитаю. Приходить Місяць додому. Спитала його жінка, чи не бачив де у світі Красносвіта.

– Ні, не бачив, – каже Місяць.

Пішла нещасна і прийшла до Вітрової жінки. А ця приймала її ще гірше, та дала їй золотий кужіль. Прилетів Вітер додому. Питає його Вітриха, чи не бачив де Красносвіта.

Вітер каже:

– Бачив.

А Вітриха:

– А де бачив?

– У поганого царя, ходить з поганим царем на полювання. Рано Вітер устав та й пішов, а його жінка каже до Красносвітової жінки:

– А що, чула?

– Чула.

– Ну, – каже, – іди собі!

А Красносвітова жінка почала її просити:

– Скажіть, куди мені йти до поганого царя.

А Вітриха каже:

– Іди туди, там є великий став, коло того ставу підеш вгору, то там є сад, а в тім саду двір.

Пішла вона коло ставу, а там погана цариця пере у ставку. Сіла жінка Красносвітова собі скраю та й дивиться, що та пере, – пізнала сорочку Красносвітову, а на ній свою кров. Прийшла вона до тієї цариці та й питається:

– Що то на тій сорочці?

А цариця каже:

– В мене є якийсь слуга, то йому пішла кров з носа та на сорочку капнула, та не можу відіпрати.

А та вже знає, що то її кров! Та й каже:

– Ану дайте мені, я буду прати, чи не пустить?

Взяла ту сорочку, лиш умочила у воду – кров і пропала. А та погана цариця каже їй:

– Я скільки прала, що не робила, а ніщо не допомагало!

Іде цариця додому, а жінка Красносвітова каже:

– Я піду з вами, щось у вашім дворі покажу.

– Іди,— каже.

Прийшла вона та й серед двору грається золотим яблучком. А діти тієї поганої цариці це побачили та й почали плакати. Вийшла цариця:

– Дам тобі, що хочеш, тільки дай моїм дітям те яблучко!

А жінка каже:

– Не хочу нічого, тільки одну ніч спати біля Красносвіта.

Цариця каже:

– Давай, будеш спати.

Дала вона тій цариці яблучко. А як прийшов вечір, то цариця взяла Красносвіта умертвила та тоді пустила жінку до нього та й замкнула.

Як уже всі полягали, жінка почала голосити:

– Встань, Красносвіте, встань! Я черевики зносила, і палицю стерла, лише твого сина не породила!

Проплакала вона всю ніч, а Красносвіт лежить, як неживий. А рано погана цариця її прогнала, а Красносвіта знов оживила, і він пішов на полювання.

Ходить його жінка по подвір'ю та й почала гратися із золотою качкою. А діти поганої цариці побачили і почали плакати.

Вийшла цариця і каже:

– Дам тобі, що хочеш, тільки дай моїм дітям ту качку.

– А дозвольте ще одну ніч біля Красносвіта побути.

Взяла погана цариця золоту качку, умертвила Красносвіта і пустила жінку до нього.

Стала його жінка голосити:

– Встань, Красносвіте, встань! Я черевики зносила, і палицю стерла, лише твого сина не породила!

Проплакала всю ніч, а Красносвіт не чує.

Але там, в іншому покої, спав той слуга, що з Красносвітом щодня ходив на полювання, то він усе чув, як вона голосила.

Рано знов цариця її прогнала, а Красносвіт пішов на полювання. Ходить та жінка по двору та й гадає собі:

– Ще лиш отой кужіль маю. Як ще й цієї ночі не встане, то що буду робити?

А далі взялася гратися тим кужелем.

Як те царичині діти вздріли, то такий плач підняли!

Зараз цариця прибігла до неї і каже:

– Що хочеш, те тобі дам, тільки дай дітям той кужіль, хай не плачуть.

А вона каже:

– Я нічого не хочу, тільки хочу ще одну ніч спати біля Красносвіта.

А цариця відказує:

– Добре, будеш спати!

А на полюванні слуга каже:

– Красносвіте, що я вам буду казати? Коло вас жінка вночі голосить.

– А як вона голосить? – питає Красносвіт.

Слуга розповів йому про все, що чув. Тоді Красносвіт зліз із коня, уломив три прутики однолітки і каже тому хлопцеві:

– На, як вона буде голосити, то дай їй ці три однолітки і скажи, хай перетягне мене на друге місце і вдарить три рази цими однолітками, то я встану.

Прийшов вечір, цариця знов умертвила Красносвіта, пустила жінку до нього, та й пішла.

А жінка почала голосити.

А слуга крізь двері кричить:

– Жінко! Жінко!

– Чого?

– На тобі ці однолітки, перетягни його на інше місце та й удар ними три рази, то він устане.

Вона так і зробила, і Красносвіт устав.

Тоді з неї ті обручі поспалили, і вона тут зараз сина й породила.

А він як устав, так зробилося ясно-ясно на увесь двір.

Погана цариця як це побачила, та й прибігла, та почала її клясти:

– А, ти бестіє! То ти так біля нього спала? То ти таке наробила?

Але Красносвіт узяв ті три однолітки та й вдарив ними її три рази, і погана цариця щезла.

А сам zostався з жінкою у тих дворах жити.

ЧАРІВНИЙ ПЕРСТЕНЬ

Українська народна казка з Покуття

Жили собі чоловік та й жінка. Жінка скоро померла, а чоловік лишився в молодім віці. Хата була дуже старенька, така, що вже падала. У хаті не було нічо', лиш піч та лава. Одного разу йде він дорогою, а хлопці б'ють маленького песика. Він каже:

– Хлопці, не бийте сего песика, дайте його мені.

Взяв того песика на руки та й іде далі. Іде, а хлопці б'ють котика малого. Він каже:

– Хлопці, дайте сего котика мені.

І хлопці йому дали. Іде з котиком і песиком далі, а хлопці б'ють гадину. Він каже:

– Хлопці, дайте сю гадину мені. Вони кажуть:

– Беріть.

Взяв він гадину в пазуху, котика й песика на руки, приніс додому та й поклав усіх трьох на піч. Пішов у село, приніс хліба, молока і дав їм їсти. Підпалив у печі, аби була тепла піч. І знов пішов у село.

Помагав людям врубати січки, внести до хати води, занести з ями до хати мандибурки. І так жив.

Гадина піросла, виросла в него велика та й каже йому:

– Чоловіче, за то, що ти мене обрятував від смерти, підемо до мої мами, і мама дасть тобі велику нагороду.

Чоловік дав котови й псови їсти, бо йдуть до змії, і не знає він, коли повернеться додому. Вийшли надвір, і змія каже:

– Сідай на мене.

Чоловік сів на змію, і вона так скоро, як поїзд, біжить. Минають гори, минають море. Залітає змія в ліс. Вовки і всякі звірі уздріли, що чоловік є, та й усе летить, аби з'їсти його. А змія як махне хвостом, то все розлітається.

Прийшли вони до великої печери серед лісу. Змія каже:

– Злазь з мене і лишайся тут, надворі, а я йду до хати. Я тебе покличу.

Зайшла змія до хати, мама дуже втішилася нею. І розказала вона мамі:

– Тут є той чоловік, що мене обрятував від смерти, бо мене хлопці мали убити.

Тоді змія вийшла надвір і закликала чоловіка до хати. Угостили чоловіка. Стара змія питає свої доньки:

– Що дати сему чоловікови? Донька каже:

– Дайте йому золотий перстень.

Стара змія дала йому золотий перстень і сказала:

– Сей перстень закладеш собі на палець лиш тоді, коли тобі буде щось потрібне. І що ти схоч, будеш мати. Лиш перстень закладеш, вийдеш надвір і ним на пальці покрутиш. Але нікому не признавайся, що в тебе такий перстень є. А тепер сідай на мене, я вивезу тебе з лісу, бо звір з'їсть.

Чоловік сів на змію, і вона його повезла. Завезла далеко за ліс і вернулася додому, а чоловік також пішов додому.

Прийшов він до хати, а скрізь студено, пес і кіт голодні. Він пропалив трошки, дав котови й псови їсти, вийшов надвір, заклав чарівний перстень на палець і покрутив ним. Злетілися сто чортів. І кажуть:

– Що тобі потрібно? Він каже:

– Збудувати мені фанний дім, бо моя хата вже паде.

Як узялися чорти до роботи, то до ранку дім був готовий, збудований.

На другий день увечір він знов вийшов надвір, покрутив тим перстеном, злетілися усі чорти й питають:

– Що тобі треба? Він каже:

– Мені треба прибрати хати меблями. І мені дороге убрання аби було.

Чорти розлітаються по різних місцях за вбранням і за меблями. До ранку все було дома – меблі та й убрання.

На третій вечір вийшов він надвір і знов покрутив перстеном. Злетілися всі чорти та й питають:

– Що тобі треба? А він каже:

– Хочу, аби в мене були такі коні, що ні в кого таких фанних нема. І золота бричка, і срібна упряж.

Чорти йому то все до ранку придбали.

Має він уже все: коні, вбрання, покої прибрані. Ну та й хотів би ся женити. Треба уже й жінки. Але учув він, що є в цісаря фанна дівчина. І хоче йти сватати ту дівчину. Упряг коні в золоту бричку, сам убрався в дороге вбрання та й поїхав до цісаря. Приїхав та й каже:

– Я хочу з вашою донькою женитися. Цісар:

– Добре, оженишся. Але я хочу, щоби тоді, як ти будеш їхати з моєю донькою від мене, то аби по обох боках дороги цвили сади. І на кожному дереві аби співали золоті птахи.

Цісар не хотів за него дати доньку і того дав йому таке завдання. Думав цісар, що він не виконає.

Приїхав той додому, покрутив тим перстеном на пальці. Злетілися чорти. Питають:

– Що тобі треба? А він каже:

– Я їду до цісаря женитися. Аби по обох боках дороги цвили сади і на кожній деревині співали золоті птахи.

Чорти так і зробили. Поїхав він до цісаря. Як їхав туди, то вже цвили сади. Приїхав до цісаря та й каже:

– Вже сади цвітуть. І будуть співати птахи золоті, як ми будемо їхати обидвоє брати шлюб.

Цісар видить, що вже йому нікуди, бо сей виконує. Скликає всіх цісарів, просить на весілля. Гості приїхали на весілля. Чоловік бере дівчину в ту золоту бричку, де срібна упряж, і їдуть до шлюбу. І золоті птахи на деревах співають.

По весіллю бере він свою жінку до себе додому. Приїхали, вона подивилася на то все, що в него є. Пожила з ним один тиждень та й питає його:

– Скажи мені, що ти таке маєш, що так є, як ти задумаєш? А він дурний признався:

– Я маю сей золотий перстень. Як ним покручу на пальці, то злітаються чорти, і до ранку я маю то, що хочу.

Вона се взнала і пантрувала, де він кладе той перстень, як лягає спати. А чоловік, як лягав спати, клав перстень під подушку.

Жінка вночі пробудилася і перстень з-під подушки забрала. Взяла його на палець, вийшла надвір і покрутила ним. Злетілися всі чорти і її питають:

– Що вам, пані, потрібно? А вона каже:

– Аби ви мене взяли в сю бричку і занесли до мого тата, а тут то, що ви застали, би так і було. Та стара хата і більше нічого.

Чорти запрягли коней у бричку і повезли її до тата.

Чоловік рано встає, а то нема нічо', лиш та стара хата. Подивився під подушку – перстень нема. Уздрів, що се зрада. Тоді каже котови й псови:

– Збирайтеся, ідіть до сего царя і мусите мені привезти золотий перстень. Як не принесете, то й сами не вертайте додому.

Ідуть песик і котик по золотий перстень до царя. Довго йшли сушею, але треба й через море перепливати. Каже песик котикови:

– Ти сідай на мене, бо я умію пливати, а ти не вмієш.

Котик сів на пса, перепливли море і йдуть далі. Ішли, ішли і дійшли до того царя. Прийшли, сіли під браму та й сидять. Але поголодніли, і песик зачав скавуляти. А служниця учула та й забрала їх до кухні. Дала їм їсти. Вони попоїли і граються. Котик з песиком. А ся пані ввійшла до кухні і їх уздріла. Та й каже:

– Йой, які файні песик і котик. І забрала їх до покою.

Як прийшла ніч, пані лягла спати. А котик нічо', лиш яка мишка появилася, він зловить її і задушить. Але схавив стару миш. А вона проситься:

– Відпусти мене. Що хоч' я тобі дам. А котик каже:

– Знайди мені золотий перстень. Десь пані його сховала. Мишка сюди-туди побігала, полізла на лужко і знайшла перстень під подушкою. Дала його котикові. Котик поклав перстень у рот, і чекають вони з песиком, аби розвіднилося. Як зачало світати, пані встала, вийшла надвір, а вони потихоньку вийшли за нею. І пішли додому. Прийшли над море, треба перепливати. Каже песик котикові:

– Дай мені перстень, я буду трохи його нести.

Котик дав. Сів на пса і перепливають море. А риба підпливла і укусила песика за ногу. Песик гаркнув, і перстень упав з рота в море.

Перепливли вони море, сіли на березі і зачали оба сваритися, котик з песиком. Каже котик:

– Не треба було брати від мене перстень.

А песик починає ловити й душити рибу. Котра підпливе, він задушить. І багато риби задушив. Але підпливає до нього стара велика риба.

Та й каже:

– Не души мого роду, я тобі стану в пригоді. Песик каже:

– Знайди мені золотий перстень. Отут я його загубив, серед моря. Риба попливла, знайшла під каменем перстень та й дала песикові.

Тоді каже песик котикові:

– Ну, бери вже ти. Неси перстень.

Принесли вони перстень додому і дали своєму хазяїнові. Він узяв перстень на руку, вийшов надвір і покрутив ним. Злетілися чорти та й питають:

– Що тобі потрібно? Чоловік каже:

– То, що ви мені рознесли, добро моє все, щоби мені було тут. Як хата, так бричка – все.

І се все чорти зробили.

На другий вечір вийшов він надвір і покрутив перстеном. Чорти знов злетілися. Питають:

– Що тобі потрібно, пане? Він каже:

– Ви взяли від мене жінку-царівну. Аби вона зараз була передо мною.

Полетіли чорти до царя, ухопили його дочку і принесли до нього. А він питає її, свою жінку:

– Що тобі належить за сю зраду? Вона мовчить.

На другий вечір вийшов він надвір і покрутив перстеном. Чорти злетілися і питають:

– Що тобі треба? А він каже:

– Я хочу, аби ви мою жінку, а цесареву доньку, віднесли цесареві і кинули йому під браму. Аби вчинили з нею таку розправу.

Вони так і зробили: кинули її з висоти під цесареву браму.

ЧАРІВНИЙ ПЕРСТЕНЬ

Українська народна казка з Полтавщини

Жила собі бідна вдова. І було у неї двоє дітей: хлопчик і дівчинка. Багато чи мало часу пройшло, але жінка померла, а перед смертю дала синові перстень і суворо наказала, щоб одружився він лише на тій дівчині, котрій цей перстеньок буде впору.

Прийшла пора синові одружуватися. Багатьом дівчатам він переміряв перстень, але жодній він не підійшов. Одним був занадто великий, іншим – малий. Підходив він лише його рідній сестрі. Що залишалося робити бідному парубку? Вирішив він одружитися на сестрі.

Ось уже й музики у двір прийшли весілля грати. Плаче, благає бідна дівчина брата, просить його відмовитись від весілля. Але парубок вирішив дотриматися слова, даного матері. Тоді дівчина вбігла в хату і в розпачі вигукнула:

– Розступись, сира земля, по коліна.

Розступилася сира земля і сховала дівчину до колін. Дівчина знову просить:

– Розступись, сира земля, по пояс.

Розступилася сира земля і провалилася дівчина до пояса. Промовляє дівчина знову:

– Розступись, сира земля, і сховай мене з головою.

Розступилася сира земля і сховала дівчину з головою. Брат, що ввійшов до хати тільки й побачив, як невеличке пасмо волосся зникло під земле. Сів він і гірко заплакав. Адже втратив не лише наречену, а й рідну сестру.

Зібрав він сякі-такі харчі в дорогу та й подався в мандри. Довго чи коротко він ходив аж підійшов до невеличкої хатинки в лісі. Там жила стара баба. Хлопець і попросився до неї переночувати. Зайшовши до оселі, хлопець наносив старій води, назбирав хмизу, а ранком ще й лісу полагодив.

Розчулилася баба та й почала розпитувати парубка, по якій нужді він тут ходить. І хлопець їй і розказав про наказ матері. Пожаліла його стара і дала чарівний клубок, який повинен був відвести парубка на той світ. Пішов хлопець за клубком і через деякий час потрапив у підземний світ. А там все таке, як і у людей, тільки синього кольору.

Іде він, роздивляється навкруги та дивується побаченому. Аж ось клубочок зупинився поблизу великого ошатного будинку. А з нього вискочили дві однакові дівчини. Підбігли до нього, обнімають його, цілують. А він дивується з них і ніяк не може зрозуміти, яка з них його сестра, адже дівчата дуже схожі одна на одну. Дістав він тоді перстеньок і заходився його приміряти. А дівчата по черзі

його надівають і обом він якраз впору. Забрав він їх із собою та й вивів з допомогою клубка на землю.

Сестру видав заміж, а з другою дівчиною одружився. І жили вони довго й щасливо, може й до цього часу живуть, якщо не повмирили.

ЧАРІВНИЙ ПЕРСТЕНЬ

Українська народна казка з Бойківщини

Батько мав одного сина. Син мав уже штирнадцять літ. І батько оставив жінці триста золотих і вмер. І як умирав, то так сказав:

– Як виросте син і буде мати свої роки, аби-сь йому давала потроху грошей, щоб він міг купити собі щось на господарку.

Коли син мав уже двадцять літ, вона витягла сто золотих і каже:

– На ці гроші, іди на ярмарок і щось купи, або коня, або корову.

І він забрав сто золотих і пішов на ярмарок. І здибав по дорозі дядька, а дядько ніс у ліс kota, щоби вбити його або веречи, би звірі з'їли.

Хлопець питається:

– Дядьку, що ви там несете?

– Kота.

– А де ви несете kota?

– Несу, – каже, – в ліс.

Каже той хлопець:

– Продайте його мені. Натє вам сто золотих.

Той дядько втішився. “Отдурень найшовся, дав мені за kota сто золотих”.

Вийняв дядько kota з мішка і каже:

– На тобі.

А хлопець питається:

– Як він у вас називається?

– Котик Мурчик, – каже старий.

Хлопчина бере котика і приносить додому. Мама питається:

– Що ти купив?

– От kota купив.

Мама взяла качівку та його обложила.

На другий ярмарок знов дає йому мама сто золотих.

– Іди та купи вже щось доброго.

Він узяв ті гроші й пішов. Іде він, а дядько веде в ліс пса.

– Для чого ви ведете у ліс пса?

– Та, – каже, – я його там уб'ю, бо він уже не хоче гавкати коло хати.

Каже хлопець:

– Дядьку, продайте його мені. Натє вам сто золотих.

Виплатив він гроші, узяв того пса та й питає:

– А як він називається?

– Песик Валетик.

Приводить він того пса додому, та й знов мама обложила його качівкою. Та й що буде робити? Вже двіста золотих пропало.

На третій ярмарок дала йому мама знов сто золотих.

– Іди вже та купи щось такого, щоби ми мали на господарці.

Пішов він третій раз, іде дорогою, а там робочі при дорозі якісь корчі рубають, прочищають. І поїмали там змію. І зробили такий розщеп і там її покладали. Хотіли вони, щоби змія мучилася. А той хлопчина кричить на них:

– Що ви робите?! Пустіть її. Натє вам сто золотих, тільки пустіть, би ся не мучила.

І вони сто золотих у нього взяли й змію пустили. Та й він вернувся додому, бо вже не ярмарок нема з чим іти, грошей нема. Він собі думав, що змію пустили та й змія піде в світ. А змія повзе за ним. Та й прийшла з ним аж до його хати і заскочила в хаті під піч. Там собі виробила гніздо і сиділа.

І сиділа змія під піччю сім літ. А мама тої змії не виділа та й питає сина:

– Що ти купив за ті гроші, за сто золотих?

– Нічого, мамо, не купив, я ті гроші згубив.

А він з тим котом і псом ходив у ліс на польовання. І так він прожив сім літ. Що сам їв, то й змії кидав, так, щоб мама не знала. А в сім літ тота змія говорить до него:

– Бери мене на плечі й неси до мого батька.

Але мама тої бесіди не чула і не знала, що то робиться. Він говорить до мами:

– Мамо, аби-сь годували мого пса і мого кота, бо я йду далеко. А коли вернуся, то я й сам не знаю.

Змія звилася кругом нього, і він пішов. Довго йшов лісами і степами. І приходить якраз туди, де її батько жив. А там великий ліс і брама залізна напроти дому. Коло того дому змія розвилася з його плеча і стала красною дівчиною. Зато вона була змією, що її мачуха заклала на сім літ у змію. Бо та мачуха була чародія.

Заходять обоє разом у хату ід'батькови. Батько дуже радувався і питає:

– А де ж ти була сім літ?

Батько прияв його за гостя, дав йому велику гостину. І пішов він спати у другу кімнату. А вночі та дівчина приходить до нього і говорить:

– Мій батько хоче, щоб ти взяв мене за жінку, але ти мене не візьмеш, бо ти видів, яка я була. То він тобі буде давати грошей, скільки ти понесеш. Би ти грошей не брав. Скажи, най він дасть тобі перстень, який має на собі дванадцять камінців.

Рано батько каже:

– Ну що, синку, будеш женитися з моєю дочкою? Все тобі даю, що хочеш. Коли не хочеш брати дочку, то на тобі грошей, кілько-сь годен нести.

– Ви, – каже, – дайте мені перстень, котрий має дванадцять камінців. Бо, – каже, – гроші мені непотрібні. Я би набрав грошей, то хто-небудь убив би мене на дорозі.

Але батько не хоче давати перстень. А дочка каже:

– Ви, батьку, не хочете дати йому перстень. А він мене викупив, дав за мене всі свої гроші, сто золотих. Якби не він, то були би мене робітники вбили. І він мене сім літ годував. А ви шкодуєте дати йому за то перстень.

І батько йому той перстень віддав. Він відклонився і відходив, і дівчина його провожала. І говорить йому так:

– Той перстень натягни собі на палець і оберни камінцями вниз. І стануть перед тобою дванадцять хлопців і скажуть до тебе: «Що хочеш, пане наш?» І зроблять для тебе все, що захочеш.

Ішов він півдня. Та й обернув перстень камінцями вниз, і стало коло нього дванадцять хлопців. І кажуть:

– Що ти хочеш, пане наш?

А він каже:

– Я хочу в хвилині бути дома.

І в хвилині він уже був дома.

Приходить стара мама. Пес і котик коло неї. Вона питається:

– Сину, де ти був?

Але він нічого не хотів казати. Тільки сказав:

– Мамо, ідіть до царя і спитайте, чи дасть цар за мене дочку.

А вона каже:

– Ти, дурню, та за тебе й ніяка біднячка не піде, не то що царева дочка.

– Ідіть, ідіть, мамо.

Вона приходить до царя. Цар питає:

– Що хочеш ти, стара негоднице?

А вона йому говорить:

– У вас є дочка, а в мене є син. То мій син хотів би женитися з вашою дочкою.

Цар дивиться на бабу та й дивиться. Та й говорить:

– Добре, добре, бабусько. Буде таке, але, – каже, – моя дочка не має шуби. То йди й скажи своєму синові, нехай він прижене до мене сто живих зайців. То я вб'ю їх і зроблю своїй дочці шубу. І тоді дам її за твого сина. А як не зробить, то мій меч, а його голова з плеч.

Мама приходить плачучи, а син питає:

– Чого, мамо, плачете?

– Казав цар, що дасть затебе дочку. Але би ти пригнав до нього сто живих зайців. То цар зробить з них дочці шубу і тоді дасть затебе дочку.

А він сказав:

– Мамо, лягайте й спіть. І не бійтеся нич.

Він натягає перстень на палець, і стало коло нього дванадцять хлопців.

– Що хочеш, пане наш?

– Я хочу, – каже, – аби мені дорана коло хати стояло сто живих зайців однакових.

Рано встає – сто зайців стоять коло хати. Дає він мамі в руки батога.

– Гоніть, мамо, зайці до царя.

І мама погнала їх. Цар як увидів то, слова промовити не годен був. І вже він прияв її за сваху, вже дав їй і випити.

– Но, – каже, – сто зайців – то добре. Але одної шуби моїй дочці мало. Мені ще треба й сто вовків. А як не буде, то мій меч, а його голова з плеч.

Вона приходить до сина і каже:

– Ще й таке наказав цар: сто вовків би я пригнала однакових.

– Мамо, не бійтеся нич, лягайте спіть.

Мама лягла спати, а він натягає перстень на палець камінцями вниз. І стало коло нього дванадцять хлопців.

– Що хочеш, пане наш?

– Хочу, щоби сто вовків стало рано коло мої хати.

Мама проспалася, встала — сто вовків однакових стоять. Взяла вона батога і погнала вовків до царя. А цар як увидів, що вона пригнала сто вовків, то ще ліпше зарадувався, ще ліпше її прияв за сваху.

– Но, – каже, – все, буде весілля. Але би в твого сина, мого зятя, ще ліпший дім був, як у мене. І золотом був покритий. І би від його хати до мої у воздухах був міст. Відтак нехай приходить за моєю дочкою.

Устає цар рано, дивиться, дивиться – що за блиск! Сам не знає, що сталося. Стоїть дім, і від того дому до дому царського у воздухах міст. І тим мостом їде молодий за його дочкою.

Приїхав він, зробили весілля і забрав він царську дочку до себе. І живуть вони собі. А він що скаже до того перстеня, то все так стане. І в них усяке добро є. нічого їм більше не треба.

А він з тим котом і псом усе ходив у ліс на польовання. А одного разу жінка питає:

– Звідки ти міг виконати всі прикази мого батька? Що батько приказував, то ти все виконував.

Він довгий час не хотів признатися, а тоді сказав:

– У мене є такий перстень. Як натягну його на палець, то що скажу, те й буде.

А вона каже:

– Який же ти дурень! Та ти такий дорогий перстень носиш по лісі. Десь можеш і згубити. Ліпше, – каже, – ти оддай його мені, той перстень, і я його заховаю в скриню.

І він, дурень, віддав жінці перстень, а сам пішов на полювання з псом і мацуром. А перед тим він їй сказав, як поводитися з перстенцем. Коли він був уже глибоко в лісі, вона натягла перстень на палець, стало перед нею дванадцять хлопців і питають і питають:

– Що хочеш, пані наша?

– Я хочу, би чоловік мій був у лісі каменем, а навкруг мого чоловіка зробився мур на двадцять п'ять метрів висоти, а мій чоловік був за тим муром.

І зробився навколого нього такий мур, і кінчилося його вільне життя.

А кіт із псом пішли і шукали хліб, і через віконце нагорі вони наметали йому хліба і води в фляшках, щоб він міг жити. Та й пішли вони шукати перстень.

А вона любилася з королевим сином. Натягла вона собі перстень на палець камінцями вниз і стало перед нею дванадцять хлопців.

– Що хочеш, пані наша?

– Я хочу, би той дім був перенесений за море, там, де королів син живе.

І перенеслося все за море. І вона вже з королевим сином живе за водами. А котик з собачкою пішли туди. Собачка кота взяв на плечі і перепливли через море. І прийшли оба-два ід'тому домови. Вона вийшла, пізнала їх і говорить:

– Сучого сина худоба прийшла тут. Але добре, – каже, – що прийшли. Собака буде стерегти хату, а кіт ловити миші.

І кота заперли в ту кімнату, де миші й щурі наплодилися. І він їх там ловить. Ловив, ловив і зловив найстаршого щура, котрий тими щурами й мишами командував. А той щур так пищить у його зубах:

– Пусти мене! Дай ми спокій!

А мацур говорить:

– Я вам не дам спокою, поки ти не добудеш мені перстень від пані.

А щур каже:

– Добре, я добуду.

Але пані держала вночі той перстень у роті, щоб ніхто його не забрав. Старший щур заходить у ту кімнату. На тарелі стояла біла мука, а у відрі вода.

Тоді щур що робить? Намочив свій хвіст у воду і намазав у муку. Пані спала, а він потяг їй хвостом по губах. А на хвості була мука. Вона почала плювати і виплюнула той перстень. Мацур перстень ухопив та й почав тікати. Біжать оба з псом. Прибігли до води. Пес бере мацура на плечі та й попливли. Коли вже перепливали, пес до мацура говорить:

– Віддай мені перстень. Бо тебе газда похвалить, а мене ні.

І передава мацур перстень псови, і пес не зловив його, і впав перстень у море. І не має перстень ні той, ні той. Прийшли оба до газди, і мацур каже, що передавав перстень псови, і перстень упав у море. А газда каже:

– Я за вас однаково гроші давав, то я однаково був би вас і похвалив.

Щось вони йому там ще донесли їсти і пішли на то місце, де затопили перстень. Оба-два, як пес, так і мацур. І ходять вони коло води, ходять. А там якраз рибаки їмали рибу. І їмили таку здорову рибу. Витягли її з води, розпролили і найшли в ній той перстень. А мацур з псом виділи, як рибак витяг з риби перстень і поклав собі в кишеню.

Вони оба вертілися коло того рибака, і він забрав їх обох з собою. Думає рибак: “Собака й кіт будуть коло хати”.

А той перстень рибак зав’язав у хустинку і заховав собі у кишеню. А як лягав спати, то поклав то за образ. Кіт то добре зауважив. І вже ніде з хати не хотів іти, сидів собі на печі. Рано рибак устав і вийшов, а мацур ухопив перстень у зуби і почав утікати. Та й пес із ним.

Принесли вони перстень до того муру та й пустили його газді. Він натяг його на палець і стало коло нього дванадцять хлопців.

– Що хочеш, пане наш?

– Я хочу, би той камінь розпався.

Камінь розпався і вони всі троє пішли додому. А там старенька хата і в ній його мама. Він натяг перстень на палець, стало коло нього дванадцять хлопців.

– Що хочеш, пане наш?

– Я хочу, щоб той дім знов став тут, де й був. Враз і з моєю жінкою і тим королевим сином.

І в хвилину той дім уже там стояв. Він зайшов, а його жінка з королевим сином обнімається. Він узяв палку і єдно й друге трохи вибив. А тут і цар прийшов. Він говорить цареви:

– Дивіться, що ваша дочка зо мною зробила. Мене в камінь замурувала, забрала дім і втекла з іншим.

І цар свою дочку знищив. А той чоловік жив із старенькою мамою тому домі. Та може, ще й нись жиє.

ТЕЛЕСИК

Жили собі дід та баба. Вже й старі стали, а дітей нема. Журяться дід та баба: “Хто нашої й смерті догляне, що в нас дітей нема?”

От баба й просить діда:

—Поїдь, діду, в ліс, вирубай там мені деревинку, та зробимо колисочку, то я положу деревинку в колисочку та й буду колихати; от і буде мені хоч забавка!

Дід спершу не хотів, а баба все просить та просить. Послухався він, поїхав, вирубав деревинку, зробив колисочку. Положила баба ту деревинку в колисокку – колише й пісні співає:

– Люлі-люлі, Телесику,
Наварила кулешику, –
Із ніжками, із ручками,
Буду тебе годувати!

Колыхала-колыхала, аж поки полягали вони увечері спати. Встають уранці – аж з тієї деревинки та став синок маленький! Вони так зраділи, що й не сказати! Та й назвали сінка Телесиком.

Росте той синок та й росте, – і такий став гарний, що баба з дідом не навтішаються з нього. От як підріс він, то й каже:

– Зробіть мені, тату, золотий човник і срібне веселечко, буду я рибку ловити та вас годувати.

От дід і зробив золотий човник і срібне веселечко, спустили на річку – він і поїхав. То оце він їздить по річці, ловить рибку та й годує діда й бабу, наловить та віддасть – і знову поїде. А мати йому їсти носить... Та й каже:

– Гляди ж, сину, як я кликатиму, то пливи до бережка, а як хто чужий, то пливи далі!

От мати наварила йому снідати, принесла до берега та й кличе:

– Телесику, Телесику!

Приплинь, приплинь до бережка!

Дам я тобі їсти й пити!

Телесик почув:

– Ближче, ближче, човнику, до бережка! Це ж моя матінка снідати принесла!

Пливе... Пристав до бережка, наївся, напився, відіпхнув золотий човник срібним весельцем і поплив далі рибку ловити.

А змія й підслухала, як мати кликала Телесика, та й прийшла до берега та й давай гукати товстим голосом:

– Телесику, Телесику!

Приплинь, приплинь до бережка!

Дам я тобі їсти й пити!

А він чує...

– То ж не моєї матінки голос! Пливи, пливи, човнику, далі! Пливи, пливи, човнику, далі!

Махнув весельцем – човник і поплив. А змія стояла-стояла та й пішла від бережка геть.

От мати Телесикова наварила йому обідати, понесла до бережка та й кличе:

– Телесику, Телесику!

Приплинь, приплинь до бережка!

Дам я тобі їсти й пити.

Він почув:

– Ближче, ближче, човнику, до бережка! Це ж моя матінка мені обідати принесла!

Приплив до бережка, наївся, напився, віддав матері рибку, що наловив, відіпхнув човника і поплив знову.

А змія приходить до берега та знов товстим голосом:

– Телесику, Телесику!

Приплинь, приплинь до бережка!

Дам я тобі їсти й пити!

А він почув, що не материн голос, та й махнув весельцем:

– Пливи, пливи, човнику, далі! Пливи, пливи, човнику, далі!

Човник і поплив далі.

Змія бачить, що нічого не вдіє, та й пішла до коваля:

– Ковалю, ковалю! Скуй мені такий тоненький голосок, як у Телесикової матері!

Коваль і скував. Вона пішла до бережка і стала кликати:

– Телесику, Телесику!

Приплинь, приплинь до бережка!

Дам я тобі їсти й пити!

А він думав, що то мати:

– Ближче, ближче, човнику, до бережка! То ж мені матінка їсти принесла!

Та й приплив до бережка. А змія його мерщій ухопила з човника та й понесла до своєї хати. Приносить до хати:

– Зміючко Оленко, відчини!

Оленка й відчинила, змія ввійшла в хату.

– Зміючко Оленко, натопи піч так, щоб аж каміння розпадалося, та спечи мені Телесика, а я піду гостей покличу, та будемо гуляти.

Та й полетіла кликати гостей. От Оленка натопила піч так, що аж каміння розпадається, а тоді й каже:

– Сідай, Телесику, на лопату!

А він каже:

– Коли ж не вмю, – як його сідати?

– Та вже сідай! – каже Оленка.

Він і поклав на лопату руку.

– Так? – каже.

– Та ні-бо! Сідай зовсім!

Він і поклав голову:

– Отак, може?

– Та ні-бо, ні! Сідай увесь!

– А як же? Хіба так? – та й поклав ногу.

– Та ні-бо, – каже Оленка, – ні, не так!

– Ну, так покажи ж, – каже Телесик, – бо я не знаю як.

Вона й почала показувати, та тільки сіла – а він за лопату та й укинув її в піч і заслінкою піч затулив; а сам замкнув хату, вліз на превисоченного явора та й сидить.

От змія прилітає з гостями:

– Зміючко Оленко, відчини!

Не чує.

– Зміючко Оленко, відчини!

Не озивається.

– От вража Оленка, – вже десь повіялась.

От змія сама відчинила хату, повходили гості, посідали за стіл. Відслонила змія заслінку, вийняла з печі печеню, та й їдять, – думали, що то Телесик. Попоїли добре, повиходили надвір та й качаються по траві:

– Покочуся, повалюся, Телесикового м'яся наївшись!

А Телесик із явора:

– Покотіться, поваліться, Оленчиного м'яся наївшись!

Вони слухають: “Де це?” Та знов:

– Покочуся, повалюся, Телесикового м'яся наївшись!

А він знову:

– Покотіться, поваліться, Оленчиного м'яся наївшись!

Вони далі:

– Що воно таке?

Давай шукати, давай дивитися та й угледіли Телесика на яворі. Кинулись до явора та й почали його гризти. Гризли-гризли, аж зуби поламали, – а не перегризуть. Кинулись до коваля:

– Ковалю-ковалю, скуй нам такі зуби, щоб того явора перегризти!
Коваль і скував. Вони як почали знову... От-от уже перегризуть.
Коли летить табун гусей. Телесик їх і просить:

– Гуси-гуси, гусенята!

Візьміть мене на крилята
Та понесіть до батенька,
А в батенька – їсти й пити,
Ще й хороше походити!
А гуси кажуть:

– Нехай тебе середні візьмуть:

А змії гризуть-гризуть... Аж летить знову табун гусей. Телесик і просить:

– Гуси-гуси, гусенята!

Візьміть мене на крилята
Та понесіть до батенька,
А в батенька – їсти й пити,
Ще й хороше походити!
Так і ці йому кажуть:

– Нехай тебе задні візьмуть!

А явір аж тріщить. Відпочинуть змії – та й знову гризуть, відпочинуть – та й знов... Аж летить іще табун гусей.

Телесик так їх просить:

– Гуси-гуси, гусенята!

Візьміть мене на крилята
Та понесіть до батенька,
А в батенька – їсти й пити
Ще й хороше походити!
І ці кажуть:

– Нехай тебе заднє візьме!

Та й полетіли.

Сидить сердешний Телесик, – от-от явір упаде, от-от доведеться пропасти!
Коли це летить собі одним одне гусеня: відбилось – насилу летить. Телесик до нього:

– Гуся-гуся, гусенятко!

Візьми мене на крилятко
Та понеси до батенька,
А в батенька – їсти й пити,
Ще й хороше походити!

От воно:

– Сідай! – каже та й ухопило його на крила. Та втомилось, сердешне, так низько несе. А змія – за ним – ледве не вхопить його – женеться. Та таки не

наздогнала. От воно принесло та й посадило Телесика на причілку знадвору, а саме ходить по двору, пасеться.

От сидить Телесик на причілку та й слухає, що в хаті робиться. А баба напекла пиріжків, виймає з печі й каже:

– Це тобі, діду, пиріжок, а це мені пиріжок!

А Телесик знадвору:

– А мені?

А вона знову виймає пиріжки та й каже:

– Оце тобі, дідусю, пиріжок, а це – мені!

А Телесик знов:

– А мені?

Вони й почули.

– Що це? Чи ти чуєш, діду, щось наче гукає?

– Та то, – каже дід, – мабуть, так учувається.

То знов баба:

– Оце тобі, дідусю, пиріжок, а це – мені!

– А мені? – з причілка каже Телесик.

– Отже, таки озивається! – говорить баба та зирк у вікно – аж на причілку Телесик. Вони тоді з хати, та вхопили його, та внесли в хату, та такі раді!

А гусятко ходить по двору, то мати й побачила:

– Он гусятко ходить. Піду впіймаю та заріжу.

А Телесик каже:

– Ні, мамо, не ріжте, а нагодуйте його! Коли б не воно, то я б у вас і не був.

От вони нагодували його й напоїли і під крильце насипали пшона. Так воно й полетіло. От вам казочка, а мені бубликів в'язочка.

ОХ

Був собі чоловік, жив він у великій лісі, в такому, що на всі чотири сторони чотири милі. Він мав чотири наймити і чотири наймички і не мав дітей.

Дід вийшов надвір, а баба перед образами вклякнула, стала бога просити, щоб бог дав їм звідки дитину. От якось вони нажили дитину, дав їм бог хлопця. От росте той хлопець і за вісім літ великим виріс. Знову баба впала перед образами, просить, щоб що умів той хлопець.

От дід уходить в хату, питається:

– За чим ти плачеш, бабо?

А вона каже:

– Бачиш, маєм великі гроші, а він нічого не уміє, а треба його в якесь ремесло оддати.

Дід в неділю бере посилає за кіньми того хлопця. От він шукав коней, не найшов, прийшов додому, бере його дід, веде пішки до міста. От він веде його,– лежить колода серед дороги. Він ставить його на тій колоді і говорить:

– Ох, мох!

А чорнокнижник вискакує, питається:

– Чого ти хоч?

– Я хочу, щоб він знав якого ремесла.

От він каже:

– Що ти, діду, даси? Я вивчу.

От він каже:

– Дам сто рублів на рік, аби научив якого ремесла.

От він допіро вернувся додому, сказав бабі, що оддав в ремесло. Год діждав, приносить сто рублів. От він уходить у кганок. Виходить до його ад'ютант надвір, питається діда:

– За чим ти прийшов?

А він каже:

– За сином.

Допіро дід уходить у хату. Господар питається:

– За чим ти прийшов?

Дід каже:

– Тут єсть мій син.

Той господар каже:

– Давай гроші на стіл.

От дід висипав всі гроші на стіл.

– Тепер іди на кганок.

Дід вийшов на кганок, а господар заграє у ріжок. От прибігли два барани.

Каже до діда (господар):

– Пізнавай, діду, твій син тут єсть.

А він каже:

– Я давав тобі чоловіка, а тепер ти мені на скотину показуєш.

От господар і каже:

– Іди, діду, додому, а через рік знову принось сто рублів.

От через рік знову сто рублів приносить. Входить знову в той кганок, уходить у хату. Питається (господар):

– За чим ти, діду, прийшов?

А він каже:

– Тут мій син єсть.

Той каже:

– Іди, діду, на кганок знову.

Він вийшов на кганок, заграв у трубу, прибігають до його два огири зі срібними гривами.

– Пізнавай, – каже, – тут єсть твій син.

Він не пізнав і пішов додому, а через рік знову приносить сто рублів. Іде через місточок, а під тим місточком дівка плаття прала, от той дід каже:

– Помагай біг тобі, дівко.

Вона каже:

– Куди ви йдете, діду?

А він каже:

– Тут мій син єсть.

– Ви свого сина, діду, не виручите, я б навчила б вас, але у нього залізна піч. Він спече мене.

Дід каже:

– Як я скажу, то я сам піду в піч.

От вона каже:

– Він насипле на стіл морського проса, котрий голуб не буде їсти, то твій син.

Дід уходить до господаря в хату. Питається цього той:

– За чим ти, діду, прийшов?

Дід і каже:

– Тут мій син єсть.

Каже:

– Давай гроші.

Висипав йому дід гроші на стіл, а той замкнув у шуфляду, посипав морського проса на стіл, одчинив вікно та й свиснув.

Улетіли голуби, їдять морське просо. Той каже:

– Пізнавай, діду, тут твій син єсть.

– Тут, – каже, – нема мого сина.

А він каже:

– Ні, єсть.

А один голуб не їсть проса. А він:

– От мій син.

І каже на того голуба. От той голуб став чоловіком і став коло батька. Господар каже:

– Іди ти додому, тільки не роби того, що в мене.

От він прийшов додому, зробив такого млина, що за день і за ніч намолов муки, що в обійсті нема де діти.

– От баба посилає діда питаться сина, чи він не буде жениться.

А він каже, що не буде, бо ще грошей не заробив.

– От узавтра буде, – каже, – ярмарок, поведіте мене на ярмарок, я зроблюсь срібним бараном.

І каже до батька:

– Біжіть роздеріть гілляку, що на липі, надвоє.

Він приніс гілляку. Син зробив шнурок золотий з тої гілляки.

Повів діл того барана на ярмарок. Син каже:

– Заправте за мене триста рублів.

...Купує його пан.

– Що ти хоч, – каже, – за його?

– Триста рублів, – каже.

Продав він того барана, прив'язав той пан до повоза ззаду, став рушати кіньми і каже до лакея:

– Злізь, візьми барана до повоза, бо він помаститься.

Зліз, взяв його до повоза, той шурх голубом доверху, одне лико зосталось на землі. Прилетів додому, став чоловіком і каже той син до діда:

– Завтра знову ярмарок, біжіть виломіть гілляку липову.

Той дід приніс личко. Він зробив трензлю.

– Я знову жеребцем буду, золота буде грива і хвіст, тепер сідайте на мене.

От він сів на його, повіз його по верх ліса, а той каже:

– Ой, я впаду, сину!

– Не бійсь, тату, як ти мене віз, то я не впав, а як прийдеши до міста, то не продавай з цією трензелею, а оброть купіть просту на мене, бо як продаси, то продаси уже навіки.

Він купив оброть на його просту і водить його продає, а той самий господар ходить уже по місту і приходить до його, питається:

– Що ти хоч за коня?

Дід каже:

– П'ятсот рублів.

Той виймає, дає йому, допіро каже:

– Дай, діду, таку трензельну, як цей кінь.

Той каже:

– Нема.

А той розв'язав мішок його і взяв трензельку і поїхав додому свого.

От приїхав додому, прив'язав коня до чавунного жолоба і насипав йому дубового жару.

От та дівка іде по воду та каже:

– Коню, який ти гарний, а що ти їси?

А він каже:

– Візьми отпусти мені підборіддя.

Вона каже:

– Не дістану.

Він каже:

– Коромислом торкни.

Торкнула вона: от він голубом перекинувся і полетів вгору, а той господар... в хаті перекинувся шпаком, полетів за ним.

От голуб упав в воду і став пліткою, а господар щупаком – той не втече, а той не дожене. Той на берег вискочив, та й став перснем, а там царські дівчата хуста прали. От одна дівчина взяла та й на палець настромила, а той перстень до неї говорить:

– Мене цар скаже оддати, горохом зроблюся, то ти візьми одну горошину і наступи.

І як дівка кинула та каже:

– На тобі, чорту.

От він горохом розсипався, а той став півнем в порозі. От він позбирав той горох чисто весь та й вилетів на стіл. А з тої горошини зробився шуляк, вилетів на стіл на того півня, убив його, а сам зостався.

ЗМІСТ

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ КАЗКИ (МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ)	3
МІФОЛОГІЧНА ПОЕТИКА КУМУЛЯТИВНОГО СЮЖЕТУ	20
Праісторичні маркери мисливського кумулятивного сюжету	49
Праісторичні параметри скотарського кумулятивного сюжету	50
Чи бувають рільницькі кумулятивні сюжети	53
МІФОЛОГІЧНА ПОЕТИКА ІНІЦІАЦІЙНИХ СЮЖЕТІВ	
У СИНХРОНІЧНО-ХРОНОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ	56
Шлюб і сім'я в ініціаційних сюжетах	57
Героїчний тип ініціації	59
Господарський тип ініціації	61
Ініціаційні помічники	62
Ініціаційний простір	66
Чарівні предмети	68
Метаморфоза героя	72
Утробний тип ініціації	74
Синхронізація та хронологізація генези основних мотивів і образів	96
Праісторичні параметри рільницької (ініціаційної) казки	103
МІФОЛОГІЧНА ПОЕТИКА ПУБЕРТАЦІЙНОЇ КАЗКИ	106
Синхронізація та хронологізація генези основних мотивів і образів пубертаційної казки	109
ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ КАЗКОВОГО СЮЖЕТУ.	
СУСПІЛЬНО-ПОБУТОВА КАЗКА	111
Суспільно-побутова казка та її історичні синхронотипи	111
НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКОЇ КАЗКИ	116
ЛІТЕРАТУРА	118
ГЛОСАРІЙ	120
ТЕКСТИ ДЛЯ ОПРАЦЮВАННЯ	123
Довгомудик	123
Про вовчика-братика і лисичку-сестричку	124
Рукавичка	127

Котик і півник	128
Цап та баран	130
Як вовк захотів козенят	131
Солом'яний бичок	133
Рибка	135
Коза-дереза	136
Колобок	139
Коржик	140
Як півник до моря по воду ходив	141
Дід та баба	143
Орел	145
Стрілець	158
Царевич дурень	171
Котигорошко	176
Летючий корабель	183
Юрза-мурза і стрілець-молодець	190
Козак Мамарига	194
Про мужицького сина	200
Трьом-син-Борис	207
Голопуз	213
Казка про Івана Голика та його брата	220
Яйце-райце	231
Двадцять п'ять братів	238
Про богатиря Сухобродзенка Івана й Настасю Прекрасну	247
Кобиляча голова	260
Гайгай	262
Красносвіт	267
Чарівний перстень (Українська народна казка з Покуття)	272
Чарівний перстень (Українська народна казка з Полтавщини)	276
Чарівний перстень (Українська народна казка з Бойківщини)	277
Телесик	283
Ох	287

Для нотаток

Для нотаток

Навчальне видання

Давидюк Віктор

**УКРАЇНСЬКА КАЗКА
в культурно-історичному освітленні
(міфоритуальний аспект)**

Навчальний посібник

Друкується в авторській редакції
Верстка *Ілони Савицької*

Дизайн обкладинки *Левка Давидюка*
за мотивами малюнка *Галини Мазени* (Аргентина) «Телесик»

Формат 60×84 ¹/₁₆. Обсяг 17,2 ум. друк. арк., 16,84 обл.-вид. арк.
Наклад 300 пр. Зам. 11. Видавець і виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. 0669362549).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.

